मेरुतुङ्गबालावबोधव्याकरणम्

(अपरनाम कातंत्रबालावबोधवृत्तिः)

✿ संपादक - संयोजकश्च ✿
आचार्य श्री कलाप्रभसागरसूरिः

✿ सहायकः ✿
श्री अचलगच्छ जैन संघ
डोंबिवली

✤ संशोधकः ✤
प्रो. नारायण म. कंसारा

✤ प्रकाशकः ✤
श्री आर्य जय कल्याण केंद्र
(मुंबई)

ॐ नमः श्री सर्वज्ञाय

अनेकनृपप्रतिबोधकैः आचार्यश्रीमेरुतुङ्गसूरिभिः विरचितम्

मेरुतुङ्गबालावबोध-व्याकरणम्

(अपरनाम कातंत्रबालावबोध वृत्तिः)

✿ संपादक - संयोजकश्च ✿

शासनसम्राट्, राष्ट्रसंत, अचलगच्छाधिपति

पू. आचार्य श्री गुणसागरसूरीन्द्राणाम् विनेयः

आचार्य श्री कलाप्रभसागरसूरिः

✤ संशोधकः ✤

प्रो. नारायण भ. कंसारा (अमदावाद)

❖ द्रव्य सहायकः ❖

श्री अचलगच्छ जैन संघ-डोंबिवली

❀ प्रकाशकः ❀

श्री आर्य-जय-कल्याण केन्द्र ट्रस्ट

मेघरत्न एपार्ट., देरासर लेन,

घाटकोपर (पूर्व),

मोहमयी (मुंबई) - ४०० ०७७.

✿ પ્રકાશન તિ[illegible]

અચલગચ્છાધિપતિ, અનંતોપકારી પૂ. પાદ

આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની

૧૦ મી પુણ્યવિધિ સં. ૨૦૫૪ ભા. વ. ૩૦ તા. ૨૦/૯/૯૮

વીર સં. ૨૫૨૪ — વિક્રમ સં. ૨૦૫૪

આર્યરક્ષિત સં. ૮૧૮ — સને ૧૯૯૮

પ્રથમ આવૃત્તિ — **મૂલ્ય રૂા. ૩૦.૦૦**

નકલ : ૫૦૦

પૂ. સાધુ સાધ્વીજીઓ તથા જ્ઞાન ભંડારને ભેટ

પ્રાપ્તિ સ્થાન

શ્રી ગૌતમ નીતિ ગુણસાગરસૂરિ જૈન મેઘ સંસ્કૃતિભવન

૧૦૩, મેઘરત્ન એપાર્ટમેન્ટ, દેરાસર લેન,

ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઇ-૪૦૦ ૦૭૭.

શ્રી કલ્પતરુ અચલગચ્છ જૈન ભવન

શ્રી સુવિધિનાથ જૈન દેરાસર, માનપાડા X રોડ,

નવજીવન હોસ્પીટલ પાછળ,

ડોંબિવલી (પૂર્વ), જી. થાણા ૪૨૧ ૨૦૧.

મુદ્રક : રાજુલ આર્ટસ્, ઘાટકોપર,

મુંબઇ-૪૦૦ ૦૭૭.

ફોન : ૫૧૧ ૦૦૫૬, ૫૧૪ ૯૮૬૩.

નિમિત્ત...આભાર દર્શન અને નિવેદન

શાસનસમ્રાટ અચલગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત **શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા.**ની દિવ્ય કૃપાથી સં. ૨૦૩૪માં તેઓએ સ્થાપિત **શ્રી અચલગચ્છ જૈન સંઘ (ડોંબીવલી)** દ્વારા નિર્માપિત દેવાધિદેવ શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાનના ભવ્ય શિખરબધ્ધ શ્વેત સંગેમરમર આરસના જિનાલયની અંજન શલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા (સં. ૨૦૫૪ જેઠ સુદ-૨ બુધવાર તા. ૨૭-૫-૯૮) ની ઐતિહાસિક સ્મૃતિ પ્રસંગે તથા ૩૦મા વરસીતપના તપસ્વીરત્ન, અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આ. ભ. ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના શુભાશીર્વાદથી ડોંબીવલી અચલગચ્છ જૈન સંઘના અનન્ય ઉપકારી શિખરબધ્ધ જિનાલય તથા શ્રી કલ્પતરુ અચલગચ્છ ભવનના પ્રેરક પ્રતિષ્ઠાપક પૂ. આ. ભ. શ્રી કલાપ્રભસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના ડોંબીવલી નગરે સં. ૨૦૪૭,-૨૦૫૩,-૨૦૫૪ ના આરાધનાપૂર્ણ યાદગાર ચાતુર્માસોના સંભારણારૂપે **શ્રી ડોંબીવલી અચલગચ્છજૈન સંઘે જ્ઞાનખાતેથી આ પ્રકાશનનો લાભ લીધેલ છે.**

પ્રથમ વાર જ પ્રકાશન પામતા આ ગ્રંથના ઉધ્ધારનો લાભ લેવા બદલ સંઘના અધિકારઓ, ટ્રસ્ટીઓનો આભાર !

લિ. શ્રી આર્ય જય કલ્યાણ કેન્દ્ર,
ટ્રસ્ટી મંડળ

બે બોલ

અનંતોપકારી શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોની વાણી વચનોરૂપ પવિત્ર આગમગ્રંથો અર્ધ-માગધી-પ્રાકૃતિ ભાષામાં નિબધ્ધ છે. મોક્ષપથપ્રદર્શક એવા આગમ ગ્રંથો પરની નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, વૃત્તિઓ, દીપિકાઓ, દુર્ગપદ વિવરણો વિ. તથા ધર્મ-ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ આચાર અને અધ્યાત્મ મૂળક અનેક ગ્રંથો પ્રકરણો જિનભક્તિરૂપ સ્તોત્રો આદિ પણ પ્રાકૃત સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં ગુંફિત છે. આ ગ્રંથોના અભ્યાસ વાંચન-ચિંતન માટે સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણનું જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે.

જૈન જૈનતેર સાહિત્યમાં વ્યાકરણ અને તેના વિવિધ અંગો વિષયક વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. તેમાં મેરુતુંગવ્યાકરણમ્ અપર નામ કાતંત્ર બાલાવબોધ વૃત્તિ પ્રકાશિત થતાં વિદ્વાનો તથા અભ્યાસશીલ જિજ્ઞાસુ વર્ગ માટે આ પ્રકારના સાહિત્યમાં એક ઉમેરો થાય છે. જે ગૌરવનો વિષય છે.

અચલગચ્છામાં વા. ભક્તિલાભ, વા. પ્રેમલાભ, આ. મેરુતુંગસૂરિજી. આ. કલ્યાણસાગરસૂરિજી, ઉપાધ્યાય વિનયસાગરજી, વાચક દેવ સાગરજી આદિ દ્વારા રચિત વ્યાકરણ વિષયક સાહિત્ય પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમાં ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી રચિત ભોજ વ્યાકરણમ્ પદ્યબધ્ધ (સારસ્વત વ્યાકરણ આધારિત) ગુર્જર વિવેચન સહિત પણ પ્રકાશિત થયેલ છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ ગ્રંથ સંક્ષિપ્ત અને સરળ છે પ્રકાંડ વિદ્વાન પૂ.આ. શ્રી મેરુતુંગ-સૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે બાળજીવો સરળતાથી સમજી શકે માટે આ બાલાવબોધ રૂપ લઘુ વ્યાકરણનું સંકલન કરેલ છે. આ ગ્રંથની અનેક હસ્તપ્રતો પ્રાચીન ગ્રંથ ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે.

દીર્ઘ સમયથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવા ભાવના હતી. જે આજે પૂર્ણ થાય છે.

આ ગ્રંથનું સંશોધન વ્યાકરણ સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન ડો. નારાયણ મ. કંસારા (અમદાવાદ) એ ખૂબજ કાળજીપૂર્વક કરેલ છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનનો પૂર્ણ લાભ શ્રી અચલગચ્છ જૈન સંઘ-ડોંબીવલીએ જ્ઞાનખાતેથી લીધેલ છે.

બાળજીવો સરળતાથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનો બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે એજ આ સંપાદન-આયોજનનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. વર્તમાનમાં સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા ભા. ૧-૨ (ડો. ભાંડારકર કૃત) તથા પં. શિવલાલ કૃત હૈમસંસ્કૃતિ પ્રવેશિકા ભા. ૧-૨ પુસ્તકો સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે વધુ પ્રચલિત છે.

ભાવિમાં આ મેરુતુંગ વ્યાકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત કરવાના સૂચનો પણ મળેલ છે. જેથી તે પાઠશાળાઓનાં પાઠ્ય ક્રમમાં ઉપયોગમાં લઇ શકાય.

અંતે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા સૌ કોઇ આત્મકલ્યાણનાં માર્ગે અગ્રેસર બને એજ હાર્દિક શુભ ભાવના.

લિ. આ. કલાપ્રભસાગરસૂરિ

સં. ૨૦૫૪, ભા.વ. ૩૦ રવિ. ડોંબીવલી-પૂ., ચાતુર્માસ

પ્રાસંગિક

વ્યાકરણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

વ્યાક્રિયન્તે વ્યુત્પાદ્યન્તે શબ્દા: અનેન ઇતિ વ્યાકરણમ્ આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા વ્યાકરણ શબ્દનો ઉદ્દભવ થયેલ છે. વિ આ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃ ધાતુ તથા અન પ્રત્યયના યોગથી આ શબ્દ બન્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે કે જેના દ્વારા શબ્દ બને છે તે શાસ્ત્ર. એટલા માટે જ વ્યાકરણને શબ્દશાસ્ત્ર શબ્દાનુશાસન પણ કહેવાય છે. શબ્દસૃષ્ટિની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવાથી કોઇપણ વૈયાકરણી કે વ્યાકરણ વૈજ્ઞાનિકતાના ઉચ્ચ આસન પર રહેવાની ક્ષમતા મેળવી શકે છે.

વ્યાકરણજ્ઞાનનુ મહત્વ

ભાષાના શુદ્ધજ્ઞાન માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખૂબજ જરૂરી છે. વાણીના વ્યાપારમાં વિવેક લાવવા...મહાપુરુષો દ્વારા પ્રરૂપિત રચિત શાસ્ત્રોના સુચારૂ બોધ માટે વ્યાકરણનુ જ્ઞાન ખૂબજ મહત્વનું છે, જેના દ્વારા માનવજીવનની સાચી સફળતાને આંબી શકાય છે. યાવત્ સાધનાની ફલશ્રુતિરૂપ સર્વ કર્મ મુક્તિ રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ માટે સમ્યગ્ જ્ઞાન આવશ્યક છે. જે દર્શન અને જ્ઞાનના યોગેજ જીવનમાં સમ્યગ ચારિત્ર્યગુણ ખીલી ઉઠે છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનના સોપાનરૂપ શાસ્ત્રોના અવબોધ માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન જરૂરી છે.

ધાતુ અને પ્રત્યયના સંશ્લેણ-વિશ્લેષણ દ્વારા ભાષાના આંતરિક રહસ્યનો વિચાર એટલેજ વ્યાકરણશાસ્ત્ર ! શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને તેના નિર્માણની પ્રાણવંતી પ્રક્રિયાનું પ્રકટીકરણ એટલેજ વ્યાકરણ ! શબ્દોના વિવિધરૂપોમાં એક મૂળ ધાતુ અને સંજ્ઞા રહેલી હોય છે.

જૈન વ્યાકરણનો ઉદ્ભવ

આમ તો સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માના મુખમાંથી નીકળેલ દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત એ જ સમસ્ત વિજ્ઞાન-જ્ઞાનનાં ભંડાર છે. સત્યપ્રવાદ પૂર્વમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રના બધા મુખ્ય નિયમો આપવામાં આવેલા હતા. જેમાં વચન વ્યાપાર (વચન સંસ્કાર) ના કારણ, શબ્દોચ્ચારણના સ્થાન, પ્રયત્ન, વચનપ્રયોગ, વચનભેદ આદિ નિરૂપિત હતા. વચન સંસ્કારનું વિવેચન કરતાં તેના બે કારણ બતાવવામાં આવ્યા છે. (૧) સ્થાન અને (૨) પ્રયત્ન. શબ્દોચ્ચારના હૃદય, કંઠ, મસ્તક, જિહ્વામૂલ, દાંત, તાલુ, નાસિકા (નાક) અને ઓષ્ઠ (હોઠ)-આ આઠ સ્થાન બતાવવામાં આવેલ છે. શબ્દોચ્ચારણના પ્રયત્નોનું વિવેચન કરતાં સ્પૃષ્ટતા, ઇષત્સ્પૃષ્ટતા વિવૃતતા, ઇષદ્વિતતા અને સવૃતતા આ પાંચની પરિભાષા પણ આપવામાં આવી છે. વચનના શિષ્ટ અને દુષ્ટ પ્રયોગોની છણાવટ કરતાં શબ્દોની શુભાશુભતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. જૈન (વ્યાકરણ) ગ્રંથોના માધ્યમથી આ વિગતો જાણી શકાય છે.

જૈન આગમો અને પ્રાકૃતવ્યાકરણો

વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત જૈન આગમગ્રંથોની રચના પ્રાકૃતભાષામાં છે. જેથી પ્રાકૃતમાં રચાયેલ

પ્રાચીન વ્યાકરણ પણ હશે. જો કે પ્રાકૃતમાં રચિત જૈનાગમોમાં વ્યાકરણને લગતી અનેક વિગતો આવે છે.

જેમકે ઠાણાંગસૂત્ર (ત્રીજું અંગ) ના આઠમા સ્થાનમાં આઠ કારકોનો. નિર્દેશ છે. અનુયોગ દ્વાર (સૂ. ૧૨૮) માં ત્રણ વચન, લિંગ અને કાલનું વિવેચન ઉપલબ્ધ થાય છે. સૂત્ર ૧૩૦ માં સમાસ, પદની વિગતો મળે છે. વર્તમાનમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યરચિત પ્રાકૃતવ્યાકરણ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનમ્ ના અષ્ટમ અધ્યાયના રૂપમાં વિદ્યમાન છે.

જૈનાચાર્યોરચિત વ્યાકરણગ્રંથો

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જૈનાચાર્યોની દેન અપૂર્વ છે. આગમગ્રંથોના વ્યાકરણ સંબંધી નિયમો સિવાય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ રચિત શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ્ દેવનંદી (પૂજ્યપાદ) કૃત જૈનેન્દ્રવ્યાકરણમ્, પલ્યકીર્તિકૃત શાકટાયનવ્યાકરણમ, મેરુંતુંગસૂરિકૃત મેરુતુંગ (કુમાર) વ્યાકરણમ્ આદિ અનેક જૈનાચાર્યો અને મુનિવરો દ્વારા રચિત સંસ્કૃતવ્યાકરણગ્રંથો અને આ વ્યાકરણોના ટીકાવૃત્તિગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્માશ્રી મહાવીરદેવ અને જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ

પ્રાચીન ઉલ્લેખ મુજબ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ જ્યારે બાળક હતા ત્યારે તેઓનું નામ વર્ધમાન હતું. પ્રભુ જ્યારે આઠ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓના પિતાશ્રી સિદ્ધાર્થરાજા તેઓને ભણાવા પાઠશાળામાં મોકલે છે, પણ પ્રભુ તો બાળપણથીજ જ્ઞાની અને ગંભીર હતા. પ્રભુને શું ભણવાનું હોય ? એવો ઇન્દ્રને વિચાર આવ્યો. તે ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇ ક્ષત્રિયકુંડની પાઠશાળામાં આવે છે. અને અધ્યાપકને રાજકુમાર વર્ધમાન સમક્ષ ઇન્દ્રે વ્યાકરણ અંગે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયાં. જેનો પ્રત્યુત્તર આપવા અધ્યાપક લાચાર હતા. ત્યારબાદ ઇન્દ્રે વર્ધમાનકુમારને પ્રશ્નો પૂછ્યા. વર્ધમાનકુમારના પ્રત્યુત્તરોથી અધ્યાપક આદિ સૌ આશ્ચર્યવિભોર બની ગયા. જ્યારે ઇન્દ્રે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે આ તો ત્રણ જ્ઞાનના માલિક જ્ઞાની બાલપ્રભુ છે. જેઓ ભવિષ્યમાં કેવલ જ્ઞાની અને સર્વજ્ઞ બનવાના છે. તેઓને શું ભણવાનું હોય ? પ્રભુએ જે પ્રત્યુત્તરો આપેલા તે જૈનેન્દ્રવ્યાકરણમ્ અંગે આથી વિશેષ જાણકારી મળતી નથી. અમુક સમય સુધી પ્રચલિત રહેલ હશે એમ માની શકાય.

શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ્

વર્તમાનમાં શ્વેતાંબર જૈન સંઘના અભ્યાસાર્થીઓમાં શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ્ નામક વ્યાકરણ ગ્રંથ વધુ પ્રચલિત છે. તથા આ ગ્રંથના આધારે પં. શિવલાલજી પાટણવાળાઓ તૈયાર કરેલ હૈમપ્રવેશિકા નામક પ્રથમા, દ્વિતીયા અને તૃતીયા પુસ્તકો પ્રચલિત છે. સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનં વ્યાકરણ પર રહસ્યવૃત્તિ, લઘુવૃત્તિ મધ્યમવૃત્તિ, બૃહદ્‌વૃત્તિ, લઘુન્યાસ, બૃહન્યાસ, હૈમન્યાસમં જૂષા, હૈમચંદ્રિકા, સિધ્ધહેમસરસ્વતિ પદ્યબધ્ધ વૃત્તિ, ચંદ્રપ્રભા (હૈમવ્યાકરણપ્રક્રિયા) વગેરે અનેક ગ્રંથો છે. મોટે ભાગે છ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ધરાવતી લઘુવૃત્તિ કંઠસ્થ કરવા માટે યોગ્ય હોઇ તે વધુ પ્રચલિત છે.

જૈનેતર વ્યાકરણ ગ્રંથો પર જૈનાચાર્યોકૃત ટીકાગ્રંથો

જૈનોમાં પોતાના પૂર્વાચાર્યો રચિત જૈન વ્યાકરણગ્રંથો હોવા છતાં તથા પ્રકારના સાધનોના (પુસ્તક-અધ્યાપકાદિના) અભાવે જૈનેતરવ્યાકરણગ્રંથનું અધ્યયન પણ છેલ્લાં કેટલાંક સૈકાઓથી પ્રચલિત જોવા મળે છે.

જેથી પાણિનીય (કૌમુદી) વ્યાકરણ, કાતંત્ર (કાલાપક), ચાંદ્ર, સારસ્વત વગેરે જૈનેતર રચિત વ્યાકરણગ્રંથો પર જૈનાચાર્યો કે મુનિવરોએ પણ પોતાના શિષ્યાદિ કે જિજ્ઞાસુઓ સરળતાપૂર્વક ભણી શકે તે માટે ટીકાગ્રંથો રચ્યાં છે.

જૈન જૈનેતરરચિત વ્યાકરણગ્રંથો પર લખવામાં આવે તો એક સ્વતંત્ર મોટો લેખ કે પુસ્તક તૈયાર થઇ શકે પણ હાલ આ અંગે વિસ્તાર અપ્રસ્તુત છે.

ભોજવ્યાકરણમ્ પદ્ય ગ્રંથના કર્તા પ.પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ. સાહેબના સમયમાં સારસ્વતવ્યાકરણ વધુ પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે. તેમજ તેઓએ પણ આ જ વ્યાકરણગ્રંથનું અધ્યયન કરેલ હશે.

પદ્યબદ્ધ વ્યાકરણગ્રંથો અને ભોજવ્યાકરણમ્

વ્યાકરણનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તેઓએ પ્રથમ તો એ ગ્રંથના મૂળ સૂત્રોને તથા શક્ય હોય તો ટીકા યાને વૃત્તિ ને કંઠસ્થ કરવી જરૂરી બને છે. ગદ્ય કરતાં પણ પદ્ય (શ્લોક-ગાથા) કંઠસ્થ કરવામાં સરળ હોય છે. જેથી જ પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રી વિનયસાગરજી મ. સાહેબે સારસ્વતવ્યાકરણના મૂળસૂત્રોને વિદ્વચ્ચિંતામણિગ્રંથ રૂપે અને સારસ્વત વ્યાકરણની વૃત્તિને ભોજવ્યાકરણમ્ રૂપે શ્લોકબદ્ધ રચેલ છે.

બહુધા અપ્રસિદ્ધ આ બંને કૃતિઓ વિદ્વાનો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. વિદ્વચ્ચિંતામણિ ગ્રંથ તો સર્વ પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત થયેલ છે.

વ્યાકરણના ગ્રંથોમાં શ્લોકબદ્ધ સાહિત્યનું ખૂબ જ મહત્વ છે. વ્યાકરણસાહિત્યમાં આવાં ગ્રંથો વિરલ છે. આ દ્રષ્ટિએ પ્રગટ થયેલ આ બંને કૃતિઓ જિનાસુઓ માટે આકર્ષણરૂપ છે એ નિ:શંક છે.

અચલગચ્છના આચાર્યો દ્વારા રચિત વ્યાકરણગ્રંથો

શ્રી શ્વેતાંબર અચલગચ્છ જૈન સંઘના કવિશ્રીની આ કૃતિ હોઇ અચલગચ્છના પૂર્વાચાર્યો રચિત વ્યાકરણગ્રંથો અંગે થોડી નોંધ આપવી ઉચિત થશે.

તેરમી સદીમાં થયેલા અચલગચ્છના તૃતીય પટ્ટધર પ્રકાંડ વિદ્વાન, અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્ય શ્રી ધર્મઘોષસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના સામ્રાજ્યકાળમાં થયેલા પૂ. મુનિશ્રી ભક્તિલાભ પ્રેમલાભ દ્વારા રચાયેલ વ્યાકરણગ્રંથની નોંધ જેસલમેરના કોઇ જ્ઞાનભંડારના સૂચિપત્રમાં જોવામાં આવેલ છે. જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ આ કૃતિની નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે. આ

અંગે વિશેષ સંશોધન થવું જરૂરી છે.

પંદરમી સદીમાં થયેલા અનેકનૃપપ્રતિબોધક, મંત્રપ્રભાવક, અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્યશ્રી મેરુતુંગસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે વ્યાકરણગ્રંથ તથા અન્ય જૈનેતર વ્યાકરણગ્રંથો પર ટીકાગ્રંથો રચેલ છે. એમણે રચેલ શ્રીમેરુતુંગ વ્યાકરણ અપર નામ કુમારવ્યાકરણની વિરલ હસ્તપ્રતો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે. તેઓએ કાતંત્ર (કાલાપક) વ્યાકરણ પર વૃત્તિ રચેલ છે. તેઓ દ્વારા રચિત વ્યાકરણના વિવિધ અંગો (વિભાગો) પરની વૃત્તિઓની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સાહિત્ય એકત્રિત કરી તે પર નિર્ણય કરવો ઘટે કે આ અલગ અલગ રચનાઓ છે કે એક જ ગ્રંથના વિવિધ ભાગો છે. શ્રીમેરુતુંગસૂરીશ્વરજીએ ધાતુપારાયણમ્ નામક ગ્રંથ રચેલ છે. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત જો કે હજી સુધી મારા જોવામાં આવેલ નથી. ઇતિહાસ ગ્રંથો પરથી આ ગ્રંથનું અસ્તિત્વ જાણી શકાય છે.

અચલગચ્છાધિરાજ **પૂ.આ.ભ. શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.** રચિત પદ્યબધ્ધ લિંગ નિર્ણય-મિશ્રલિંગ નિર્ણય નામક કૃતિઓ પણ શ્રી આર્ય જય કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ તરફથી પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલ છે.

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મ.સા. ના સમકાલીન અચલગચ્છીય પૂ. મહો. દેવસાગરજી મ. સાહેબે શ્રી અભિધાનચિંતામણિ કોશગ્રંથ પર વ્યુત્પત્તિરત્નાકર નામક ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથ રચેલ છે. જે અદ્યાપિ અપ્રકટ છે. આ ગ્રંથનું સંશોધન **પૂ.આ.ભ. શ્રી વિ. અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.** શિ. પં. શ્રી ચંદ્રવિજયજીગણિવર્ય કરી રહ્યા છે જે અલ્પ સમયમાં મુદ્રિત થઇ પ્રકાશિત થશે.

(ભોજવ્યાકરણમ્ સાનુવાદ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાંથી)

લિ. ગુરુચરણકિંકર આ. કલાપ્રભસાગરસૂરિ

૨૦૫૪ આસો સુદ-૧૩ શનિ
ડોંબીવલી - ૪૨૧ ૨૦૧.

સંસ્થાકીય નિવેદન

પ.પૂ.આ. ભ. શ્રી કલાપ્રભસાગરસૂરિ મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી જૈન સાહિત્યના પ્રકાશન માટે આ સંસ્થાની સ્થાપના વીર સંવત ૨૦૩૦માં કરવામાં આવી હતી. ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરતી આ સંસ્થાને અચલગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. તથા અન્ય પૂજ્યોનાં મંગલ આશીર્વાદ અને માર્ગદર્શન સાંપડતાં રહ્યાં છે. વળી આ સંસ્થાને સ્વ. સંઘવી શ્રી લખમશી ઘેલાભાઇ સાવલાના પરિવાર તરફથી મુંબઇમાં ઘાટકોપર (પૂર્વ) મેઘરત્ન એપાર્ટમેન્ટમાં ૧લા માળે, ૧૦૧ વર્ષના માતુશ્રી સ્વ. મેઘબાઇ ઘેલાભાઇ પુનશી સાવલાના સ્મરણાર્થે મેઘ સંસ્કૃતી ભવનની જગ્યા મળતાં ત્યાં વિશાળ જ્ઞાનભંડાર પણ ચાલુ કરવામાં આવ્યો છે.

આર્ય-જય-કલ્યાણ-કેન્દ્રના નામકરણમાં અચલગચ્છના મહાન આચાર્યો પૂ. દાદા ગુરુદેવો શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી મ.સા., શ્રી જયસિંહસૂરીશ્વરજી મ.સા., શ્રી જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ. સા., શ્રી જયકીર્તિસૂરીશ્વરજી મ.સા., શ્રી જયકેશરીસૂરીશ્વરજી મ.સા., તથા શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની સ્મૃતિ જોડાયેલી છે.

દસ હજાર જેટલા વિવિધ ગ્રંથોનો સંગ્રહ ધરાવતી આ સંસ્થાના ઉપક્રમે અત્યાર સુધીમાં એકસોથી વધુ પ્રકાશનો થયાં છે તથા પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, શબ્દકોશ, સાહિત્યકોશનાં પ્રકાશનો, ઉપરાંત હસ્તલિખિત પ્રતિઓ તથા તેની ઝેરોક્ષ નકલોની સંગ્રહ સંશોધિત પુર્ન લેખન, સુંદર લેખન કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ વિશાળ ધોરણે ચાલી રહી છે. સૌ સંઘો તથા ભાવિકાંએ સમ્યગ્જ્ઞાનની ભક્તિમાં સહકાર આપવા નમ્ર વિનંતી.

લિ. આર્ય-જય-કલ્યાણ-કેન્દ્ર

ટ્રસ્ટી મંડળના

જય જિનેન્દ્ર

શ્રી અચલગચ્છ જૈન સંઘ-ડોંબીવલી

સં. ૨૦૩૫ માં શાસનસમ્રાટ્, અચલગચ્છાધિપતિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. સર્વ પ્રથમવાર ડોંબીવલી પધાર્યા. એ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી સંઘ સ્થાપના થયા બાદ માતુશ્રી પુરબાઇ ખીમજી ભુલાભાઇ વીરા પરિવારના અને સંઘના સહકારથી શ્રી જીરાવલ્લા પાર્શ્વનાથ ગૃહજિનાલય, આયંબિલ ખાતું,... ઉપાશ્રય આદિ તથા ચાતુર્માસ પર્યુષણારાધના, પાઠશાળા વિ. પ્રવૃતિઓ શરૂ થઇ. પૂ. સાધુ સાધ્વીજીઓના ચાતુર્માસોથી-ઉપદેશોથી સંઘબળ વૃધ્ધિ પામતું ગયું.

શાસનસમ્રાટ, ગચ્છાધિપતિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા તપસ્વીરત્ન, ગચ્છાધિપતિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ની અમારા સંઘ પર સદાય અમીદૃષ્ટિ વરસતી રહી છે.

સં. ૨૦૪૭ માં સૌમ્યસ્વભાવી પૂ.આ.ભ. શ્રી કલાપ્રભસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.નું ડોંબીવલી નગરે ભવ્ય પ્રથમ ચાર્તુમાસ થયું. અનેકવિધ શાસનપ્રભાવક કાર્યક્રમો સાથે પૂજ્યશ્રીની પ્રબલ પ્રેરણાથી શ્રી કલ્પતરૂ સાધારણ ફંડ યોજના શરૂ થઇ. હૈદ્રાબાદ ચાતુર્માસ બાદ સં. ૨૦૫૦ માં પૂજ્ય શ્રી ડોંબીવલી પધારતાં તેઓની પ્રેરણાથી માર્ગદર્શનથી નૂતન શિખરબધ્ધ આરસના શ્રી સુવિધિનાથ પ્રભુના જિનાલય તથા ભવ્ય કલ્પતરૂ અચલગચ્છ ભવન માટે જમીન ખરીદાઇ. એજ પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં અનુક્રમે. ૨૦૫૦ના વૈ. વ. ૬ સોમવાર તા. ૩૦-૫-૯૪ ના ખાત મુહૂર્ત અને ૨૦૫૦ ના વૈ.વ. ૧૩ સોમવાર તા. ૬-૬-૯૪ના શિલારોપણ તથા ગૃહજિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઇ. પૂજ્યશ્રીએ અન્ય દાન યોજનાઓ માટે પ્રેરણા કરતાં વિવિધ સ્કીમો શરૂ થઇ. પૂ.આ.ભ. શ્રી આદિ મુનિવરો તથા સાધ્વીજીઓની પ્રેરણાથી દાનગંગા વહી.

પૂ. આ. ભ. શ્રી કલાપ્રભસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના ૨૦૫૩-૨૦૫૪ ના એમ બે શાસનપ્રભાવક, ઐતિહાસિક આરાધના પૂર્ણ ચાતુર્માસોનો અમારા સંઘને અમૂલ્ય લાભ મળ્યો. જેથી સંઘે પૂજ્યશ્રી ની પ્રબલ પ્રેરણાથી મંઝીલ તરફ પ્રગતિ સાધતાં ૨૦૫૪ના જેઠ સુદ-૨ બુધવાર તા. ૨૭-૫-૯૮નાં એજ શાસનપ્રભાવક પૂ.આ.ભ.ની તારક નિશ્રામાં અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા અષ્ટાહ્નિકા મહા મહોત્સવ સાથે સંપન્ન થઇ. એકજ સંઘ હસ્તક ૧૬ પાઠશાળાઓ દ્વારા ૧૦૦૦ બાળક બાળિકાઓ નિત્ય ધાર્મિક શિક્ષણ લે છે. ૨૦૫૩ ના ચાતુર્માસમાં એ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા-નિશ્રામાં ડોંબીવલી વેસ્ટમાં અચલગચ્છ ભવન ખરીદી સાથે ભ. શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામિ ભગવાનના ગૃહ-જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે.

સં. ૨૦૫૪ — લિ. અચલગચ્છ જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

આ. સો. સુદ-૧. સોમવાર — પ્રમુખ, કુલીનકાંત પદમશી પીર

સાહિત્ય દિવાકર પૂ.આ.ભ. શ્રી કલાપ્રભસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના માર્ગદર્શનથી શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથોની સૂચિ.

૧) ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ જીવન સૌરભ.
૨) ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ સ્મૃતિગ્રંથ
૩) પરભવનું ભાતુ (વિવિધ વૈરાગ્યાદિ વાંચન)
૪) વીશ સ્થાનકાદિ તપવિધિ પૂંજ (તપવિધિ)
૫) શ્રી શુકરાજ ચરિત્રં-સંસ્કૃત (પ્રત)
૬) ચંદ્રધવલભૂપ ધર્મદત ચરિત્રં-સંસ્કૃત (પ્રત)
૭) વિરતીનો સરલમાર્ગ (૧૪ નિયમો) પોકેટ બુક
૮) હૃદયવીણાના તારે તારે (પ્રાચીન સ્તવનાવલિ)
૯) મલયાસુંદરી ચરિત્ર-સંસ્કૃત (પ્રત)
૧૦) ગુરુગુણ ગીત ગુંજન (પ્રાચીન નવિન ગહૂંલીઓ)
૧૧) દિવ્ય જીવન જીવવાની ચાવીઓ (૧૦૧ નિયમો) પોકેટ બુક
૧૨) ચતુર્વિશાંતિ જિનસ્તોત્રાણિ-સાનુવાદ (જિન ભક્તિ)
૧૩) તપથી નાશે વિકાર (પોકેટ બુક)
૧૪) આર્યરક્ષિત જૈન પંચાંગ (સં. ૨૦૩૪)
૧૫) કામદેવ ચરિત્ર મૂળ અને અનુવાદ (સંસ્કૃત-ગુજરાતી પ્રત)
૧૬) જૈન શાસનમાં અચલગચ્છનો દિવ્ય પ્રકાશ (પટ્ટાવલિ)
૧૭) કામદેવ ચરિત્ર-ગુજરાતી અનુવાદ (પ્રત)
૧૮) અચલગચ્છની અસ્મિતા (આર્યરક્ષિતસૂરિ)
૧૯) અચલગચ્છની જ્યોતિર્ધર (જયસિંહસૂરિ)
૨૦) અચલગચ્છનાં દિપક (મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ)
૨૧) અચલગચ્છનાં મંત્ર પ્રભાવક (મેરુતુંગસૂરિ)
૨૨) અચલગચ્છનાં ક્રિયોદ્વારક (ધર્મમૂર્તિસૂરિ)
૨૩) અચલગચ્છની પ્રતિભા (કલ્યાણસાગરસૂરિ)
૨૪) અચલગચ્છનાં સમુદ્વારક (ગૌતમસાગરસૂરિ)
૨૫) જીવનનું અમૃત (તત્વજ્ઞાનનાં લેખો) લે. પૂ. આ. ગુણસાગરસૂરિ
૨૬) લિંગ નિર્ણય ગ્રંથ (મૂળ વ્યાકરણનાં અંગ વિષયક) આ. કલ્યાણસાગરસૂરિ
૨૭) લિંગ નિર્ણય સંસ્કૃત શબ્દકોશ પરિશિષ્ટાદિ સહ (વ્યાકરણનો અંગ)
૨૮) ષડ્ દર્શન નિર્ણય સાનુવાદ (મેરુતુંગસૂરિકૃત)
૨૯) સમરો મહામંત્ર નવકાર (બે આવૃત્તિ)
૩૦) ભોજ વ્યાકરણમ્-અનુવાદ વિવરણ-સહિત

૩૧) વિદ્વચ્ચિંતામણિ-પદ્યબદ્ધ
૩૨) અનેકાર્થ નામમાલા (હિન્દી પદ્ય)
૩૩) સૌભાગ્ય જ્ઞાન પંચમી કથા મૂળ સંસ્કૃત (ગુણસાગરસૂરિ કૃત)
૩૪) કાર્તિકી પૂર્ણિમા કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૩૫) મૌન એકાદશી કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૩૬) પોષ દશમી કથા મૂળ (ગપણસાગરસૂરિકૃત)
૩૭) મેરુ ત્રયોદશી કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૩૮) હોલિકા કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૩૯) ચૈત્રી પૂનમ કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૦) અક્ષય તૃતીયા કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૧) રોહિણી કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૨) પર્યુષણ અષ્ટાહિનકા કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૩) દીપાવલિ કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૪) ચાતુર્માસિક વ્યાખ્યા કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૫) દ્વાદશ પર્વ કથા મૂળ (ગુણસાગરસૂરિકૃત)
૪૬) ખીલા ફૂલ ફૈલ ગઇ સૌરભ
૪૭) બારસાસૂત્ર સચિત્રં-મૂળ
૪૮) મારે જાવું પેલે પાર
૪૯) પર્યુષણ સ્વાધ્યાય
૫૦) ફટાકડા ફોડી ભરોનાં પાપઝોલી
૫૧) રેડી વન ટુ થ્રી
૫૨) જૈન કથા સંદોહ-ભાગ ૧
૫૩) અહં ન કરિયો કોય
૫૪) હોઠે ગુંજે ગીતહૈયે પ્રભુની પ્રીત
૫૫) શ્રી જયશેખરસૂરિ ભાગ-૧ (પી.એચ.ડી. મહાનિબંધ)
૫૬) શ્રી જયશેખરસૂરિ ભાગ-૨ (પી.એચ.ડી. મહાનિબંધ)
૫૭) ચાલો જિનાલયની વર્ષગાંઠ ઉજવીએ
૫૮) અચલગચ્છની પ્રતિભા (સંક્ષિપ્ત પટ્ટાવલિ)
૫૯) પુરુષાર્થની પ્રેરણામૂર્તિ
૬૦) જંબુસ્વામિ ચરિત્ર-પ્રતાકાર (જયશેખરસૂરિકૃત પદ્ય)
૬૧) જંબુ સ્વામિ ચરિત્ર-પ્રતાકાર (ભાષાંતર)
૬૨) ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ - એક અધ્યયન (પી એચડી નિબંધ)

हिन्दी साहित्य

६३) भक्ती नैया: देवदर्शन-गुरुवंदन व सामायिक की विधी ।
६४) प्रार्थना : नवस्मरण-भक्तामर व चमत्कारिक सरस्वतीस्तोत्र ।
६५) बोलो सुबह शाम (द्वितीय आवृति) लघुपुण्य प्रकाश स्तवन, दादागुरुदेव इक्कीसा, गौतमस्वामी रास आदि ।
६६) तपसुं बेडो पार: सिद्धाचलजी, समेतशिखरजी तीर्थ व ज्ञानपंचमी वीशस्थानक तथा वर्धमान तप की आराधनाविधि ।
६७) रेडी वन टु थ्री (द्वितीय आवृति) बालयोग्य खेल के साथ मात्र १ दिन पालने के सरल नियम ।
६८) वंदन से कर्म खंडन : देवदर्शन व गुरुवंदन विधि ।
६९) पढो आगे बढो-श्रावक की आराधना के दश अधिकार दैनिक-रात्रिक-वार्षिक आदि कर्तव्य तथा जीवविचार नवतत्व प्रश्नोतरी.
७०) यादों के साथ साथ: अचलगच्छाधिपति शीघ्रकवि प. पू. आ. भ. श्री गुणसागरसूरीश्वरजी महाराज विरचित प्रथम चोवीशी सहित ७७ भाववाही स्तवनोका संग्रह ।
७१) त्वमेवशरणं ममः पुष्प नं. १-२-३-४ का अजोड संग्रह ।
७२) त्वमेव शरणं ममः प्रथम पुष्पः सूरम्य ४५० स्तुतिओ का संग्रह ।
७३) त्वमेव शरण ममः द्वितीय पुष्पः चिताकर्षक - ७० चैत्यवंदनोका संग्रह ।
७४) त्वमेव शरणं ममः तृतीय पुष्पः शुभभावाही २०० स्तवनोका संग्रह ।
७५) त्वमेव शरणं ममः चतुर्थ पुष्पः सुमधुर १३२ स्तुतियुगलोंका संग्रह ।
७६) प्रतिक्रमणं पापनाशनं: पंचप्रतिक्रमण मूल-सूत्र संक्षिप्त भावार्थ व विधियाँ.
७७) शार्ट कट साधनाः घंटे घंटे के चोविहार की नोंध पोथी ।
७८) छ'री મહાસંઘોનો સ્મૃતિગ્રંથ (સચિત્ર).
૭૯) સ્વસ્તિક ગુણકલાદર્શન (સચિત્ર).
૮૦) ક્ષમાયાત્રા.
૮૧ થી ૯૧) બાર પર્વ કથાની ૧૧ બુક અનુવાદ.
૯૨) બાર પર્વ કથા ગુર્જર ભાષાંતર ભાગ-૧ (સંયુક્ત બુક).
૯૩) ચેમ્બુર ચાતુર્માસ સ્મરણિકા (૨૦૪૬).
૯૪) સાગર દીઠું સાકરં મીઠું.
૯૫) હૈયે કરજો વાસ.
૯૬) જીવતત્ત્વ પ્રવેશિકા.

૯૭) મન તું નમ.
૯૮) તું મોરે મનમેં તું મેરે દીલમેં.
૯૯) તું પ્રભુ મારો, હું પ્રભુ તારો ભાગ-૧
૧૦૦) તું પ્રભુ મારો, હું પ્રભુ તારો ભાગ-૨
૧૦૧) પર્યુષણાષ્ટાહ્નિકા વ્યાખ્યા (ગુજરાતીમાં) (પર્વ કથા ભાગ-૨)
૧૦૨) બારસાસૂત્ર ગુર્જરપદ્ય ઢાળીયા
૧૦૩) શ્રી મેરુતુંગવ્યાકરણ બાલાવબોધ
૧૦૪) શ્રી દ્વાદશપર્વકથા ભા.૧ હિન્દી અનુવાદ. (પ્રેસમાં)

સાહિત્ય દિવાકર પૂ.આ. શ્રી કલાપ્રભસાગરસૂરિજી સંપાદિત યા તેઓની તથા અન્યોની પ્રેરણાથી અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્યની સૂચિ

- જીવન ઉન્નતિ યાને તીર્થયાત્રા
- સમ્યકત્વ સહિત પાંચ અણુવ્રત (હિન્દી)
- સચિત્ર અચલગચ્છ સ્નાત્ર પૂજા
- પ્રથમ જ્ઞાનસૂત્ર (ઘાટકોપર) વિશેષાંક
- પૂ.આ. ગુણસાગરસૂરિ જીવન પરિચય
- દ્વિતીય (અચલગચ્છ) અધિવેશન સ્મારિકા
- પૂ.આ. ગુણસાગરસૂરિ સૂરિપદરજત સ્મારિકાગ્રંથ સચિત્ર
- શ્રી આર્યકલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ સચિત્ર ।।
- શ્રી અચલગચ્છના ઇતિહાસની ઝલક સચિત્ર ।।
- વર્ધમાન તપ સ્મારિકા
- અચલગચ્છ પટ્ટાવલિ હિન્દી
- મહારાષ્ટ્ર વિહાર વિશેષાંક
- કલ્યાણસાગરસૂરિ ચતુર્થ જન્મ શતાબ્દિ વિશેષાંક
- શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ જીવન સૌરભ
- શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ પૂજા સંદોહ
- શ્રી ગુણસાગરસૂરિ નવમ જન્મ શતાબ્દિ વિશેષાંક
- શ્રમણ સંસ્કૃતિ વિશેષાંક
- શ્રી ગુણમલકે સાગર છલકે-પૂ. ગુણસાગરસૂરિ સ્મૃતિ ગ્રંથ (સચિત્ર)

- ગુરુ દર્શન સુખ સંપદા (સચિત્ર)
- તીર્થ ગુણ ગુંજન (શિખરજી તીર્થ સંઘ)
- દક્ષિણભારત અચલગચ્છ સંમેલન વિશેષાંક.
- અહિંસા સંમેલન સ્મારિકા
- શંત્રુજય તીર્થ ગુણદર્શન
- શત્રુંજય તીર્થ ૯૯યાત્રા સ્તવના
- ક્ષત્રિયકુંડ તીર્થ વિશેષાંક (વીતરાગ સંદેશ)
- ક્ષત્રિયકુંડ નિર્ણય સંમેલન વિશેષાંક (ગુણભારતી)
- મુંબઇ થી શિખરજી છરી સંઘ વિશેષાંક અનેગ્રંથ (સચિમ)
- તૃતીય અધિવેશન સ્મારિકા
- દંતાણી તીર્થ પ્રતિષ્ઠા વિશેષાંક
- શ્રી શંખેશ્વરથી છરી સંઘ તથા ૭૨ જિનાલય તીર્થ વિશેષાંક (ગુણભારતી)
- ૭૨ જિનાલય તીર્થ પ્રતિષ્ઠા વિશેષાંક (ગુણભારતી)
- અંબરનાથથી શંખેશ્વર છરી સંઘ સ્તવનોની બુક
- અચલગચ્છ પાઠ્ય ક્રમ બાલવર્ગ (વિદ્યાપીઠ)
- અચલગચ્છ પાઠ્ય ક્રમ-બાલવર્ગ (ડોંબીવલી)
- અચલગચ્છ પાઠ્ય ક્રમ-ધોરણ-૧-૨-૩ (ડોંબીવલી)
- અચલગચ્છ પાઠ્યક્રમ-ધોરણ-૪-૫-૬ (ડોંબીવલી)
- કચ્છનો વિકાસ, અહિંસા સર્વ ધર્મોની માતા, વ્યવ્હારમાં અહિંસા, અહિંસા ત્રિકોણ, અહિંસા-જીવદયા-શાકાહાર, અહિંસા અને ખાદી, માનવતાનું કાળું કલંક (ગર્ભપાત વિરોધ), આર્ય સંસ્કૃતિનું વિજ્ઞાન, સાચી કેળવણી સાચી સમૃદ્ધિ, આર્ય સંસ્કૃતિનું વૈજ્ઞાનિક ત્રિકોણ (આ ૧૦ પોકેટ બુક વેણીશંકર મુ. વાસુ લિખિત છે.)
- પ્રભાત ગુણ સ્તોત્ર
- શત્રુંજય ગુણ ગુંજન
- અજાપુત્ર કથાનક ચરિત્રમ્ (સંસ્કૃત) (માણિક્ય સુંદરસૂરિકૃત)
- સંયમ રજત વર્ષ ચરિત્ર ગ્રંથ (શિષ્યો દ્વારા સંપાદિત)
- ભણાવો શ્રી ગુરુ પૂજા, નહીં મળે જગમાં દૂજા (શિષ્યો દ્વારા સંપાદિત)
- અચલગચ્છ ૯૯ યાત્રા મહાસંઘ ગ્રંથ (પ્રેસમાં)
- મન: સ્થિરીકરણ પ્રકરણમ્ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિતં (પ્રેસમાં)
- બહુત્શાતપદી સટીક (પ્રેસમાં)
- ગુણભારતી માસિકની ૧ થી ૧૭ વરસની ફાઇલો.

ગ્રંથકાર પરિચય

અચલગચ્છાધિરાજ, મંત્રપ્રભાવક, અનેક નૃપતિબોધક દાદા ગુરુ
પૂ. આ. ભ. શ્રી મેરુતુંગસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના જીવનની સંક્ષિપ્ત ઝલક

વસ્તિગકુમારનો જન્મ

મારવાડના નાણીગામમાં પ્રાગ્વાટવંશીય શ્રેષ્ઠી વયરસિંહ વોરાની સુશીલ પત્ની શ્રીમતિ નાલદેવીએ સં. ૧૪૦૩ માં વસ્તિગકુમારને જન્મ આપેલ. શ્રી મેરુતુંગસૂરિ રાસકાર લખે છે કે વસ્તિગના જન્મ પહેલાં માતા નાલદેવીએ સ્વપ્નમાં સહસ્ર કિરણોવાળા સૂર્યને પોતાના મુખમાં પ્રવેશતો જોયો, પણ ચકેશ્વરીદેવીએ તરત જ આવીને માતાને સ્વપ્નનું ફળ સમજાવ્યું અને કહ્યું કે-''મુક્તિમાર્ગપ્રકાશક, મહાન યોગીશ્વર એવો મહાન બાળક તમારી કુક્ષીમાં અવતરશે !'' વસ્તિગકુમાર બીજના ચંદ્રની જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

વસ્તિગકુમારમાંથી મુનિ મેરુતુંગ

શ્રી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી તેજસ્વી એવા વસ્તિગે સં. ૧૪૧૦ માં નાણીગામમાં સંયમ સ્વીકાર્યું. તેમનું નામ મેરુતુંગ મુનિ રાખવામાં આવ્યું દીક્ષા વખતે તેઓ સાત વરસના હતા. ગુરુના સાન્નિધ્યમાં નવોદિત બાલમુનિવર એક પછી એક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ આગમ આદિમાં તેઓ નિપુણ બન્યા.

પ્રભાવક શ્રી મેરુતુંગસૂરિ

સં. ૧૪૨૬માં ગુરુદેવે તેઓને સૂરિપદે આરૂઢ કર્યા આ પ્રસંગે સંઘપતિ નરપાલ શ્રેષ્ઠિએ ભવ્ય મહોત્સવ કર્યો. હવે તેઓ શ્રી મેરુતુંગસૂરિ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. તેઓ મંત્રપ્રભાવક પણ હતા. તેઓ અષ્ટાંગયોગ, મંત્રામ્નાયો વિગેરેમાં પણ નિપુણ હતા.

અનેક નૃપતિ આદિના પ્રતિબોધક

એકદા શ્રી મેરુતુંગસૂરિ વિચરતાં આસાઉલી નગરે પધાર્યા અહીંના યવનરાજને પ્રતિબોધી તેમણે તેને અહિંસાનો મર્મ સમજાવ્યો હતો રાસકાર વર્ણવે છે કે :-

''આસાઉલઇ સાખ યવનરાઉ પરિબોહિઉં એ, કહતાં લાગઇ પાખ, માસ વાત છઇ તે ઘણીયે''.

લોલાડામાં ચમત્કાર

સંવત ૧૪૪૪ માં સૂરિદેવ લોલાડાનગરમાં ચાતુર્માસ રહેલા તે દરમ્યાન ત્યાંના રાઠોડવંશીય ફણાગર મેઘરાજને ૧૦૦ મનુષ્યો સહિત પ્રતિબોધિત કર્યા. એજ સમય દર-મ્યાન ગુજરાતના અધિપતિ મહમ્મદ સુલતાનનું સૈન્ય તે નગર તરફ આવતું હતું. આથી નગરજનો ભયભીત થવા લાગ્યા ત્યારે શ્રાવકોએ આણેલા સવામણ ચોખાને શ્રી મેરુતુંગસૂ-રિએ મંત્રી આપ્યા જે ચોખા સૈન્ય પર નાખતાં સૈન્ય સહિત સુલતાન ત્યાંથી નાશવા લાગ્યો. શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ મહમ્મદ સુલતાનને શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના મંત્રથી પાછો વાળ્યો અને તેને પ્રતિબોધ આપ્યો આ પ્રસંગે લોલાડાસંઘે સૂરિજીને વિનંતિ કરી કે ''આપના મુનિવરોને દર સાલ ચાર્તુમાસ મોકલવા'' સંઘની વિનંતિનો શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ જેવી ક્ષેત્ર સ્પર્શના કહી

સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે તમારે દરસાલ વિનંતિ કરવી. આ અંગે તામ્રપત્ર પણ થયેલું.

સર્પદંશ વખતે પણ અચળ

એજ નગરમાં થયેલો શ્રી મેરુતુંગસૂરિનો બીજો એક પ્રસંગ પણ ઉલ્લેખનીય છે. સાંજના સમયે સૂરિજી કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં સ્થિર ઉભા હતા. તે વખતે તેઓને એક કાળા સર્પે દંશ દીધો. પરંતુ આચાર્ય શ્રી અચલ જ રહ્યા. કાયોત્સર્ગ બાદ મંત્ર, તંત્ર કે ગારુડિકાદિ પ્રયોગો કે ઔષધોપચાર આદિ કરવાને બદલે તેઓશ્રી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં પ્રતિમાજી સમક્ષ ધ્યાનસ્થ દશામાં બેસી ગયા. શ્રી જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ ભગવંતના "ત્રૈલોકયવિજય" નામના મહામંત્રથી અને યંત્રથી પ્રભુની સ્તુતિ કરી. તેના પ્રભાવથી સર્પનું વિષ અમૃત રૂપમાં પરિણમી ગયું. સવારના સમયે લોકોને જ્યારે આ પ્રભાવની સમજ પડી ત્યારે ત્યાં જૈનધર્મનો મહિમા ખૂબ પ્રસર્યો. આ વખતે અચલગચ્છના આ યશસ્વી આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી અનેક મનુષ્યો જૈન થયા.

મંત્ર પ્રભાવથી અજગર ચાલ્યો ગયો :

લોલાડાનગરના મુખ્ય દ્વાર પાસેના એક બિલમાં તેર હાથ પ્રમાણ લાંબો ભયંકર અજગર રહેતો હતો. લોકોની વિનંતિથી શ્રી મેરુતુગંસૂરિએ શ્રી જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્રના પાઠથી એ અજગરની તકલીફ દૂર કરી દીધી અર્થાત્ અજગર જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

સૂરિજીના તેજસ્વી લલાટથી ચમત્કૃત યવનરાજ

એકવાર શ્રી મેરુતુંગસૂરિ પાટણની નજીકમાં પોતાના શિષ્યસમુદાય સાથે વિચરી રહ્યા હતા ત્યારે તેઓને યવન સૈનિકો (મુસલમાન સૈનિકો) રસ્તામાં મળ્યા. અને તેઓ સાધુઓનાં ઉપકરણો આંચકી લેવા માંડ્યા-શ્રી મેરુતુંગસૂરિ તરત જ યવનરાજ પાસે પહોંચ્યા સૂરિજીના વિશાળ અને તેજસ્વી લલાટને જોઇ યવનરાજ વિસ્મિત થયો એટલું જ નહીં પણ તેના હૃદયનું પરિવર્તન થયું. તેણે સૂરિજી આદિ સાધુઓ પાસે ક્ષમા યાચી. શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ આ યવનરાજને પ્રતિબોધ આપી હિંસા ન કરવી એમ કબુલ કરાવ્યું.

સાચોર, બાહડમેર અને આબુમાં ચમત્કાર

એવી જ રીતે ખંભાત, સાચોર અને બાહડમેરમાં તેઓ બિરાજમાન હતા ત્યારે તે નગરો ઉપર શત્રુઓ ત્રાટકેલા પણ શ્રી મેરુતુંગસૂરિના પ્રભાવથી અને ધ્યાનબળથી પલાયન થઇ ગયા હતા. એકદા શ્રી મેરુતુંગસૂરિ આબુ મહાતીર્થની યાત્રાએ પધારેલા પાછા ફરતાં સાંજ થઇ જવાથી અંધકાર વ્યાપી ગયો આથી તેઓ રસ્તામાં ભૂલા પડી ગયા પણ વિજળીની જેમ ચમકાર કરતા દેવે પ્રગટ થઇને તેમને માર્ગ બતાડ્યો.

એકદા તેઓ બાડમેરમાં ચાતુર્માસ બિરાજમાન હતા. ત્યારે લઘુ પોસાળના દ્વાર પાસે એક સાત હાથ લાંબો સર્પ ફરવા લાગ્યો. આ સર્પ જોઇને સાધ્વીજીઓ પણ નાશભાગ કરવા લાગ્યાં, પણ મેરુતુંગસૂરિના મંત્ર પ્રભાવથી આ વિઘ્ન દૂર થયું.

તીર્થરક્ષા માટે મંત્રપ્રભાવથી આગ ઓલવાઇ

એક વખત તેઓ ખંભાતમાં ચાતુર્માસ બિરાજતા હતા. તે વખતે વ્યાખ્યાન સભામાં શ્રી મેરુતુંગસૂરિ એકાએક પોતાની મુહુપત્તિ ચોળવા લાગ્યા શ્રોતાઓએ મુહપત્તિ ચોળવાનું

કારણ પૂછ્યું ત્યારે શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ કહ્યું કે, શ્રી શત્રુંજય તીર્થના મુખ્ય જિનાલયમાં દીપકની જ્યોતથી ચંદરવો સળગી રહ્યો છે. તે અગ્નિને મેં તીર્થ રક્ષા માટે બુઝાવ્યો. આ વાત સાંભળી ખંભાતના સંઘે શત્રુંજય તીર્થ પર ખાસ માણસો મોકલી આ વાતની તપાસ કરાવી, જાણવા મળ્યું કે, ખરેખર શત્રુંજય તીર્થના મુખ્ય જિનાલયમાં ચંદરવો સળગી રહ્યો હતો ને પછી થી તે ઓલવાઇ ગયેલો છે. તેવી જ રીતે તિમિરપુરમાં લાગેલી પ્રચંડ આગ તેઓના ધ્યાનથી ઓલવાઇ ગઇ હતી.

દૈવિક પ્રભાવથી બહેન ગુરુદર્શન કરી શકી

શ્રી મેરુતુંગસૂરિના સંસારી બેન ચંદ્રાએ અભિગ્રહ લીધેલો કે, સૂરિજીના દર્શન કરવા, પણ સૂરિજી ખૂબ દૂર વિચરતા હતા...પણ દેવના પ્રભાવથી બેન ચંદ્રા સૂરિજીનાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી બની શકી.

ઉપરોક્ત પ્રસંગોથી જાણી શકાય છે. કે ગ્રંથકારોએ શ્રી મેરુતુંગસૂરિને ''મંત્રપ્રભાવક'' ''મહિમાનિધિ'' જેવાં બિરૂદોથી નવાજ્યા છે તે ઉપયુક્ત જ છે. તેઓએ રચેલ મહાપ્રભાવક ''ૐ નમો દેવદેવાય'' આ સ્તોત્રની કથા આ મુજબ છે.

વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોને પ્રતિબોધ અને સ્તોત્ર રચના

એકદા શ્રી મેરુતુંગસૂરિ વિહાર કરી વડનગર પધાર્યા. ત્યાં નાગર બ્રાહ્મણાના ત્રણસો ઘર હતાં. કિંતુ કોઇએ પણ આહારપાણી વહોરાવ્યા નહીં. સૂરિજી સહિત બધા સાધુઓ તપોવૃદ્ધિ માની સમતાશીલ રહ્યા, એજ સાંજે એ નગરના નગરશેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મુર્ચ્છા પામ્યો પણ જિનશાસનની પ્રભાવના કરવા માટે શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ ''ૐ નમો દેવદેવાય'' એ સ્તોત્રની નૂતન રચનાપૂર્વકના પાઠથી નગરશેઠના પુત્રનું વિષ દૂર કર્યું. અને તેની મુર્ચ્છા ઉતરી ગઇ. આ પ્રસંગે અનેક નાગર બ્રાહ્મણોએ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તે નગરમાં જૈન ધર્મનો મહિમા ખૂબજ પ્રસર્યો નાગર જૈનોએ સૂરિજીને તે સાલનું ચાતુર્માસ પણ ત્યાંજ કરાવ્યું નાગર જૈનોએ વડનગરમાં સૂરિજીના ઉપદેશથી વિશાળ જિનમંદિર અને ઉપાશ્રય પણ બંધાવ્યા. શ્રી મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી નાગરજૈનોએ ભરાવેલા જિનબિંબો અને તેના ઉપરના પ્રતિષ્ઠા લેખો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

ગચ્છનાયક શ્રી મેરુતુંગસૂરિજી

પૂ.આ.ભ. શ્રી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિજી ગુરુદેવના કાળધર્મબાદ સં. ૧૪૪૫ ફા. વ. ૧૧ ને દિવસે શ્રી મેરુતુંગસૂરિ પાટણમાં ગચ્છનાયક પદે આરૂઢ થયા આ પ્રસંગે શ્રેષ્ઠી સંગ્રામસિંહે પ્રચુર ધનનો વ્યય કરી અનેરો લહાવો લીધો આ પ્રસંગે મુનિ શ્રી રત્નશેખરજીને પણ સરિપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા.

શાસનદેવી શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવીનું સાનિધ્ય

એકદા શ્રી મેરુતુંગસૂરિ ખંભાતમાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે બિરાજમાન હતા. ત્યારે શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી તેમને વંદન કરવા આવ્યા. દેવીએ ગુરુને કહ્યું કે આજથી એકવીશમે દિવસે દિલ્હી પર મોગલો ત્રાટકશે માટે તમારા ઉપાધ્યાયજી જેઓ હાલ દિલ્હીમાં છે તેમને તેડાવી લેવા. સૂરિજીએ તે વાત શ્રાવકોને કરી ખંભાતના સંઘે વિશ્વાસુ ખેપિયા દ્વારા આ વિગત દિલ્હી કહેવડાવી ત્યાં રહેલા અચલગચ્છીય ઉપાધ્યાયજીએ અલવર રાવણ પાર્શ્વનાથની

યાત્રા નિમિત્તે શ્રાવકોને પણ સાથે લીધા, આ રીતે અનેકોની જિંદગી બચી ગઇ.

શ્રી જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ તીર્થના અધિષ્ઠાયકદેવનો ચમત્કાર

એકદા ક્ષીણજંઘાબળવાળા થતા શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ શ્રી જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ તીર્થ તરફ ચાલેલા સંઘના કોઇ શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકની સાથે સ્તુતિરૂપે ત્રણ શ્લોકો પત્રમાં લખીને મોકલ્યા હતા. અને કહ્યું કે આ પત્ર પ્રભુજીની પ્રતિમા આગળ નમસ્કાર રૂપે મૂકવો, તીર્થમાં પહોંચતાંજ તે શ્રાવકે સૂરિજીનો પત્ર પ્રભુ આગળ મૂક્યો આથી પ્રભુના અધિષ્ઠાયક દેવે સંઘના વિઘ્નો અને ઉપસર્ગોની શાંતિ માટે સાત ગુટિકાઓ આપી અને કહ્યું કે, આ ગુટિકાઓ શ્રી મેરુતુંગસૂરિજીને આપવી...તે ગુટિકાઓના પ્રભાવથી સંઘમાં ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ થવા લાગી. એકદા આજ તીર્થમાં ભયંકર મહામારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો પણ શ્રી મેરુતુંગસૂરિ દ્વારા રચિત સ્તોત્રના પાઠના પ્રભાવે ઉપદ્રવ શાંત થયો.

આજે પણ અચલગચ્છના નવસ્મરણો પૈકીના છઠ્ઠા સ્મરણમાં "ૐ નમો દેવદેવાય" એ સ્તોત્રનું મંગલ સ્મરણ (અને સ્વાધ્યાય) કરવામાં આવે છે. આ સ્તોત્રની સાથે જ સૂરિજીએ ભગવાન પર મોકલેલા ઉપરોક્ત પત્રના ત્રણ શ્લોકોનો પણ પાઠ કરવામાં આવે છે.

શ્રી મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કાર્યો

શ્રી મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી વીંછીવાડા, કુંઆરોદ્રી, સિંહવાડા, સલખણપર, પુનાસા, વડનગર આદિ અનેક નગરોમાં જિનાલયોનું નિર્માણ થયું હતું. અને અનેક જિનબિંબો, ધાતુપ્રતિમાઓની પણ પ્રતિષ્ઠા થઇ હતી.

શ્રી મેરુતુંગસૂરિનો શિષ્ય પરિવાર

શ્રી મેરુતુંગસૂરિનો શિષ્ય પરિવાર વિશાળ હતો: એ પરિવારમાં વિદ્વાન આચાર્યો, પદસ્થો અને મુનિઓની સંખ્યા પણ વિશાળ હતી. શ્રી જયકીર્તિસૂરિ તેઓના મુખ્ય પટ્ટધર હતા. તેમજ માણિકયસુંદરસૂરિ, માણિકયશેખરસૂરિ, મેરુનદંનસૂરિ, રત્ન શેખરસૂરિ, ભુવનતુંગસૂરિ, ઉપાધ્યાય ધર્માનદંન ગણિ આદિ અનેક આચાર્યો ઉપાધ્યાયાદિ મુનિઓ હતા.

ગૂર્જરભાષાના પ્રસિદ્ધ મહાકવિ શ્રી માણિકયસુંદરસૂરિ:

શ્રી મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય શ્રી માણિક્યસુંદરસૂરિ ઉચ્ચકોટિના સાહિત્યકાર થઇ ગયા. તેઓના અંગત જીવન વિષે વિશેષ જાણી શકાતું નથી. સંવત ૧૪૬૨ આસપાસમાં તેઓને શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ ખંભાતમાં શાહ તેજા શ્રેષ્ઠિએ કરેલા મહોત્સવમાં સૂરિપદે આરુઢ કર્યા હતા. તેઓ સંવત ૧૪૩૦ ની આસપાસમાં જન્મ્યા હશે અને તેઓની જન્મભૂમિ ગુજરાત હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. સંવત ૧૫૦૦ સુધી તેમની વિદ્યમાનતા માની શકાય. શ્રીધરચરિત મહાકાવ્યમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાગુરુ શ્રી જયશેખરસૂરિને નમસ્કાર કરે છે. આ ઉલ્લેખથી માની શકાય છે કે, તેઓશ્રીએ શ્રી જયશેખરસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. શ્રી મેરુતુંગસૂરિના શિષ્યપરિવારમાં તેઓ માન ભર્યું સ્થાન પામ્યા હતા. ઉપાધ્યાય ધર્મનંદન ગણિ, વાચક શ્રી કીર્તિસાગરજી, વાચક શ્રી રાજકીર્તિગણિ આદિ શ્રી માણિકયસુંદરસૂરિના શિષ્યો હતા.

શ્રી માણિક્યસુંદરસૂરિ રચિત સાહિત્ય

શ્રી માણિકયસુંદરસૂરિના સાહિત્યની સમીક્ષા કરવા જતાં વિસ્તૃત લખાણ થાય

એમ છે. તેઓએ રચેલ સાહિત્યનું અવગાહન કરતાં કે એની સુચિ જોતાં આપણને તેઓ પ્રત્યે માન ઉપ્પન્ન થાય છે. તેઓએ રચેલ ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે.

૧) **શ્રીધરચરિત મહાકાવ્ય** - નવ સર્ગમાં સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ મહાકાવ્ય છે. ૧૬૮૫ શ્લોક પ્રમાણ આ ગ્રંથની સં. ૧૪૬૩ માં તેઓએ રચના કરી. આ ગ્રંથનું ગચ્છાધીશ શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ સાચોરમાં સંશોધન કરી આપેલ.

૨) **શ્રીધરચરિત મહાકાવ્ય સ્વોપજ્ઞદુર્ગપદ વ્યાખ્યા** - સં. ૧૪૮૮ માં પાટણમાં રહીને તેમણે સ્વરચિત ગ્રંથપર ટીકા લખી.

૩) **શ્રી ચતુ:પર્વી ચમ્પૂ** - આ ગ્રંથ ચાર પર્વો સંબંધે કથાનકો પર સંસ્કૃતમાં રચેલ છે. આ ગ્રંથની એક હસ્તપ્રત કોટાના સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે.

૪) **શ્રી ગુણવર્મા ચરિત્ર અપરનામ સત્તરભેદી પૂજા કથા** - સં. ૧૪૮૪ માં ૧૯૪૪ શ્લોક પ્રમાણની આ સંસ્કૃત ભાષાની કૃતિ સાચોરમાં રહીને રચી.

૫) **શ્રી શુકરાજ કથા** - ૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો સંસ્કૃત ચરિત્રગ્રંથ.

૬) **શ્રી મહાબળ-મલયાસુંદરી કથા** - આ સંસ્કૃત રચના ચાર ખંડમાં રચવામાં આવી છે.

૭) **ચંદ્રધવલભૂપ ધર્મદત્તકથા** - સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યમાં રચના. આ કથા અતિથિસંવિભાગ વ્રત પર રચાઇ છે. ઉપરોક્ત ચરિત્રગ્રંથો શ્રી આર્યજયકલ્યાણ કેન્દ્ર તરફથી પ્રતાકાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

૮) **શ્રી પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર** - ગૂર્જર પદ્યકૃતિ ૯૫૯ શ્લોક પરિમાણની છે. આ કૃતિ સં. ૧૪૭૮ ના શ્રા. સુદ ૫ રવિવારે પુરુષપત્તનમાં પાંચ ઉલ્લાસમાં રચાયેલી છે. આ ગ્રંથનું અપરનામ વાગ્વિલાસ છે. પ્રો. કાપડિયા આ ગ્રંથને ગદ્ય કાદમ્બરી કહે છે તે યોગ્ય જ છે. આ ગ્રંથે અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન આકર્ષ્યું છે. બે ત્રણ પ્રકાશન સ્થળેથી આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલો છે. ગૂર્જર ભાષાનું સ્વરૂપ જાણવા માટે આ ગ્રંથ અભ્યાસ-નીય છે. આ એકજ કૃતિ દ્વારા માણિકયસુંદરસૂરિ ગુજરાતીના આદ્ય ગદ્યકાર કવિ મનાયા છે. શ્રી જયેશખરસૂરિ પણ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ ની રચનાથી ગુજરાતી ભાષાના આદ્યકવિ ગણાયા છે. શ્રી પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર ગ્રંથ અંગે ડો. ભોગીલાલ સાંડેસરા લખે છે કે ભાષા શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ પણ તે એક વિસ્તૃત વર્ણનપ્રધાન ગ્રંથ હોવાને કારણે તાત્કાલીન સમાજસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતી કેટલીક ઉપયોગી માહિતી પણ તેમાંથી મળી આવે છે.

૯) **શ્રી નેમીશ્વર ચરિત્ર ફાગબંધ** - આ ફાગુ કાવ્ય પ્રાચીન ગૂર્જર ભાષામાં ૯૧ પદ્યપ્રમાણ છે. વચ્ચે સંસ્કૃત શ્લોકો પણ રચાયા છે. આ સંસ્કૃત શ્લોકો પર અવચૂરિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦) **શ્રી સિંહસેન કથા** - (વસ્ત્રદાન ઉપર) આ કથા સંસ્કૃત ગદ્યપદ્યમાં રચાઇ છે.

૧૧) **શ્રી અજાપુત્ર કથાનક ચરિત્ર** - આ કથા પણ સંસ્કૃતમાં છે.

૧૨) **શ્રી સિંહાવલોક ઋષભજિન સ્તોત્ર** - આ મનોહર સ્તોત્ર પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રાણિ પુસ્ત-કમાં પ્રકાશિત છે. આ નાનકડા સ્તોત્રમાં પણ તેમણે પોતાના વિદ્યાગુરુ શ્રી જયશેખ-રસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૩) **શ્રી વિચારસાર સ્તવન** - ૨૨ શ્લોક પ્રમાણ.

૧૪) **પાર્શ્વજિનસ્તવ** - સંસ્કૃતમાં આ કૃતિઓ અને ગ્રંથો ઉપરાંત શ્રી ધર્મશેખરસૂરિ કૃત શ્રી જૈનકુમારસંભવ મહાકાવ્યની ટીકાનું, શ્રી શીલરત્નસૂરિકૃત શ્રી જૈન મેઘદૂત મહાકાવ્યની ટીકાનું, શ્રી માણિકયસુંદરસૂરિએ સંશોધન કરી આપેલ. શ્રી માણિકયસુંદરસૂરિ રચિત ગ્રંથો બહુધા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે.

જૈનાગમોના બહુશ્રુત શ્રી માણિકયશેખરસૂરિ અને તેમના ગ્રંથો :-

શ્રી મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય શ્રી માણિકયશેખરસૂરિ જૈનાગમોના પ્રખર અભ્યાસી, માન્ય બહુશ્રુત વિદ્વાન થઇ ગયા. શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ તેઓને અનુક્રમે ઉપાધ્યાયપદ અને સૂરિપદથી અલંકૃત કર્યા હતા. સાથે સાથે શ્રી મેરુનંદસૂરિને પણ સૂરિપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પદોત્સવ વખતે શ્રેષ્ઠી શ્રી ખીમરાજ સંઘવીએ મહોત્સવ કર્યો હતો. શ્રી માણિક્યશેખરસૂરિએ જૈન આગમોપર રચેલ દીપિકાઓ અને વૃત્તિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓના ગ્રંથોની સૂચિ આ મુજબ છે.

૧) શ્રી આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપિકા :- સં. ૧૪૭૨ માં સંસ્કૃતમાં ૧૧૭૫૦ શ્લોક પ્રમાણ.

૨) શ્રી ઓઘનિર્યુક્તિ દીપિકા - ૫૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ.

૩) શ્રી પિંડનિર્યુક્તિ દીપિકા ૨૮૩૩ શ્લોક પ્રમાણ.

૪) શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્ર દીપિકા

૫) શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર દીપિકા

૬) શ્રી આચારાંગસૂત્ર દીપિકા

૭) શ્રી નવતત્વ વિસ્તૃત વિવરણ

૮) કલ્પસમર્થનાવચૂરિ

પૂ. દાદાશ્રી ગૌતમસાગરસૂરિજી મ. સાહેબે તૈયાર કરેલ જેસલમેર ભંડારની અચલગચ્છીય ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત સૂચિ ની એક પ્રતમાંથી શ્રી માણિકયશેખરસૂરિ રચિત ૨૦ જેટલા આગમાદિ ગ્રંથો પર દીપિકાવૃત્તિ રચ્યાની ને તે પ્રતો જેસલમેરના કોઇ જ્ઞાનભંડારમાં હોવાની નોંધ છે. સંશોધકોએ આ ગ્રંથોની વિશેષ માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરવા જેવો છે.

અચલગચ્છીય આચાર્ય શ્રી માણિક્યકુંજરસૂરિ

આ નામના આચાર્યશ્રી પણ શ્રી મેરુતુંગસૂરિના સમયમાં થઇ ગયા. શ્રી માણિકયસુંદરસૂરિ શ્રી માણિકયશેખરસૂરિ અને શ્રી માણિકયકુંજરસૂરિ અને શ્રી માણિકયસૂરિ આવા લગભગ સમાન નામવાળા આચાર્યો અચલગચ્છમાં થઇ ગયા. આ આચાર્યોને એક ગણીને વિદ્વાનોમાં ગૂંચવાડો ઉભો થયો છે. પણ ઉક્ત ચારે આચાર્યો ભિન્ન છે.

ઉક્ત અચલગચ્છીય શ્રી માણિકયકુંજરસૂરિની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે. ૧. શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ ૨. શ્રી પદ્મદેવસૂરિ ૩. શ્રી સુમતિ સિંહસૂરિ ૪. શ્રી અભયદેવસૂરિ ૫. શ્રી અભયસિંહસૂરિ ૬. શ્રી ગુણસમુદ્રસૂરિ ૭. શ્રી માણિકયકુંજરસૂરિ

સં. ૧૫૮૧માં શ્રી માકિયકુંજરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્ય દ્વારા લિખિત અચલગચ્છીય શ્રાવક પ્રતિક્રમણ વિધિ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી માણિકયકુંજસૂરિનો સૂરિમંત્ર ચિત્રપટ્ટ પણ

પ્રાચીન જૈન ચિત્ર સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. શ્રી સૂરિમંત્ર કલ્પસંગ્રહ ભા-૨ માં તથા શ્રી આર્યકલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં તે મુદ્રિત કરાયેલ છે.

શ્રી મણિક્યકુંજરસૂરિ પછીની પરંપરા આ મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. શ્રી ગુણરાજ સૂરિ ૨. વિજયહંસસૂરિ ૩. શ્રી પુણ્યપ્રભસૂરિ ૪. શ્રી જિનહર્ષસૂરિ ૫. વાચક શ્રી ગુણહર્ષગણિ ૬. શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ, શ્રી પદ્મદેવસૂરિ વિ. કયારે થયા તે અંગે અનુસંધાન કરવું ઘટે. અચલગચ્છની યશસ્વી આ સૂરિપરંપરાએ અનેકવિધ શાસનોન્નતિના કાર્યો કર્યા છે.

અચલગચ્છીય આચાર્ય શ્રીરંગરત્નસૂરિ

આ આચાર્યશ્રી સં. ૧૪૪૫ આસપાસમાં વિદ્યમાન હતા એવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમાલી જૈન કુટુંબ વંશની એક પ્રાચીન વહીથી જાણવા મળે છે કે ખંભાત પાસેના તારાપુરના શ્રેષ્ઠી શ્રી ગોગને સં. ૧૪૪૫માં શત્રુંજયતીર્થની યાત્રા કરેલી તથા અચલગચ્છીય શ્રી રંગરત્નસૂરિને પદમહોત્સવ પ્રસંગે ૮૪ ગચ્છના યતિઓને વાણોતર મોકલાવી વેશ વહોરાવેલ. સં. ૧૪૪૫ માં રંગરત્નસૂરિના ઉપદેશથી પાટણના દેવશી શ્રેષ્ઠીએ શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો છરી પાળતો સંઘ કાઢયો હતો. સં. ૧૪૪૫ ના ફા. વ. ૧૧ ને દિવસે પાટણમાં શ્રી મેરુતુંગસૂરિને ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું તે વખતે શ્રી રત્નશેખરસૂરિને આચાર્ય પદસ્થ કરવામાં આવેલ. શકય છે કે સાથે શ્રી રંગરત્નસૂરિને પણ આચાર્ય પદસ્થ કરવામાં આવ્યા હોય.

વિશાળ સાધ્વી પરિવાર

શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિ શ્રી જયસિંહસૂરિના વખતમાં મહત્તરા સાધ્વીશ્રી સમયશ્રીજી આદિ વિશાળ સાધ્વી સમુદાય પછી દીર્ઘ સમયના આંતરે આ ગચ્છના અર્થાત્ મેરુતુંગસૂરિના સમયના સાધ્વી સમુદાય અંગે ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. સાધ્વીશ્રી મહિમશ્રીજીને શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ મહત્તરા પદે સ્થાપિત કર્યા હતાં.

અચલગચ્છીય સાધ્વીજી રચિત ગ્રંથો

પ્રવર્તિની સાધ્વીજી મહિમશ્રીજી દ્વારા રચિત શ્રી ઉપદેશ ચિંતામણિ ગ્રંથની સંસ્કૃત અવચૂરિ પ્રાપ્ત થાય છે. અવચૂરિને અંતે ''સા. શ્રી મહિમશ્રીયા વિરચિતા'' એવો ઉલ્લેખ પણ છે. તેઓ વિદુષી હતાં. શ્રી મેરુતુંગસૂરિના સમુદાયના અન્ય સાધ્વીજી શ્રી મેરુલક્ષ્મીશ્રીજી રચિત બે સ્તોત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે સાથે તેઓ પ્રવર્તિની અને ગણિની હતાં એવો ઉલ્લેખ વિશેષધ્યાનાકર્ષક છે. શ્રી મેરુતુંગસૂરિનો અન્ય સાધ્વી સમુદાય વિશાળ હતો એમાં કોઇ શંકા નથી.

પાંચસો ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ

શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ પાટણ, ખંભાત, જંબુસર વિ. અનેક સ્થળોમાં વિચરી પાંચસો ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધી દીક્ષિત કરેલા. તેમના સાધુ-સાધ્વી સમુદાય અંગે રાસકાર નોંધે છે કે તેઓના સાધુ-સાધ્વીનો જે વિશાળ પરિવાર જોયો તેની સંખ્યા કોણ કહી શકશે ?

શ્રી ચક્રેશ્વરી દેવીના કૃપાપાત્ર :

શ્રી મેરુતુંગસૂરિ મહાપ્રભાવક હોઇ ચક્રેશ્વરી દેવી, પદ્માવતી દેવી, જીરાવલ્લી તીર્થના અધિષ્ઠાયક યક્ષ આદિ તેઓનું સાનિધ્ય કરતા. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અને પ્રશસ્તિઓમાં

ઉલ્લેખ છે કે **"ચક્રેશ્વરી ભગવતી વિહિતપ્રસાદા : શ્રી મેરુતુંગગુરવો નરદેવવંદ્યા :"** આ ઉલ્લેખોથી જાણી શકાય છે કે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ દેવો પણ તેમનું સાનિધ્ય કરતા.

શ્રી મેરુતુંગસૂરિ દ્વારા નૃપપ્રતિબોધ

શ્રી મેરુતુંગસૂરિજીએ પ્રતિબોધેલા નૃપતિઓ પૈકી સાચોરના રાજા રાઉપાતા; નરેશ્વર મદનલાલ, ઇડરપતિ કુંવર સુંદરદાસ, જંબુ નરેશ રાઉ ગજમલ ગદૂઆ, જીવનરાય આદિ નૃપતિઓને પ્રતિબોધીને શ્રી મેરુતુંગસૂરિજીએ જૈનાચાર્યોમાં ઉત્તમ કોટિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. હવે શ્રી મેરુતુંગસૂરિના સાહિત્યક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરીએ.

શ્રી મેરુતુંગસૂરિ રચિત ગ્રંથો

તેઓએ રચેલ સાહિત્ય જૈન સંસ્કૃતિનું મહામુલું અંગ છે. અહીં એનો નામોલ્લેખ તેમજકિંચિત્ પરિચય આ મુજબ છે.

૧. ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ૨ મેરુતુંગ વ્યાકરણ ૩ જૈન મેઘદૂત મહાકાવ્યં ૪ ધાતુ પારાયણ ૫ રસાધ્યાય વૃત્તિ ૬ સપ્તતિભાષ્ય ટીકા ૭ લઘુ શતપદી સારોદ્ધાર ૮ કામદેવ ચરિત્રં ૯ કાંતત્રવ્યાકરણ બાલાબોધવૃત્તિ ૧૦ ઉપદેશ ચિંતામણિ લઘુવૃત્તિ ૧૧ નાભાક નૃપકથા. ૧૨ સુશ્રાદ્ધ કથા ૧૩ ચતુષ્કવૃત્તિ ૧૪ અંગવિદ્યા ઉદ્ધાર ૧૫ પદ્માવતી કલ્પ ૧૬ શતકભાષ્ય ૧૭ નમુત્થુણં ટીકા ૧૮ જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર ૧૯ સૂરિમંત્રકલ્પ-(૨૦)સૂરિમંત્રસારોધ્ધાર ઇત્યાદિ.

મહાયોગી શ્રી મેરુતુંગસૂરિ.

શ્રી મેરુતુંગસૂરિ ઉગ્રવિહારી અને મહાતપસ્વી હતા. તેઓ નિત્ય રાજયોગ, હઠયોગ અને પ્રાણાયામ કરતા. તેઓ નિત્ય ધ્યાન ધરતા. તેઓ ગ્રીષ્મના તાપમાં કે શિયાળાની કાંતિલ ઠંડીમાં નિત્ય કાયોત્સર્ગ કરતા. ગ્રંથકારો તેઓને પૂરવ રિષિ (પૂર્વઋષિ) જેવાં વિશેષણો આપે છે તે યોગ્ય જ છે.

અચલગચ્છના આ યશસ્વી પટ્ટધર તે વખતે એટલે એમના જીવનકાલ દરમ્યાન જૈનશાસનમાં ઉચ્ચસ્થાન ધરાવતા હતા. એ હકીકટ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. અનેક યવન પતિઓને પ્રતિબોધી જૈન સંસ્કૃતિને છિન્નભિન્ન થતી અટકાવવામાં તેઓનું યશસ્વી પ્રદાન જૈન ઇતિહાસમાં સદૈવ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત રહેશે.

શ્રી મેરુતુંગસૂરિનો સ્વર્ગવાસ :

શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ ઉગ્રવિહારી હોવાથી પૃથ્વીપટ પર અવિરત વિચરી અનેક ઉપકારો કર્યા હતા. અને સં. ૧૪૭૧ માં પાટણમાં આવી પોતાનું અલ્પાયુષ જાણીને તેઓએ અનશન સ્વીકાર્યું, અંતે એજ સાલે એટલે સં. ૧૪૭૧ માગશર પૂર્ણિમા અને સોમવારના દિવસે પાછલા પહોરે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું શ્રવણ કરતાં શ્રી અરિહંત-સિદ્ધ ભગવંતોનું ધ્યાન ધરતા તેઓ સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા તેઓ શાસનની રક્ષા ઉન્નતિ માટે સતત ચિંતિત રહ્યા હતા. આ સ્થળે તેઓને કોટિ કોટિ વંદના.

પ્રસ્તાવના

શ્રી મેરુતુંગ બાલાવબોધ વ્યાકરણનો પરિચય

અચલગચ્છની પરંપરા : તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ગણધરવંશ, વાચકવંશ, યુગ પ્રધાનવંશ, ઉપદેશવંશ ઇત્યાદિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આશરે વીર સંવત ૬૦૬ના અરસામાં શ્રમણ સંઘના સંમલને મળીને નાગેન્દ્રકુલ, ચંદ્રકુલ, નિવૃત્તિકુલ અને વિદ્યાધરકુલ એમ ચાર કુલોની સ્થાપના કરી. સમય જતાં આ ચાર કુલો ગચ્છરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં અને એમની શાખાઓ રૂપે પણ અનેક ગચ્છો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ત્યારબાદ વનવાસી ગચ્છ, વિહારુક ગચ્છ, રાજગચ્છ, વટેશ્વરગચ્છ તથા ચૈત્ય-વાસી ગચ્છો અને સંવેગી ગચ્છોમાં અનેક પ્રભાવક આચાર્યો થઇ ગયા.[1]

શ્રીવીર પ્રભુના અગિયાર ગણધરો અને નવ ગણો હતા. સમગ્ર પરિવારની વ્યવસ્થા આદ્ય પટ્ટધર સુધર્મા સ્વામિ કરતા. પરંતુ અન્ય સ્થવિરોથી પણ નાગિલ, પોમિલ, જયન્તિ, તાપસી વગેરે શાખાઓ પ્રવર્તી. આ ગચ્છોની પરંપરા અવિચ્છિન્નરૂપે વિક્રમ સંવતના સોળમા સૈકા સુધી વહેતી આવતી જણાય છે. આ બધા ગચ્છોના શ્રમણો ભારતવર્ષના પ્રત્યેક વિભાગમાં અપ્રતિહત વિહરીને જૈન ધર્મના આધ્યાત્મિક સંસ્કારો ખૂણે ખૂણે પ્રગટાવતા રહ્યા.[2]

સમય જતાં આ મુનિસંઘો તેમના વિહારપ્રદેશ, નગર કે ગામના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ રીતે રાજસ્થાનના હર્ષપુરથી હર્ષપુરિયા ગચ્છ, સાંડેર ગ્રામથી સાંડેર, ગચ્છ, નાણા ગામથી નાણાવાલ ગચ્છ, ગુજરાતના થરાદ ગામથી થારાપદ્રિય ગચ્છ, પીપલીયા ગામથી પીપલિયા ગચ્છ, હારીજ ગામથી હારીજ ગચ્છ, શંખેશ્વર ગામથી શંખેશ્વર ગચ્છ ઇત્યાદિ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય એમ સંભવે છે. એ જ રીતે આચાર્યોના નામથી, બિરુદના નામથી, જ્ઞાતિઓના નામથી, માન્યતાદર્શક શબ્દોથી કે વિશેષ પ્રસંગોથી પણ ગચ્છોના નામો પડયાં છે. વિક્રમની દસમી સદી સુધીના ગચ્છોના પ્રકારો આ અર્થમાં જ મર્યાદિત હતા. એ પછીના ગચ્છો સમાચારી કે શ્રુતજ્ઞાનની માન્યતાના આધારે થયા, જેમ કે ખરતરગચ્છ, અંચલગચ્છ, તપાગચ્છ ઇત્યાદિ. તીર્થ-કરોએ પ્રરૂપેલા મૂળ સિદ્ધાંતો કે નવતત્ત્વો, પંચાસ્તિકાય વગેરે તત્ત્વો અંગેની એમની માન્યતા એકસરખી હોવા છતાં અમુક પ્રકારની સમાચારીની માન્યતામાં પણ કાળાંતરે વિચારભેદ સર્જાતાં આવા ગચ્છોમાં પણ પેટાગચ્છો કે શાખાઓ ઉદ્ભવી. આ ગચ્છોએ તીર્થંકરોએ પ્રબોધેલ મૂળ સિદ્ધાંતો અને જૈન શ્રુતનો પ્રસાર કરવામાં સૌથી અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.[3]

અંચલગચ્છ એ શબ્દ વસ્ત્રાંચલ ઉપરથી રૂઢ થયો. એ પહેલાં આ ગચ્છનાં કોટિક, વયરી, ચંદ્રકુલ, વડગચ્છ, શંખેશ્વર ગચ્છ, નાણકગચ્છ વગેરે નામોથી ઓળ-

ખાતો આવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરના પાંચમા ગણધર આર્ય સુધર્માસ્વામિ આ ગચ્છના આદ્ય પટ્ટધર મનાયા છે. તેમનાથી આરંભાયેલી અંચલગચ્છની પૂર્વ પટ્ટાવલિમાં જયસિંહસૂરિ સુધીના સુડતાલીસ પ્રભાવક આચાર્યો થઇ ગયા. અંચલગચ્છના સ્થાપક તરીકે આર્યરક્ષિતસૂરિ પ્રસિદ્ધ છે. વિ. સં. ૧૧૩૬માં તેમનો દંતાણીમાં જન્મ થયો હતો, અને વિ. સં. ૧૧૪૨માં શ્રી જયસિંહસૂરિના હસ્તે એમણે દીક્ષા લીધી.[૪]

અંચલગચ્છની અવિભક્ત પરંપરામાં ગચ્છના અગિયારમાં પટ્ટધર તરીકે મેરુ-તુંગસૂરિ પાટે આવ્યા. એમની ગુરુપરંપરામાં દસ પૂર્વાચાર્યો હતા આર્યરક્ષિતસૂરિ, જય-સિંહસૂરિ, ધર્મઘોષસૂરિ, મહેન્દ્રસિંહસૂરિ, સિંહપ્રભસૂરિ, અજિતસિંહસૂરિ, દેવેન્દ્રસિંહ-સૂરિ, ધર્મપ્રભ સૂરિ, સિંહતિલકસૂરિ અને મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ. મેરુતુંગસૂરિના ગુરુ મહેન્દ્રપ્ર-ભસૂરિ હતા. એમના ત્રણ શિષ્યો હતા મુનિશેખરસૂરિ જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ આ ત્રણમાં મેરુતુંગ સૌથી નાના હતા.[૬]

મેરુતુંગસૂરિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ વસ્તિગકુમાર હતું. વિ. સં. ૧૪૦૩ માં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) કુળમાં પિતા વૈરિસિંહ અને માતા માલદેવીના પુત્ર તરીકે તેમનો જન્મ મારવાડ (રાજસ્થાન) માં આવેલા નાણી ગામે થયો હતો. બાળપણથી જ વસ્તિગ ધાર્મિક વલણ ધરાવતો અને સાત વર્ષની વયે જ વિ. સં. ૧૪૧૦ માં તેણે આચાર્ય મહેન્દ્ર-પ્રભસૂરિજી પાસે દીક્ષા લીધી અને મેરુતુંગ નામકરણ થયું. વિ. સં. ૧૪૭૧માં ખંભાતમાં તેમનું સ્વર્ગગમન થયું.[૭]

રાસ તેમજ પટ્ટાવલી દ્વારા જાણવા મળે છે કે મેરુતુંગસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય, બહુશ્રુત વિદ્વાન, સમર્થ પટ્ટધર અને મહાન ગ્રંથકાર તરીકે જ નહીં, પણ મંત્રવાદી તરીકે પણ તે અજોડ પ્રસિદ્ધિ ધરાવતા. કોઇક મુસલમાન શાસકને પ્રતિબોધ આપનાર આચા-ર્યોમાં મેરુતુંગસૂરિ અંચલગચ્છમાં સૌ પ્રથમ છે. વિ. સં. ૧૪૪૪ માં લોલાડાનગરમાં રાઠોડવંશીય ફણગર મેઘરાજને એકસો મનુષ્યો સહિત ધર્મમાં પ્રતિબોધિત કર્યો. ઉપરાંત ધર્મમૂર્તિસૂરિ રચિત પ્રસિદ્ધ થયેલ પટ્ટાવલિ અનુસાર વડનગરના નાગરોએ વિષનિવાર-ણના આચાર્યના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઇ જૈન ધર્મ સ્વીકારી વડનગરમાં જિનપ્રસાદ અને ઉપાશ્રય બંધાવ્યા અંગેનો નિર્દેશ છે.[૮] જીરિકાપલ્લી પાર્શ્વપ્રભુ પરની મેરુતુંગસૂરિની અપૂર્વ આસ્થા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે અને આ તીર્થના વિકાસમાં પણ એમનો હિસ્સો અનન્ય છે. તેમનું સફળતાનું રહસ્ય તેમના ત્યાગમય જીવન, નિર્મલ તપસંયમ અને યોગાભ્યાસમાં રહેલું છે. તેઓ હઠયોગ, પ્રાણયામ, રાજયોગ આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા નિયમિત ધ્યાન કરતા અને ઉનાળાના કઠોર તાપમાં કે શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં પણ પ્રતિદિન કાયોત્સર્ગ કરતા. તેમના પાટણ, ખંભાત, ભરુચ, સોપારક, કોંકણ, કચ્છ, થરપારકર, સાંચોર, મારવાડ, ગુજરાત, ઝાલાવાડ, મહારાષ્ટ્ર, પંચાલ, લાટ, જાલોર, ઘોઘા, ઉના, દીવ, મંગલપુર, નવાગામ, સોરઠ વગેરે મહત્ત્વનાં સ્થાનોમાં કરેલા સતત વિચરણ ઉપરથી

મેરુતુંગસૂરિનું ઉગ્ર વિહારીપણું જણાઇ આવે છે.[૯] એમના ઉપદેશથી સં. ૧૪૪૫ થી ૧૪૭૦ સુધીમાં ચૌદેક તીર્થંકર બિંબોની પ્રતિષ્ઠા થયાની નોંધો મળે છે.[૧૦]

બહુશ્રુત વિદ્વાન અને ગ્રંથકાર તરીકે મેરુતુંગસૂરિ જૈન વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. જૈન ઇતિહાસમાં આ જ સમાન નામવાળા ચારેક આચાર્ય જાણીતા છે, જેમાંના બે જ અત્યાર સુધીમાં ગ્રંથકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છેઃ (૧) નાગેન્દ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિ (વિ. સં. ૧૪ મો શતક) જે ખાસ કરીને પ્રબંધચિન્તા-મણિના કર્તા તરીકે ખૂબ જાણીતા છે; (૨) અંચલગચ્છીય આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિ. અનેક વિદ્વાનોએ આ બંને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોને એક જ સમજી લઇને એમને વિષે કે એમની કૃતિઓ વિષે અનેક ગુંચવાડા ઉભા કર્યા છે. પણ અંચલગચ્છીય આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિનું જીવનવૃત્ત તેમજ તેમની કૃતિઓ હજુ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશમાં આવેલા ન હોવાથી પાશ્ચાત્ય કે ભારતીય વિદ્વાનો એમનાં આસાધારણ વ્યક્તિત્વથી કે કાર્યોથી બહુધા અપરિચિત જ રહ્યા છે.

મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા બહુવિધ ગ્રંથોની સંખ્યા ત્રીસેક ગણવામાં આવી છે આ ગ્રંથો છે કામદેવચરિત્ર (ગદ્યકૃતિ), સંભવનાથચરિત્ર (મહાકાવ્ય), કાતન્ત્ર બાલાવ બોધ-વૃત્તિ, આખ્યાતવૃતિ ટિપ્પણ, જૈન મેઘદૂત (ખંડકાવ્ય), ષડ્દર્શનનિર્ણય, ધાતુપારાયણ, બાલાવ્બોધ (મેરુતુંગ)વ્યાકરણ, રસાધ્યાયટીકા (વૈદ્યક), સપ્તતિભાષ્યટીકા, લઘુશત-પદી, શતપદીસારોદ્ધાર, જેસાજીપ્રબંધ, ઉપદેશચિન્તામણિવૃત્તિ, નાભાકનૃપકથા, સૂરિમં-ત્રકલ્પ, સૂરિમંત્રસારોદ્ધાર, જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથસ્તવ, સ્તંભકપાર્શ્વનાથ પ્રબંધ, નાભિવંશ મહાકાવ્ય, યદુવંશ મહાકાવ્ય, નેમિદૂત મહાકાવ્ય, કૃદ્વૃત્તિ, ચતુષ્કવૃત્તિ, ઋષિમંડલસ્તવ, પટાવલી, ભાવકર્મપ્રક્રિયા, શતકભાષ્ય, નમુત્થુણંટીકા, સુશ્રાદ્ધકથા, લક્ષણશાસ્ત્ર, રાજી-મતી-નેમિ સંબંધ, વારિવિચાર, પદ્માવતી કલ્પ, અંગવિદ્યોદ્ધાર, અને કલ્પસૂત્રવૃત્તિ આ ગ્રંથનામાવલિ પરથી જોઇ શકાય છે કે પટ્ટધર તરીકે ભારે જવાબદારીઓ વહન કરી રહ્યા હોવા છતાં તેમણે સમય મેળવીને સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રોનું ખેડાણ કર્યું અને સુંદર ગ્રંથો આપતા ગયા છે. જેમાં તેમની અસીમ વિદ્યાપ્રિયતા સૂચિત થાય છે. સ્તોત્રો, મંત્રકાવ્યો, ઊર્મિકાવ્યો, મહાકાવ્યો, નિમિત્ત, લક્ષણ, છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ, વૈદક, ઇતિહાસ, દર્શન અને કર્મ વિષયક ગ્રંથો તેમની બહુમુખી પ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે.[૧૧]

મેરુતુંગરચિત વ્યાકરણગ્રંથના ઉદ્‌ગમસ્રોતો

આ નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ મેરુતુંગસૂરિકૃત સપ્તતિકાભાષ્યમાં છે. ડો. એચ. ડી. વેલણકરે 'જિનરત્નકોશ'માં આની નોંધ કરી છે. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૩ (પૃ. ૧૫૭૨) માં 'વ્યાકરણ ચતુષ્ક બાલાવબોધ' અને 'તદ્ધિત બાલાવબોધ' એ નામોની પણ નોંધ કરે છે. આ બે અલગ ગ્રંથો નથી પણ 'મેરુતુંગ બાલાવબોધ વ્યાકરણ'ના અંશો જ છે. 'કાતન્ત્ર બાલાવબોધ' 'ચતુષ્ક વૃત્તિ' 'કૃદવૃતિ' અને 'આખ્યાતવૃત્તિ' આ બધા પણ એના જ અંશો છે. પરંતુ હસ્તપ્રતોમાં એ અંશો

અલગ અલગ પોથીઓ રૂપે લખવામાં આવતાં, કાળાંતરે લહિયાઓના અજ્ઞાનને લીધે આ અંશો અલગ અલગ વૃત્તિઓ હોવાનો ભ્રમ ઉદ્‌ભવ્યો જણાય છે. વાસ્તવમાં સાચી વાત એ છે કે મેરુતુંગસૂરિએ પોતાનું આ વ્યાકરણ કાતન્ત્રવ્યાકરણનાં સન્ધિ, નામ અને આખ્યાત એ ત્રણેનાં સૂત્રો અને કાતન્ત્રનાં તથા હેમચંદ્રના શબ્દાનુશાસનનાં કૃદન્તપ્રકરણનાં ચૂંટેલાં સૂત્રો સ્વીકારી તેમના ઉપર પોતે અનુક્રમે કાતન્ત્ર ઉપરની દુર્ગવૃત્તિ તથા સિદ્ધહૈમ ઉપરની બૃહદવૃત્તિના આધારે સંક્ષિપ્ત બાલાવબોધવૃત્તિ રચીને પ્રવર્તાવ્યું છે. તેથી આ બે મૂળ ગ્રંથોનો કિંચિત પરિચય આપવો આવશ્યક થઇ પડે છે.

સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાહિત્યમાં કાતન્ત્ર વ્યાકરણનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહેલું છે. 'કલાપક' 'કલાપ' અને 'કૌમાર' એ આ જ વ્યાકરણનાં બીજાં નામો છે. વ્યાકરણ વ્યાખ્યાકારો 'કાતન્ત્ર' નો અર્થ 'લઘુતન્ત્ર' કરે છે અને એમાં 'લઘુ' (इषत्) અર્થવાચી कु નો का આદેશ થયો છે. એ જ રીતે 'કલાપ' શબ્દમાં સ્વાર્થે क પ્રત્યય માનીને 'કલાપક' શબ્દ નિષ્પન્ન થયો માને છે. કાતન્ત્રીય વૈયાકરણોમાં એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે મહાદેવના પુત્ર કુમાર કાર્તિકેયે આ વ્યાકરણ મોરનાં પીંછા (कलाप) પર લખ્યું હોવાથી તેનું નામ 'કલાપ' કે 'કલાપક' પડયું. હેમચંદ્રાચાર્ય તથા દશપાદી-ઉણાદિ-વૃત્તિકાર માને છે કે કોઇ બૃહત્‌તન્ત્રમાંથી સંક્ષેપ કરીને રચ્યું હોવાથી તે 'કલાપક' કહેવાયું છે.[१२]

એ જ રીતે વૈયાકરણોમાં એવી કિંવદન્તી ચાલી આવેલી છે કે કુમાર કાર્તિકેયની આજ્ઞા કે કૃપાથી શર્વવર્માએ આ શાસ્ત્રની રચના કરી હતી તેથી તે કૌમાર કહેવાયું. પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસક માને છે કે બાળકો-કુમારો ને વ્યાકરણનું સાધારણ જ્ઞાન કરાવવા પ્રારંભમાં આ વ્યાકરણ ભણાવવામાં આવતું હતું. તેથી તે કૌમાર કહેવાયું.[१३] રાજસ્થાનમાં થોડાક દસકાઓ પૂર્વે દેશી પાઠશાલાઓમાં બાળકોને પાંચ સીધી પાટિયો ભણાવવામાં આવતી હતી એ મૂળે તો કાતન્ત્રવ્યાકરણના પ્રારંભિક પાંચ સન્ધિ પાઠોનું જ અપભ્રષ્ટ રૂપ છે, જેમ કે 'सिधो परणा' समामुनायाः (सिद्धो वर्णसमाम्नायः) पुरवो हंसवाः (पूर्वोहृस्वः) पारो दीरधाः (परो दीर्धः) अनेसंता जेरेल्लवाः (अन्तःस्थाःयरलवाः) शुभकरता (पादः शुभभूयात्) વગેરે, અગ્નિપુરાણ અને ગરુડપુરાણમાં પણ કોઇક વ્યાકરણનો સંક્ષેપ મળી આવે છે, એ સંક્ષેપોને ત્યાં કુમાર અને સ્કન્દના નામે છે.[१४] પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસકના મતે આનો આધાર કાતંત્રવ્યાકરણ નથી, બલકે એ સંક્ષેપ પાણિનીય વ્યાકરણ અનુસાર છે.[१५] બાળકો તથા અન્ય લાકો માટે સંક્ષેપમાં સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન કરાવવાનો આ વ્યાકરણની રચનાનો હેતુ છે એવું ડૉ. બેલવલકરને 'વ્યાખ્યાન પ્રક્રિયા'માંના એક વિધાન પરથી લાગે છે. એ વિધાનનો સાર આમ છે. જેમને ભણવા માટે ઓછો સમય મળે એવા મરજી મુજબ જીવનારા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, બીજાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે અનુરાગ ધરાવનારા, સત્તાધારી શાસકો, રોગીઓ, આળસુઓ, વેપારીઓ, ખેડૂતો, જીવન વ્યવહારમાં ડૂબેલા લોકો વગરેને જલ્દી સંસ્કૃત શીખવવા આ કાતન્ત્રવ્યાકરણની

રચના થઇ છે.[16] આ વ્યાકરણ કોઇ સ્વતંત્ર સંપ્રદાયરૂપે નહીં, પણ સહેલાઇથી જરૂર પૂરતું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ટૂંકા સમયમાં મેળવી આપનારી એક ખાસ જરૂરિયાત પૂરી પાડવા આ વ્યાકરણની રચના થઇ છે અને ઘણા સમય સુધી એણે આ કામગીરી સારી રીતે પાર પાડી છે.[17]

કાતન્ત્ર વ્યાકરણની રચના શર્વવર્માએ કરી હોવાનું મનાય છે. આ ગ્રંથની રચનાના સંદર્ભમાં મૂળે પૈશાચીમાં રચાયેલી ગુણાઢયની 'બૃહત્કથા' સાથે સંકળાયેલી અને તેના કાશ્મીરી પંડિત સોમદેવ ભટ્ટ કૃત 'કથાસરિત્સાગર' નામના સંસ્કૃત સંક્ષેપમાં આવતી એક કથા નોંધપાત્ર છે.[18] આ કથાનો સાર આ પ્રમાણે છેઃ એક વખત વસંતકાળના ઉત્સવ દરમિયાન રાજા સાતવાહન દેવીઉદ્યાનમાં રાણીઓ સાથે જળક્રીડા કરતાં પાણીની છાલકો રાણીઓ ઉપર ઉડાડતો હતો, ત્યારે એક રાણી ઘણી નાજુક હોવાથી તે છાલકો અસહ્ય બનતાં સંસ્કૃતમાં તેણે રાજાને વિનવણી કરી કે मोदकैर्देव परिताडय माम् = હે દેવ ! મને પાણી (ની છાલકો) મારશો નહીં. પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ રાજાને मा + उदकैः એ સન્ધિનું જ્ઞાન ન હોવાથી સંદર્ભ સમજ્યા વગર તેણે मोदकैः (લાડવાઓ વડે) નો લાડવાઓ એવો સીધો અર્થ કરીને રાણીને ક્રીડામાં મારવા માટે લાડુ મંગાવ્યા ! ત્યારે રાણીએ તેની ઠેકડી ઉડાડીને મૂર્ખો ઠરાવ્યો.[19] આ કારણે લજ્જીત થઇને રાજા ખૂબ સંતાપ પામ્યો અને તેણે સંસ્કૃત ભાષાની જાણકારી મેળવી વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા એમ ન થઇ શકે તો પ્રાણત્યાગ કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ કોઇને આ વાત કર્યા વગર સૂનમૂન થઇ બેસી રહેવા લાગ્યો. રાણીઓના મુખેથી આ ઘટનાના મૂળમાં રહેલા કારણની જાણકારી મેળવી રાજાના બે અમાત્યો ગુણાઢ્ય અને શર્વવર્મા તેની પાસે વાત કઢાવવા છાને માને પહોંચી ગયા. રાજાએ જ્યારે વિદ્વાન થવા સંસ્કૃત શીખવા અંગે કેટલો સમય લાગે તે વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ગુણાઢ્યે કહ્યું કે આમ તો વ્યાકરણ ભણવામાં જ બાર વરસ નીકળી જાય, પણ પોતે રાજાને છ વર્ષમાં ભણાવી દેશે. એ વખતે શર્વવર્માએ પોતે રાજાને છ મહીનામાં સંસ્કૃત શીખવાડી દેવાની વાત કરી. આ સાંભળી ગુસ્સે ભરાયેલા ગુણાઢ્યે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો છ મહીનામાં રાજાને શિક્ષિત કરવામાં આવે તો પોતે ગુણાઢ્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને તે વખતની દેશભાષાનો કાયમ માટે ત્યાગ કરશે ! આની સામે શર્વવર્માએ આ સામે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો પોતે પોતાનું વચન સાચું ન કરી બતાવે તો પોતે શર્વવર્માએ ગુણાઢ્યની પાદુકાઓ પોતાના મસ્તક પર બાર વર્ષ સુધી વહન કરવી !! રાજાને તો આ બન્ને સંજોગોમાં લાભ જ હતો, તેથી તે આશ્વાસન પામ્યો !!![20] પછી પોતાની આ દુસ્તર પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા શર્વવર્મા મોડી રાત્રે નિરાહાર રહીને કાર્તિકેયની આરાધના કરવા લાગ્યો. અને કુમાર કાર્તિકેયે તેની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઇને તેને ઇચ્છિત વરદાન આપ્યું.[21] એ વખતની ઘટના વર્ણવતાં સોમદેવ ભટ્ટ આગળ કહે છે[22] કે સ્કન્દ સ્વામીએ શવવર્માને દર્શન આપ્યું ત્યારે તેના મુખમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી પ્રવેશી. પછી ભગવાન કાર્તિકેયે છએ મુખો વડે 'सिद्धो

वर्णसमाम्नायः' એ સૂત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો. ત્યારે એ સાંભળીને માનવી સુલભ ચાંપલાશને લીધે કમનસીબે અંદાજ લગાડીને તે પછીનું સૂત્ર શર્વવર્મા પોતે જ બોલી ઉઠયો. ત્યારે દેવ સ્કંદસ્વામી બોલ્યા કે, 'જો તું ન બોલ્યો હોત તો આ શાસ્ત્ર પાણિનીયને પણ છક્કડ ખવડાવે તેવું થાત, પણ ખેર ! હવે એ સંક્ષિપ્ત શાસ્ત્ર તરીકે कातन्त्र બનશે અને મારા વાહન મોરના કલાપના નામથી તે કાલાપક નામે પણ ઓળખાશે' આમ કહી સ્કંદદેવે નવું સંક્ષિપ્ત શબ્દ શાસ્ત્ર હાજરાહજૂર મારી સામે પ્રકાશિત કર્યું.[૨૩]

આ શાસ્ત્રના ઉદ્ભવનો આ કથામાં નિર્દેશાયેલ સમય ઇતિહાસમાં જાણીતી બનેલી ઘટનાઓ સાથે મેળ ધરાવે છે. આ કથામાંનો સાતવાહન રાજા જેને શર્વવર્માએ કાતન્ત્ર વ્યાકરણ ભણાવ્યું તે આંધ્ર કુળનો છે અને તે વિક્રમસંવત પૂર્વે થઇ ગયો. શૂદ્રક વિરચિત 'પદ્મપ્રાભૃતકભાણ' માં કાતન્ત્રનો ઉલેખ થયો છે.[૨૪] આ મહારાજા શુદ્રક એ હાલ નામના સાતવાહન રાજાનો સમકાલીન હતો, અને વિક્રમસંવતની પૂર્વે બેચાર સદી પહેલા થઇ ગયેલ છે એ જાણીતું છે.

કાતન્ત્રવૃત્તિકાર દુર્ગસિંહના મતે કાતન્ત્ર વ્યાકરણનો આખ્યાતાન્ત ભાગ શર્વવર્માએ રચેલ છે, કારણ કે તે પછી આરંભાતા કૃદન્ત પ્રકરણની વૃત્તિના આરંભમાં જ તે ભાગ કાત્યાયને રચલે હોવાનું નિર્દેશ્યું છે.[૨૫] પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસકના મતે આ કાત્યાયન મહારાજા વિક્રમનો કાત્યાયન ગોત્રજ વરરુચિ હતો.[૨૬]

અત્યારે પ્રચલિત કાતન્ત્ર સૂત્રપાઠ ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલો છેઃ સન્ધિ, નામ, આખ્યાત અને કૃત. સન્ધિની અંતર્ગત પાંચ પાદ છે, જેમાં સંજ્ઞા, સ્વરસન્ધિ, સ્વરસન્ધિ નિષેધ, વ્યંજનસન્ધિ અને વિસર્ગ સન્ધિનું નિરૂપણ થયેલું છે. નામની અંતર્ગત છ પાદ છે, જેમાં સ્વરાન્ત, વ્યંજનાન્ત, સખિ, યુષ્મત્, કારક-સમાસ અને તદ્ધિતનું નિરૂપણ છે. આખ્યાતમાં આઠ પાદ છે. જેમાં પરસ્મૈપદ, પ્રત્યય, દ્વિર્વચન, સંપ્રસારણ, ગુણ, અનુષંગ, ઇડાગમ અને ઘુટ્ નું નિરૂપણ છે. કૃતમાં છ પાદ છે જેમાં સિદ્ધિ, ધાતુ, કર્મણિ, કવન્સુ, ઉણાદિ અને ધાતુસંબંધને લગતા વિષયનું નિરૂપણ થયું છે. ૨૭

કાતન્ત્ર વ્યાકરણ પર વરરુચિ અને દુર્ગસિંહે બૃહત્સ્વરૂપની વૃત્તિઓ રચી છે. એમાં પ્રથમ વૃત્તિ અપ્રકાશિત છે, જ્યારે દુર્ગવૃત્તિ ખૂબ સુપ્રસિદ્ધ અને સૌથી પ્રાચીન છે. એમનો સમય વિ. સં. ૬૦૦-૬૮૦ ના અરસાનો છે.[૨૮] એમણે સૌ પ્રથમ જ કાતન્ત્ર સૂત્રને વ્યવસ્થિત રીતે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી, શાસ્ત્રનું ગંભીર વિવેચન કરી, તેના સરળતાના મૂળ ઉદ્દેશ સાથે સુસંગત રહીને શાસ્ત્ર તરીકે સુસ્થિર કર્યું. આ દુર્ગવૃત્તિ ખૂબ પ્રચલિત થઇ અને એ વૃત્તિ ઉપર ગુજરાત કર્ણદેવના આશ્રિત વર્ધમાને ઇ. સ. ૧૦૮૮ના અરસામાં 'કાતંત્રવિસ્તર', ત્રિલોચનદાસે (વિ. સં. ૧૧૦૦ આશરે) 'કાતન્ત્રવૃત્તિપંજીકા', મહાદેવે (વિ. સં. ૧૩૪૦) 'શબ્દસિદ્ધિ', દુર્ગગુપ્તસિંહે, ઉગ્રભૂતિએ વગેરે ટીકા ગ્રંથો રચ્યા છે.[૨૯] દુર્ગસિંહે રચેલી કાતન્ત્રની દુર્ગવૃત્તિ અનુસાર કાતન્ત્ર વ્યાકરણમાં અત્યારે સન્ધિ, નામ અને આખ્યાત એ ત્રણ અધ્યાયોમાં કુલ ૮૫૫ સૂત્રો મળી આવે છે,

અને કાત્યાયને રચેલા કૃદન્ત અધ્યાયમાં ૫૫૦ સૂત્રો છે. ૩૦ આમ ચારે અધ્યાયો મળીને કુલ ૧૪૦૫ સૂત્રો આ ગ્રંથમાં છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વરચિત 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' ના પાંચમા અધ્યાયના ચાર પાદોનાં કુલ ૪૯૮ સૂત્રોમાં કૃદન્તનું નિરૂપણ કર્યું છે. હેમચંદ્રસૂરિએ આ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ પર પોતે જ સ્વોપજ્ઞ લઘુ અને બૃહદ્ એમ બે વૃત્તિઓ રચી છે. હેમચંદ્રનાં કૃત્સૂત્રોમાંનાં કેટલાંક કાત્યાયનનાં સૂત્રો જ હોય એવાં સૂત્રો છે.

મેરુતુંગસૂરિએ પોતાના શિષ્યસમૂહને સરળતાથી સંસ્કૃતના જાણકાર બનાવવા પોતાના જમાનામાં પ્રચલિત કાતન્ત્ર વ્યાકરણ અને તેની દુર્ગવૃત્તિ તથા સિદ્ધહેમ શબ્દાનુ-શાસનના પાંચમા અધ્યાયનાં અમુક ચૂટેલાં સૂત્રો તથા તેમની ઉપરની બૃહદવૃત્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની શાર્વવર્મિક કાતન્ત્રની 'બાલાવબોધ વૃત્તિ' તથા હેમચંદ્રસૂરિના અમુક પસંદ કરેલાં સૂત્રોમાં અનુવૃત્તિની આવશ્યકતા મુજબ જરૂરી ઉમેરા કરીને નવેસરથી પોતાનાં કૃતસૂત્રો મઠારી તથા તેના ઉપર પણ બાલાવભોધ સ્વરૂપની વૃત્તિ રચીને પોતાના 'મેરુતુંગબાલાવબોધ વ્યાકરણ' તરીકે ઓળખવા યોગ્ય વ્યાકરણ ગ્રંથની રચના કરી છે. આમ કરવા પાછળ તેમનો ઉદ્દેશ પોતાની વિદ્વતાનું પ્રદર્શન કરવાને હોવાનું રજમાત્ર પણ જણાતું નથી, પોતાના બાલાવબોધ માટે કાતન્ત્ર વ્યાકરણનો સૂત્રો પર પસંદગી ઉતારવાનું કારણ એમ જણાય છે કે એમના જમાનામાં કાતન્ત્ર વ્યાકરણ મારવાડ-રાજસ્થાનમાં જૈનાચાર્યોમાં ખૂબ પ્રચલિત હતું. તેથી આખ્યાતાન્ત પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયમાં કાતન્ત્ર સૂત્રો પર તેમણે બાલાવબોધ વૃત્તિ સ્વરૂપે રચના કરી. ત્યારબાદ કૃત્સૂત્રો પરના બાલાવબોધની રચનામાં પ્રથમ પાદમાંના કાત્યાયનનાં બધાં સૂત્રો અપનાવી તેના ઉપરની લઘુ વૃત્તિની રચના કરી. પરંતુ બીજા થી છઠ્ઠા પાદમાં અચાનક વિચાર બદલીને તેમણે અનુવૃત્તિને અનુસરીને કેટલા જરૂરી સુધારા વધારા કરીને તેમણે હેમચંદ્રચાર્યના સિદ્ધ હેમવ્યાકરણના પાંચમા અધ્યાયનાં આશરે ૨૨૦ સૂત્રો તથા કાત્યાયનનાં બીજાં ચારે સૂત્રો તેમાં ઉમેરી લઇને કુલ ૨૨૪ કૃત્સૂત્રો રચીને તેમના પરની સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ પણ રચી. આમ કુલ મળીને તેમનાં ૧૦૭૦ સૂત્રો અને તેમના ઉપરની 'બાલાવબોધ' નામક સરળ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ સ્વરૂપનું 'મેરુતુંગ બાલાવબોધ વ્યાકરણ' તેમણે રચ્યું છે.

અમદાવાદમાંના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના હસ્તપ્રત ભંડારની એક હસ્તપ્રત (નં. ૭૫૬૬) પંચપાઠમાં લખાયેલી છે એમાં વચ્ચે મૂળ ગ્રંથ-સૂત્ર તથા વૃત્તિ-ઉપરાંત ચારેય બાજુના હાંસિયાઓમાં અવચૂરિ લખેલી મળી આવે છે. આજ સંસ્થાની બીજી એક હસ્તપ્રત (નં. ૧૪૯૭) માં પંચસન્ધિ પર્યંતના 'કાતન્ત્ર બાલાવ બોધ' ઉપર સૂત્ર અને વૃત્તિરૂપ મૂળગ્રંથ વગર, માત્ર ટિપ્પનક મળી આવે છે. એજ રીતે પાટણમાંના શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જ્ઞાન ભંડારમાંની એક હસ્તપ્રત (નં. ૧૬૨૬૫) પણ માત્ર લખેલી હોવાનું જણાય છે. આ ટિપ્પનકના કર્તા પણ મેરુતુંગસૂરિ પોતે જ હોવાનું જણાય છે. આ ઉપરાંત 'જિનરત્નકોશ' માં આ ગ્રંથના વિવિધ અંશોની અથવા સંપૂર્ણ ગ્રંથની

હસ્તપ્રતોની નોંધો થયેલ છે. પણ બધી જ હસ્તપ્રતો વચ્ચે ગ્રંથની મૂળ પાઠ અંગે કોઇ પાઠભેદોની કોઇ ગંભીર સમસ્યા ખડી કરે તેવી પરિસ્થિતિ જણાતી નથી, તેથી વિવેચિત આવૃત્તિમાં પાઠભેદો નોંધવાથી તે સૂચિ માત્ર લહિઆઓની શરતચૂક અથવા ગ્રંથના પાઠવિષયનું અજ્ઞાન છતું કરવાની પ્રવૃત્તિનું પ્રદર્શન જ બની રહે તેમ છે. કેમકે લહિયાઓએ કોઇક વાર આખી પંકિત છૂટી જવાથી કેટલાંક સૂત્રો જ અજાણતામાં છોડી દીધાં હોય અને ઘણીવાર નવું સૂત્ર કયારે શરૂ થયું તે સમજ ન પડવાથી સૂત્રોના ક્રમાંકમાં ગોટાળો થઇ પાદમાંની સૂત્ર સંખ્યા પણ પ્રતે પ્રતે અલગ પડે છે. કેટલીક પ્રતોમાં તો સૂત્રક્રમાંકોનો નિર્દેશ જ નથી હોતો. તેથી કાતન્ત્રના સૂત્રો માટે દુર્ગવૃત્તિ અને હેમચંદ્રચાર્યના સૂત્રો માટે સિદ્ધહેમનું અવલોકન સતત કરવાથી શુદ્ધપાઠ સરળતાથી મળી આવે છે. પછી વિવિધ હસ્તપ્રતો સરખાવતાં અકેલાં છૂટી ગયેલ શબ્દો કે પંક્તિઓનું સંધાન બીજી પ્રતમાંથી જોડાઇ જાય છે. આ રીતે આ આવૃત્તિમાં મેરુતુંગવ્યાકરણના શુદ્ધપાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

મેરુતુંગ બાલાવબોધ વ્યાકરણ

કાતન્ત્ર વ્યાકરણના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયોનાં બધાં જ સૂત્રો અને તેમના ઉપરની દુર્ગવૃત્તિના આધારે તથા કુદન્તના ચોથા અધ્યાયમાં સિદ્ધહેમવ્યાકરણના પાંચમા અધ્યાયનાં અમૂક પસંદ કરેલાં સૂત્રો જરૂરી ફેરફાર સાથે લઇને તથા તેમના ઉપરની બૃહદવૃતિના આધારે મેરુતુંગસૂરિએ પોતાના બાલબોધવૃત્તિયુક્ત સૂત્રાત્મક 'મેરુતુંગબાલાવબોધ વ્યાકરણ' નામે ઓળખાવા યોગ્ય સરળ વ્યાકરણની રચના કરી છે. આ ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત પરિચય હવે પ્રાપ્ત કરીએ.[૩૧]

મેરુતુંગ બાલાવબોધવ્યાકરણ કુલ ચાર અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. એમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં પાંચ પાદ, બીજા અધ્યાયમાં છ પાદ, ત્રીજા અધ્યાયમાં આઠ પાદ અને ચોથા અધ્યાયમાં છ પાદ છે. આ રીતે આ ચતુરાધ્યાયી સમગ્ર વ્યાકરણ કુલ પચ્ચીસ પાદોમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સંજ્ઞા, પરિભાષા વગેરે, બીજા પાદમાં સ્વરસન્ધિ, ત્રીજા પાદમાં પ્રકૃતિભાવ સન્ધિ, ચોથા પાદમાં વ્યંજન સન્ધિ, અને પાંચમાં પાદમાં વિસર્ગસંધિને લગતાં સૂત્રો છે. બીજા અધ્યાયમાં નામ ચતુષ્ટયનું નિરૂપણ છે, જેની અંતર્ગત પ્રથમ પાદમાં લિંગ સંજ્ઞા વગેરે, બીજા પાદમાં અગ્નિવત્ત્વનિષેધ વગેરે, ત્રીજા પાદમાં વસ્ નસ્ વગેરે આદેશો, ચોથા પાદમાં કારક, પાંચમાં પાદમાં સમાસ, અને છઠ્ઠા પાદમાં તદ્ધિતને લગતાં સૂત્રો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં આખ્યાત, અર્થાત્ ક્રિયાપદોનું નિરૂપણ છે, જેની અંતર્ગત પ્રથમપાદમાં પરસ્મૈપદ વગેરે સંજ્ઞાઓ, બીજા પાદમાં પ્રત્યયોને લગતા નિયમો, ત્રીજા પાદમાં દ્વિત્વાદિવિધિ, ચોથા પાદમાં સંપ્રસારણ વગેરે, પાંચમા પાદમાં ગુણવિધાન વગેરે, છઠ્ઠા પાદમાં અનુષંગલોપ વગેરે, સાતમા પાદમાં ઇડાગમ વગેરે અને આઠમા પાદમાં પદાન્તાદિ કાર્યને લગતાં સૂત્રો છે. ચોથા અધ્યાયમાં કૃત્પ્રત્યયોનું નિરૂપણ છે, જેની અંતર્ગત પ્રથમ પાદમાં ઈજ્વદ્ભાવ વગેરે, બીજા પાદમાં

ધાત્વધિકાર વગેરે, ત્રીજા પાદમાં અણ્ વગેરે પ્રત્યયો, ચોથા પાદમાં કવન્સુ, ક વગેરે પ્રત્યયો, પાંચમા પાદમાં ઘઞ્ વગેરે પ્રત્યયો, અને છઠ્ઠા પાદમાં કત વગેરે પ્રત્યયોને લગતાં સૂત્રો છે.

મેરુતુંગસૂરિનું વ્યાકરણ મૂળે તો શાર્વવર્મિક, અર્થાત્ શર્વવર્માએ રચેલું કાતન્ત્ર વ્યાકરણ જ છે અને મેરુતુંગસૂરિએ કયાંય પણ પોતે આ સ્વતંત્ર નવતર આગવું વ્યાકરણ રચ્યાનો દાવો કર્યો જ નથી. ઉલટુ પોતાનું વ્યાકરણ એ શર્વવર્માના કાતન્ત્ર વ્યાકરણને બાલબોધવૃત્તિ દ્વારા સરળ રીતે સમજાવવાનો એક શિષ્યહિતાર્થ અતિ આવશ્યક પુરુષાર્થ માત્ર છે એ એમણે ગ્રંથના આરંભે જ નિખાલસપણે કબૂલ્યું છે. એ જ રીતે ચોથા અધ્યાયના આરંભે જ એ અધ્યાયમાંના સૂત્રો કાત્યાયનનાં છે અને તેમનો સંક્ષેપ કરીને તેમના ઉપર બાલાવબોધની રચના કરી છે એ પણ એ અધ્યાયના આરંભે જ કહી દીધું છે. આમ મેરુતુરંગસૂરિએ શિષ્યહિતાર્થ આ પુરુષાર્થ આદરવા છતાં પૂર્ણતઃ પ્રામાણિકતા, જ્યાં જે સારે દેખાયું તેનો સ્વપ્રયોજન પૂરતો સંગ્રહ કરી લેવાની ગુણગ્રાહિતા અને પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખીને બિન જરૂરી વિસ્તાર ન થાય તે માટે વૃત્તિને બને તેટલી સંક્ષિપ્ત રાખવાની કાળજી રાખી છે. એ માટે સૂત્રોની બાલાવબોધવૃત્તિમાં બને તેટલાં ઓછાં અને સમજવા માટે ઓછામાં જરૂરી હોય તેટલાં જ ઉદાહરણ આપ્યાં છે, છતાં સમજણમાં કચાશ ન રહી જાય તે માટે ફક્કિકા સ્વરૂપની પ્રશ્નપૂર્વક ચર્ચા, પ્રત્યુદાહરણ વગેરેનો પણ સમાવેશ વૃત્તિમાં કર્યો છે. આ રીતે સૂત્રો અને બાલાવબોધ વૃત્તિ એ બંને મળીને એક સર્વાંગ વ્યાકરણ એમણે આપ્યું છે.

રાજશેખરસૂરિએ 'કાવ્યમીમાંસા' માં ભલે કહ્યું હોય કે ચોર ન હોય તેવો કોઈ કવિ જોવા મળતો નથી. છતાં પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી પરિપાટી મુજબ ભારતમાંનો પ્રત્યેક શાસ્ત્રકાર પોતાના પુરોગામીઓના ખભે જ બેસતો આવ્યો છે. એમાં ઋણસ્વીકાર અનિવાર્ય નથી. શાસ્ત્ર એ સમાજનું સાર્વજનિક વિદ્યાધન છે. આગળની પેઢીએ ઉત્તર પેઢીને તેનો વારસો આપીને, તથા ઉત્તર પેઢીએ એ વારસામાં વૃદ્ધિ કરીને જ સાર્થકતા પાળવાનું અપેક્ષિત હતું. પાણિનિનું વ્યાકરણ 'પ્રોક્ત' છે નહીં કે 'કૃત' અર્થાત્ સ્વતંત્ર રીતે મૌલિક અને સ્વપૂર્ણ. એમાં પૂર્વકાલીન વ્યાકરણકારોની સંજ્ઞાઓ, પરિભાષાઓ, સૂત્રપદ્ધતિ વગેરેનો યથોચિત ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં તે સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગણાયું છે, કારણકે તેમાં વિષયની રજૂઆત નવતર રીતે નવેસરથી અપૂર્વ પદ્ધતિએ કરી છે. તેની ઉપરનાં વાર્તિકો, મહાભાષ્ય, કાશિકા વગેરે પણ પૂર્વ સૂરિઓના પ્રયાસોમાંથી પ્રેરણા લઈને જ રચાયાં છે, અને તેમનાં મહાભાષ્ય, કાશિકા, ન્યાસ, પંજીકા, કૌમુદી વગેરે અલગ અલગ નામો પણ પ્રચલિત થયાં છે, ભલે એ બધાનાં મૂળમાનું પાયાનું પંજર પાણિનિનાં સૂત્રોનું હોય. એ જ રીતે મૂળભૂત સૂત્રકલેવર ભલે કાતન્ત્રનું કે હેમચંદ્રનું હોય પણ તેનું આયોજન અને રજૂઆત મેરુતુંગસૂરિએ પોતાના બાલાવબોધ દ્વારા આગવી રીતે કરી હોવાથી આ ગ્રંથને 'મેરુતુંગ બાલાવબોધ વ્યાકરણ' તરીકે ઓળખીએ તો તેમાં કશું

જ અનૌચિત્ય હોવાનો સંશય રાખવો જરૂરી નથી.

સંશોધિત આવૃત્તિની મૂળ સામગ્રી

પ્રસ્તુત મેરુતુંગ બાલાવબોધ વ્યાકરણની આ આવૃત્તિના શુદ્ધ પાઠનું નિર્ધારણ કરવા માટે સંપાદકે આ ગ્રંથની નીચેની હસ્ત પ્રતોની સહાય લઇને તેમની તુલના કરી છે

૧) મેરુતુંગસૂરિકૃતા બાલાવબાધવૃત્તિઃ લા. દ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદની વિક્રમ સંવત ૧૫૪૭ ના ભાદ્રપદ માસમાં પ્રાચીન કાગળ પર લખાયેલી ૪૭ પત્રોવાળી, હાસિયામાં ટિપ્પણવાળી પંચપાઠ યુક્ત હસ્તપત ક્રમાંક ૭૫૬૬ એનાં પ્રત્યેક પત્રમાં મૂળ સૂત્ર તથા બાલાવબોધાત્મક ગ્રંથનું લખાણ ડાબા જમણે આશરે ૪.૫ સેં.મી.નો હાંસિયો છે, હાંસિયો પાડનારી આજુ બાજુ સૂક્ષ્મ કાળી રેખાવાળી લાલ રંગની ડાબાજમણે ૦.૦૨ સે.મી. જાડી ઉભી એક એક રેખા દોરી છે. એમાં પણ ઉપર નીચે આશરે ૩.૦૦ સે.મી.નો આડો હાંસિયો રાખ્યો છે. દરેક પત્રમાં બન્ને પૃષ્ઠોમાં અર્થાત્ આગળ અને પાછળ લખાણ છે, માત્ર પ્રથમ પત્ર અને છેલા પત્રમાં એક જ પૃષ્ઠ પર લખાણ છે, અને આરંભ અને અંતના પત્રોના લખાણ વગરના કોરા પૃષ્ઠ પરના હાંસિયામાં સુશોભન રૂપે લાલ શાહીથી મંગલસૂચક ચિત્રાંક કર્યું છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર ૧૫ પંક્તિઓ છે, જેમાંની દરેકમાં આશરે ૩૫ અક્ષરો છે. પ્રત્યેક અક્ષરની લંબાઇ-પહોળાઇ આશરે ૦.૩ થી ૦.૪ સે. મી. છે. હાંસિયામાં આશરે ૨૭ કે ૨૮ પંક્તિઓમાં ડાબે જમણે આશરે ૪ પંક્તિઓમાં ઉપરના હાંસિયામાં અને કવચિત ૨ કે ૩ પંક્તિઓમાં નીચેના હાંસિયામાં ટિપ્પણનું લખાણ છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠ પર વચ્ચે ૨.૫ x ૩.૦૦ સે.મી. નો લગભગ ચોરસ ભાગ કોરો રાખેલો છે અને તેમાં વચ્ચોવચ્ચ આશરે ૧.૫ સેં.મી.ના વ્યાસનો ગોળ લાલ ચાંદલો કરેલો છે. પ્રત્યેક પત્રના બીજા પૃષ્ઠ પર ૧૫મી પંક્તિની હરોળમાં જમણા હાસીયામાં ઉભી લાલ રેખાથી આશરે ૧.૦૦ સે.મી. છેટે પત્રનો ક્રમાંક જરા મોટા અક્ષરે લખ્યો છે. આ હસ્તપ્રતનો આરંભ મૂળગ્રંથના લખાણમાં ॥द०॥ એ ભલે સંજ્ઞાપૂર્વક ॐ नमः श्री सर्व्वज्ञाय॥ ॐ कारं बिन्दुसंयुक्तं । नित्यं ध्यायंति योगिन...એમ થાય છે. લખાણ ખડિમાત્રામાં છે ગ્રંથનું લેખન ૪૭ મા પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠની ૧૫મી પંક્તિ પૂર્ણ થતાં પુરૂં થાય છે. ગ્રંથના અંતે છેલ્લા પૃષ્ઠ પરના લેખનમાં સાતમી પંક્તિ વચલા ચોરસની ડાબી બાજુથી શરૂ થઇને આ પ્રમાણે લખાણ છે. वृद्धि । (વચ્ચે ચોરસ ખાલી) ग्रहणं मंगलार्थं ॥३८॥

इति श्री मेरुतुंग सूरि विरचित कृत्सूत्रकृत्योः षष्टः पादः संपूर्णः ॥६॥ ग्रंथाग्रंश्लोक २२९॥ तव्यानीयौ यकारस्तथैवक्यपघ्य । णावपि । कृत्याः पंच विज्ञेया ॥ हेमाचार्यमते स्थिताः ॥१ अन्यक्ता दयः कृत्प्रत्यया वर्त्तमानातीत भविष्यत्काल वाचिनो ज्ञातव्याः ॥ उपसर्गेण धात्यर्थो बलादन्यत्र वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालवाचिनो ज्ञातव्याः । उपर्गेण धात्यर्थो बला[illegible]त्र नयिते । विहाराहारनीहारप्रतीहारप्रहारवत् ॥१॥ संवत १५४७ वर्षे भाद्रपदमासे

पं. (આશરે દશેક અક્ષર કાળી શાહીથી છેકી નાખ્યા છે)।। संज्ञा १ च परिभाषा च २ विधि ३ र्नियम ४ ए व च । प्रतिषेधो पू ऽधिकार ६ श्च । षोढा सूत्रमुदाहतं ।।१।। क्रमेण वैपरीत्येन । गुरुणां गुरुभिः सह । लघूनां लघूभिः सार्द्धं । चतुर्थेति सवर्णता ।।२ विपर्ययविधानेन नियमो नेष्यते बुधैः । अतो विभक्ति सर्व्वासु । समंतात् वसनादयः ।।३

છેલ્લા કોરા પૃષ્ઠ પર જમણી બાજુના હાંસિયામાં નીચે તરફ ૪૭ પત્રાંક લખ્યો છે. હસ્તપ્રત સારી હાલતમાં છે. લખાણમાં સૂત્ર, ક્રમાંકો ઉપર લાલ શાહીના ચાંદલા છે. પુષ્પિકાઓ ઉપર પણ લાલ શાહી લગાડેલી છે.

(૨) मेरुतुङ्गसूरि कृत कृत्सूत्रवृति (बालावबोध) । લા. દ. ભારતીય વિદ્યામંદિર, અમદાવાદની, લેખનવર્ણન નિર્દેશ વગરની કાગળ પર લખેલા ૩૧ પત્રોવાળી હસ્તપ્રત, ક્રમાંક ૧૫૧૮૨. આ હસ્તપ્રતના પ્રત્યેક પત્રની લંબાઇ પહોળાઇ આશરે ૨૬.૨ x ૧૧.૪ સે.મી. છે. અને દરેક પત્રના આગળપાછળના પૃષ્ઠ પર ડાબેજમણે આશરે ૨.૯ સે.મી. પહોળા કોરા હાંસીયા છે. જેમાં બંને અંદર તરફ ખૂબ પાતળી અને એકબીજાથી ૦.૨ સે. મી. છેટી બમણી સૂક્ષ્મ ઉભી રેખાઓ દોરીને ગ્રંથના લખાણ માટેની જગ્યા નિયત કરેલી છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર નીચે આશરે ૧.૫ સે.મી. પહોળા કોરા હાંસીયા રાખેલ છે. આ હાંસીયાઓની વચ્ચે ગ્રંથના મૂળ પાઠનું લખાણ છે. દરેક પૃષ્ઠ પર ૧૫ પંક્તિઓ છે, અને દરેક પંક્તિમાં આશરે ૫૩ અક્ષરો છે. અક્ષરોની લંબાઇ પહોળાઇ આશરે ૦.૫ x ૦.૫ સે.મી. ની છે. દરેક બેકી નંબરી પૃષ્ઠ પર પત્રનો ક્રમાંક જમણા હાંસીયામાં પંદરમી પંક્તિની લાઇનમાં હાંસીયાની બહારની રેખાથી અશરે ૦.૯ સે.મી. છેટે લખવામાં આવેલો છે. પ્રથમ પત્રનું પ્રથમ પૃષ્ઠ કોરૂં છે, એ જ રીતે ૩૧ મા પત્રમાં ત્રણ પંક્તિઓ પૂરી થતાં ગ્રંથ પૂર્ણ થયો છે અને પૃષ્ઠનો બાકીનો ભાગ કોરો છે. દરેક પૃષ્ઠની વચ્ચોવચ આશરે ૨.૦૦ સે.મી. લાંબો પહોળા ત્રાંસા ચોરસ જેટલી જગ્યા પણ કોરી છે. પ્રથમ પત્રના બીજા પૃષ્ઠના આરંભ एद० ।। એમ ભલેસંજ્ઞાપૂર્વક પડિમાત્રા પદ્ધતિએ નીચેના લખાણથી કરવામાં આવ્યો છે. ॐ कारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः... વગેરે ગ્રંથના અંતે પત્ર ૩૧ ના બીજા પૃષ્ઠમાં પ્રથમ પંક્તિના અંતથી આ પ્રમાણેનું લખાણ છે. ।। वृद्धिग्रहणं मंगलार्थ ।।ठा। ३।। ३८ इति श्री मदंचलगच्छेश्वर श्रीमेरुतुंगसूरि रचित कृत्सूत्र वृत्तौ षष्टः पादः संपूर्ण्णः ।।ठ।। बालावबोधकृद्वृत्तावेकोन त्रिशता धिके । द्वेशते श्लोकसंख्येति, प्रत्यक्षर निरीक्षणात् ।।१।। ग्रं. २८० ।।ठ।। ।।ठ।। शुभं भवतु कल्याण मस्तु । लेखक पाठक्योः ।।ठ।। પછી નીચે જમણી બાજુ જાડા અક્ષરોમાં करित सुत्र वरतो गरंथ पां ।।३१ અને તેની નીચે डा ।८ प्र । ४४ । એમ લખ્યું છે. પાનાં પીળાં પડી ગયાં છે અને વચ્ચે ઉધઇથી ખવાઇ ગયેલા ભાગમાં છિદ્રો પડી ગયાં છે. પ્રથમ અને એકત્રીસમા પત્રની નીચેની કિનારી કયાંક કયાંક ખરવાઇ ગઇ છે. છતાં હસ્તપ્રતની હાલત સારી છે. લખાણમાં દરેક સૂત્ર પછી સૂત્ર ક્રમાંકને બદલે ।।ठा। એમ ભલેની નિશાની કરી એની ઉપર લાલ શાહીથી ચાંદલા કરેલા છે. પાદના અંતની

પુષ્પિકાનું લખાણ પણ તેની ઉપર લાલ શાહી લગાડી અલગ પડી આવે તેવું દર્શાવ્યું છે.

૩. कातन्त्र बालावबोधवृत्ति मेरुतुंगसूरिकृत : કચ્છ કોડાય સદાગમ ભંડારની પ્રત. આ પ્રત ઉપર ભંડાર અંગેની કશી જ વિગતો અથવા ભંડારના કેટલોગમાંના તેના ક્રમાંક વગેરે નિર્દેશ્યા નથી. પત્રનાં મૂળે ૩૧ પાનાં હતાં પણ મને આચાર્યશ્રી કલાપ્રભ-સાગરસૂરિજીએ આ પ્રતની ઝેરોક્ષ પાઠવી છે તેમાં પત્ર ૨ નથી તેથી મૂળ પ્રતમાં પણ કદાચ નહીં હોય, અથવા ઝેરાક્ષ કરનારની સંભવિત ચૂકથી કદાચ રહી ગયું હશે. આ પ્રતના દરેક પત્રની લંબાઇ ૨૬.૫ સે.મી. અને પહોળાઇ ૧૧.૨ સે.મી. છે. પાનાની ડાબે જમણે બહારની કિનારીથી ૩.૦૦ સે.મી. અંદરના ભાગે ત્રેવડી રેખા દોરીને હાંસિયો રાખ્યો છે. અને ઉપર નીચેની બહારની કિનારીથી આશરે ૧.૫ સે.મી. અંદર તરફ વગર લાઇનો દોરેલો આડો હાંસિયો રાખીને લખાણ લખવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠની વચ્ચોવચ છઠ્ઠીથી દસમી સુધીની પાંચ પંક્તિઓ આશરે ૩.૦૦ સે.મી. લાંબો પહોળો ત્રાંસો ચોરસ કોરો ભાગ રાખવામાં આવ્યો છે. દરેક પૃષ્ઠ પર ડાબા જમણા હાંસિયામાં અને વચ્ચોવચ સાતમી, આઠમી અને નવમી પંક્તિઓની સીધમાં ગોળ ચાંદલા કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પત્રના પાછલા પાને છેલ્લી પંક્તિથી નીચે જમણા હાંસિયામાં નીચેની કિનારીની નજીક પણ હાંસિયાની રેખાને અડીને પત્ર ક્રમાંક નિર્દેશક છે. દરેક પૃષ્ઠ પર ૧૫ પંક્તિઓ છે. માત્ર ૩૧માં પત્રમાં પાછળના પૃષ્ઠમાં ૭ પૂરી અને આઠમી લગભગ અર્ધી પંક્તિ છે પ્રત્યેક પંક્તિમાં આશરે ૫૨ અક્ષરો અક્ષરોનું માપ આશરે ૦.૬ સે.મી. છે. લખાણ પડીપાત્રમાં જૈન દેવ નાગરીમાં છે. ક્વચિત હાંસિયામાં મૂળ ગ્રંથના લખાણમાંથી શરતચૂકથી છૂટી ગયેલ અક્ષરો, અને કવચિત ટિપ્પણ પણ લખેલું છે. ગ્રંથના આરંભે ભલે સંકેતપૂર્વક अर्हं। ॐ कारं बिन्दुसंयुक्तँ नित्यं ध्यायंति योगिनः...એમ લખાણ શરૂ થાય છે. ગ્રંથના અંતે ૩૧ મા પત્રમાં પાછળમાં પાને સાતમી પંક્તિમાં वृद्धिग्र। (વચ્ચે ખાલી જગા) हणं संगलार्थ ।।३।। इति श्री मदंचलगछेश्वर श्री मेरुतुंगसूरिविरचित कृत्सूत्रकृत्याः षष्टः पादः संपूर्ण्णः ।।ठ।। श्रीः ।।ठ।। એમ લખાણ છે. આ હસ્ત પ્રતના લખાણ ઉપરથી તે આશરે વિ. સં. ના સતરમા સૈકાની હશે એવું જણાય છે. આ પ્રતના લખાણમાં લહીયાએ म અને स, ट, અન ठ, વચ્ચે ગોટાળા કર્યા છે. ક્વચિત સૂત્રમાં કે વૃત્તિમાં એકાદ અક્ષર કે શબ્દ શરતપૂર્વથી લખવાનું છૂટી ગયું છે. પણ અકેંદરે આ પત્ર હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિરની પાટણની અને લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરની અમદાવાદની હસ્ત પ્રતો સાથે પૂર્ણતઃ મેળ ધરાવે છે. તેથી આ બધા પ્રતો નજીક નજીકના કાલખંડે લખાઇ હશે એમ લાગે છે. લહિયો સંસ્કૃત ભાષાના લેખનને મહાવરો અને સમજ ધરાવતો જણાય છે.

(४) कातंत्र व्याकरण बालबोधवृत्ति सह-तद्धित पर्यंत बा. वृ. मेरुतुंगसूरि कृत।

લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના હસ્તપ્રત ભંડારમાંની આ પ્રતનો નં. ૧૪૯૮ છે. કાગળ ખૂબ પીળા પડી ગયા છે. પ્રતમાં લેખન સંવત દર્શાવ્યો નથી. આ

પ્રતમાં કુલ ૮ પત્રો છે. દરેક પત્રની લંબાઇ પહોળાઇ ૩૦.૦ x ૧૧.૫ સે.મી. છે, અને તેમાં દરેક પૃષ્ઠ પર ડાબે જમણે ૨.૧ સેં. મી. પહોળા કોરા ઉભા હાંસિયા છે જેની અંદરની કિનાર પર ૦.૨ સે.મી. જાડી સીમા બાંધવા ખૂબ પાતળી ઉભી ડબલ રેખાઓ દોરેલી છે. દરેક પત્રમાં આગળ પાછળનાં દરેક પૃષ્ઠ પર ઉપર નીચે અનુક્રમે ૧.૨ સે.મી. અને ૧.૦ સે.મી. પહોળા આડા હાંસીયા છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠની વચ્ચોવચ આશરે ૧.૪ સે.મી.નો ચોરસ ત્રાંસો કોરો ભાગ છે, જેમાં લાલ શાહીથી ચાંદલો કરેલો છે. પ્રથમ પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠથી જ પડિમાત્રામાં લખાણ શરૂ થાય છે અને આઠમા પત્રના બીજા પૃષ્ઠના પૂરા ભાગમાં અંતે લખાણ પૂરૂં થાય છે. દરેક પૃષ્ઠમાં ૨૦ પંક્તિઓ છે, પણ આઠમા પત્રના બીજા પૃષ્ઠમાં ૨૧ પંક્તિઓ છે. દરેક પંક્તિમાં આશરે ૫૭ અક્ષરો છે. દરેક અક્ષર આશરે ૦.૩ સે.મી.નો છે, પણ છેલ્લા પૃષ્ઠમાં છલ્લી ત્રણ પંક્તિ આશરે ૦.૨ સે.મી.ના નાના અક્ષરોમાં લખી છે, પરિણામે ત્યાં નીચેનો હાંસીયો ૦.૪ સે.મી. નો બની ગયો છે. દરેક પૃષ્ઠના ડાબા જમણાં હાંસિયમાં વચ્ચેના ભાગે લાલ ચાંદલો છે. દરેક બેકી સંખ્યાના પૃષ્ઠ પર પત્ર ૨ થી ૮ ના ડાબા હાંસિયામાં લગભગ બીજી ત્રીજી પંક્તિની વચ્ચે પડે એ રીતે `बालावबो. चतुः' પ્રથમ પત્રના બીજા પૃષ્ઠના એવા હાંસીયામાં `बालावबोध चउक' એવું લખાણ નાના અક્ષરોમાં લખેલું છે. દરેક બેકી નંબરના પૃષ્ઠ પર છેલ્લી પંક્તિથી પણ ઘણો નીચે પડે તેવી રીતે જમણા હાંસિયામાં પત્રનો ક્રમાંક લખ્યો છે. દરેક સૂત્રના અંતે ।।ठ।। એમ ભલેની નિશાની અને એની ઉપર લાલ ચાંદલો કરેલ છે. દરેક પદના તથા ગ્રંથના અંતની પુસ્તિકાના લખાણ પર પણ લાલ શાહી લગાવેલી છે. પ્રથમ પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠ પરના લખાણ ને આરંભ આ પ્રમાણે થાય છે. ।। द ।। अर्हँ।। ऊँकार बिंदु संयुक्तँ नित्यं ध्यायंति योगिनः..। कामदं...ગ્રંથના અંતે આઠમા પત્રના બીજા પૃષ્ઠના અંતે વીસમી પંક્તિની વચ્ચેથી એકવીસમી પંક્તિના અંત સુધીનું લખાણ આ પ્રમાણે છે वैयसंत सौ वश्रियः ।। ख्वै समर्पि किं । दाध्यर्श्चा द्वारादीनां द्वारादीनां चापद्योरपि दौवारिकः सौवस्तिकः ।।ठ।। इत्याचार्य श्रीमेरुतुंगसूरिविरचितायां बालावबोध वृत्तौ षष्टस्ताद्वितपादः संपूर्णः । पद ५० एवं सर्व पद ४१६ । श्लोक संख्या ।। ग्रंथाग्र ५०९ ।। श्री अंचलगच्छेश । पुस्तिका । जांबू, ग्रामे लेष्या ।।ठ।। આ પૃષ્ઠના ઉપરના હાંસીયામાં ખૂબ મોટા ગામઠી અક્ષરોમાં डां ७ पोथी १२ ५३ पत्र ८ એમ લખેલું છે.

નોંધો

૧) શ્રી ''પાર્શ્વ'' અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન અં. ગ. દિ.) પૃ. ૫.

૨) એજન, પૃ. ૫-૬

૩) એજન, પૃ. ૬-૮

૪) એજન, પૃ. ૨૯

૫) એજન, પૃ. ૧૦

૬) **साध्वी संघमित्रा** - जैन धर्म के प्रभावक आचार्य (जै. प्र. आ.) प. ७०३

૭) અં.ગ.દિ. પૃ. ૨૦૦

૮) એજન, પૃ. ૨૦૩-૨૦૯

૯) એજન, પૃ. ૨૧૪-૨૧૫

૧૦) એજન, પૃ. ૨૧૮-૨૨૦

૧૧) એજન, પૃ. ૨૨૦-૨૨૩

૧૨) **मीमांसक, पं. युधिष्ठिर**-संस्कृत व्याकरण शास्त्रका इतिहास (सं.व्या.इ) प्रथम भाग, पृ. ३७९-३९८) बृहत्तन्त्रात् कला (आ) पिबतीति कलापकः शास्त्रम् ।

૧૩) એજન, પૃ. ૩૯૮ कुमाराणामिदं कौमारम् ।

૧૪) 'અગ્નિપુરાણ' અધ્યાય ૩૪૯-૩૫૯, 'ગરુડપુરાણ' આચારકાંડ અધ્યાય ૨૦૫-૨૦૬

૧૫) સં.વ્યા.ઈ. ભાગ-૧, પૃ. ४००

૧૬. Belvalkar-S.K. Systems of Sanskrit Grammer (SSG) P. 81-82; छान्दसः स्वल्पमतयः शास्त्रान्तर रताश्च ये । ईश्वरा व्याधिनिरतास्तथालस्ययुताश्च ये ।। वणिक्सस्यादिसंसक्ता लोकयात्रादिषु स्थिताः । तेषां क्षिपं प्रबोधार्थम् ।

17. Belvakar-S.S.G. p. 82 : "Katantra was not the creation of a school, but was ratehr meant to satisfy a real popular need; and looking to the intrinsic merits of the work itself, as also to the host of commentators that have been attracted towards it, it is clear that the work must have served its purpose pretty well, at least for a time".

१८. सोमदेव-कथासरित्सागरः (क. स. सा.) लम्बक १, तरका ६, श्लो. १०८-१६०

१९. क.स.सा., ल०१, त०६, श्लो. ११७ सन्धिमात्रं न जानासि माशब्दोदकशब्दयोः । न च प्रकरणं वेत्सि मूर्खस्त्वं कथमीदृशः ।।

૨૦. એજન, લ. ૧ ત. ૬, શ્લો ૧૪૭-૧૫૦ श्रुत्वैवैतदसंभाव्यं तमवचोमहं रुषा । षडभिर्मासैस्त्वया देवः शिक्षितश्चेत् ततो मया । संस्कृतं प्राकृतं तत्त द्देशभाषा च सर्वदा । भाषात्रयमिदं त्यक्तं यन्मनुष्येषु संभवेत् ।। शर्ववर्मा ततोऽवादीन्न चेदेवं करोम्यहम् । द्वादशाव्दान् वहाम्येष शिरसा तव पादुके ।

૨૧. એજન, શ્લો ૧૫૯-૧૬૦ सोऽपि वातैकभक्षः सन् कृतमौनः सुनिश्चयः । प्राप स्वामिकुमारस्य शर्ववर्मान्तिकं क्रमात् ।। शरीरनिरपेक्षेण तपसा तत्र तोषितः । प्रसादमकरोत् तस्य कार्तिकेयो यथेप्सितम् ।।

२२. એજન, લં. ૧, ત. ૭ શ્લો. ૫-૧૪.

२३. એજન, શ્લો. ૧૩-૧૪ अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति । मद्वाहन-कलापस्य नाम्ना कालापकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत् प्रकाश्याभिनवं लघु । साक्षा-देव स मां देवः पुनरेवमभाषत ॥

२४. शूद्रकः पद्मप्राभृतकभाणः पृ.१८ एषोऽस्मि- कातन्त्रिकैरवस्कन्दित...। काचेदानीं मम वैयाकरणपारशवेषु कातन्त्रिकेष्वास्था ।

२५. दुर्गसिंह-कातन्त्रवृत्ति, कृदन्त प्रकरणारंभेः वृक्षादिवदमी रूढा न कृतिना कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुधप्रतिपत्तये ॥

२६. युधिष्ठिर मीमांसक-सं. व्या. इ. भा-१ पृ. ४०६.

२७. Belvalkar-S.S.G., pp. 83-84.

२८. युधिष्ठिर मीमांसक - सं. व्या. इ. भा. १ पृ. ४०७, ४१०

२९. अेजन पृ. ४१०-४१४ ; Belvalkar-S.S.G., pp. 88-89

३०. द्विवेद, डॉ. जानकी प्रसाद-'कातन्त्रव्याकरणविमर्शः' भूमिका, पृ. ४.

३१. अेजन, पृ. ५६-९२.

संदर्भग्रंथसूचि

- 'પાર્શ્વ' (દુલ્લા, પાસવીર વીરજી)- અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન. શ્રી મુલુંડ અંચલગચ્છ જૈન સમાજ, મુલુંડ, મુંબઈ-૮૦, ૧૯૬૮ રુ. ૧૫/-.
- साध्वी संघमित्रा-जैनधर्मके प्रभावक आचार्य । जैन विश्वभारती, लाडनू नागोर (राजस्थान), १९७९- रु. ५०/-
- Belvakar Dr. S.K. - Systems of Sanskrit Grammer Poona, 1915 Rs. 2/-
- द्विवेद-डॉ. जानकी प्रसाद-कातन्त्रव्याकरण विमर्शः. संपूर्णानंद संस्कृत विश्व. विद्यालय, वाराणसी, वि. सं. २०३२ (इ. स. १९७६) रू. ४०/-
- मीमांसक, युधिष्ठिर--संस्कृत व्याकरण शास्त्रका इतिहास प्रथम भाग वैदिक साधन आश्रम, देहराहून, वि. स. २००७ (इ. स. १९५१) रू. १०/-
- कातन्त्रम् (दुर्गवृत्तिसमेतम्) | Bibliographica Indica Series : Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1876.
- सोमदेवभट्ट-कथासरित्सागरः । वासुदेव लक्ष्मण पणशीकर संपादित, निर्णयसागर प्रेस, मुंबइ, १९३० रु. ६/-

श्री मेरुतुङ्गाचार्यकृतम्

।। मेरुतुङ्गबालावबोधव्याकरणम् ।।

ॐ नमः श्री सर्वज्ञाय ।।

ॐ कारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐ काराय नमो नमः ।।१।।

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।
कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ववर्मिकम् ।।२।।

(अथ प्रथमोऽध्यायः सन्धिपञ्चकम् । अथ प्रथम पादः ।)

१) सिद्धो वर्णसमाम्नायः ।।१।।
सिद्धः खलु वर्णानां समाम्नायः पाठक्रमो ज्ञेयः ।।१।।

२) तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ।।२।।
तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ चतुर्दश वर्णाः स्वराः स्युः । १४ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लॄ ए ऐ ओ औ ।।२।।

३) दश समानाः ।।३।।
तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ दश वर्णाः समानाः स्युः । १० अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लॄ ।।३।।

४) तेषां द्वौ द्वावन्योन्यस्य सवर्णौ ।।४।।
तेषां समानानां मध्ये द्वौ द्वौ वर्णौ परस्परं सवर्णौ स्तः । १० अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लॄ ।।४।।

५) पूर्वो ह्रस्वः ।।५।।
सवर्णयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्वः स्यात् । अ इ उ ऋ लृ ।।५।।

६) परो दीर्घः ।।६।।
सवर्णयोर्मध्ये परो वर्णोः दीर्घः स्यात् । आ ई ऊ ॠ लॄ ।।६।।

७) स्वरोऽवर्णवर्जो नामी ।।७।।
अ आ वर्जाः स्वरा नामिनः स्युः । इ ई उ ऊ ऋ, लॄ लृ लॄ ए ऐ ओ औ ।।७।।

८) एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ।।८।।
एकारादयः स्वराः सन्ध्यक्षराणि स्युः । ए ऐ ओ औ ।।८।।

९) कादीनि व्यञ्जनानि ।।९।।
कादयो वर्णा व्यञ्जनानि स्युः । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह ।।९।।

१०) तेषां वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥१०॥

ते कादयो वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्च वर्गाः स्युः । २५ क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड छ ण । त थ द ध ऩ । प फ ब भ म ॥१०॥

११) वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥११॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्च घोषाः स्युः । कख । च छ । ट ठ । ड ढ । त थ । प फ । शषस ॥११॥

१२) घोषवन्तोऽन्ये ॥१२॥

अघोषेभ्योऽन्ये वर्णा घोषवन्तः स्युः । ग ध ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न । ब भ म । य र ल व । ह ॥१२॥

१३) अनुनासिका ङञणनमाः ॥१३॥

ङञणनमा अनुनासिकाः स्युः ॥१३॥

१४) अन्तस्था यरलवाः ॥१४॥

यरलवाः अन्तःस्थाः स्युः ॥१४॥

१५) उष्माणः शषसहाः ॥१५॥

शषसहा उष्माणः स्युः । शषसाः शिटः ॥१५॥

१६) अः इति विसर्जनीयः ॥१६॥

अ उच्चारणार्थः । बिन्दुद्वयमात्रो विसर्जनीयः स्यात् ॥१७॥

१७) ≍ क इति जिह्वामूलीयः ॥१७॥

क उच्चारणार्थः । वज्राकारो जिह्वामूलीयः स्यात् ॥१७॥

१८) ω प इत्युपध्मानीयः ॥१८॥

प उच्चारणार्थः । गजकुम्भाकार उपाध्मानीयः स्यात् ॥१८॥

१९) अं इत्यनुस्वारः ॥१९॥

बिन्दुमात्रोऽनुस्वारः स्यात् ॥१९॥

२०) पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥२०॥

पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्त्योरर्थप्राप्तौ सत्यां पदं स्यात् । तेऽत्र । यजन्तेऽत्र ॥२०॥

२१) व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥२१॥

छात्रो व्यञ्जनं परं वर्णं नयेत् प्रापयेत । न तु स्वरम् । षडत्र ॥२१॥

२२) अनतिक्रमयन् विश्लेषयेत् ॥२२॥

छात्रः संयुक्तान् वर्णान् क्रममनुल्लंघयन् विश्लेषयेत् । शौवनम् ॥२२॥

२३) लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः ॥२३॥

लोकानामुपचाराद् व्यवहाराद् ग्रहणस्य सिद्धिर्वेदितव्या ॥२३॥

इति श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र)

बालावबोधवृत्तौ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

(अथ द्वितीयः पादः)

२४) समानः सवर्णे दीर्घीभवति परश्च लोपम् ।।१।।

समानः सवर्णे परे दीर्घः स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । दण्डाग्रम् । साऽङ्ग । दधीदम् । वधूढा । पितृन् । ऋति ह्रस्वो वा । मह ऋषिः । महर्षिः ।।१।।

२५) अवर्ण इवर्णे ए ।।२।।

अवर्ण इवर्णे परे एः स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । तवेहा । सेयम् ।।२।।

२६) उवर्णे ओ ।।३।।

अवर्ण उवर्णे परे ओः स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । तवोढा । सोमा ।।३।।

२७) ऋवर्णे अर् ।।४।।

अवर्ण ऋवर्णे परे अर् स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । तवर्षिः सर्कारेण ।।४।।

२८) लृवर्णे अल् ।।५।।

अवर्ण लृवर्णे परे अल् स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । तवल्कारः । सल्कारेण ।।५।।

२९) ऐकारे ऐ ऐकारे च ।।६।।

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे ऐ स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । तवैषा । सैन्द्री ।।६।।

३०) ओकारे औ औकारे च ।।७।।

अवर्ण ओकारे औकारे च परे औ स्यात् । परश्च लोपमाप्नोति । तवौष्टः । सौचिती ।।७।।

३१) इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ।।८।।

इवर्णो यत्वमाप्नोति असवर्णे परे, न च परो लोप्यः । दध्यत्र । नद्यैषा ।।८।।

३२) वमुवर्ण ।।९।।

उवर्णो वत्वमाप्नोति असवर्णे, न च परो लोप्यः । मध्वत्र । वध्वास्यम् ।।९।।

३३) रमृवर्णः ।।१०।।

ऋवर्णो रत्वमाप्नोति असवर्णे, न च परो लोप्यः । पित्रर्थः । मात्रर्थः ।।१०।।

३४) लम्लृवर्णः ।।११।।

लृवर्णो लत्वमाप्नोति असवर्णे, न च परो लोप्यः । लित् । लाकृतिः । इवर्णाद् ह्रस्वोऽ पदे वा । नदि एषा । नद्येषा । अपदे किम् ? नद्यर्थः ।।११।।

३५) ए अय् ।।१२।।

एकारोऽय् स्यात् । अर्थात् स्वरे परे । जयति । तयेव ।।१२।।

३६) ऐ आय् ।।१३।।

ऐकार आय् स्यात् । अर्थात् स्वरे परे । गायति ।।१३।।

३७) ओ अव् ।।१४।।

ओकारोऽव् स्यात् । अर्थात् स्वरे परे । भवति । गवौघः ।।१४।।

३८) औ आव् ।।१५।।

औकार आव् स्यात् । अर्थात् स्वरे परे । गावौ ।।१५।।

३९) अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा, लोपे तु तु प्रकृतिः ।।१६।।

अय्-आय्-अव्-आवां यवयोः पदान्ते लापो वा स्यात् । लोपे पुनः कृते प्रकृतिः स्वभावः स्यात् । त आहुः । तयाहुः । तस्मा अत्र । तस्मायत्र । पट इह । पटविह । असा इह । असाविह । पदान्त इति किम् ? नयति ।।१६।।

४०) एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ।।१७।।

एदोद्भ्यां परोऽकारः पदान्ते लोपमाप्नोति । तेऽत्र । पटोऽत्र ।।१७।।

४१) न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ।।१८।।

व्यञ्जने परे स्वराः सन्धिभाजो न स्युः ।। श्रीगृहम् ।।१८।।

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां कातन्त्रबालावबोध...वृत्तौ

(प्रथमाध्याये) द्वितीयः पादः ।।

अथ तृतीयः पादः ।

४२) ओदन्ता अ इ ३ आ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ।।१।।

ओकारान्ता निपाता अ इ उ आश्च केवलाः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । नो अत्र । अ अपेहि । इ एहि । उ उतिष्ठ । आ एवम् ।।१।।

४३) द्विवचनमनौ ।।२।।

अनौभूतम् ई-ऊ-ए रुपं द्विवचनं स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति । अग्नी एतौ । पटू एतौ । **शाले** एते । त्याद्ये तत् । यजेते अत्र ।।२।।

४४) बहुवचनममी ।।३।।

बहुवचनान्तम् अमीरूपं स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति । अमी अश्वाः ।।३।।

४५) अनुपदिष्टाश्च ।।४।।

वर्णसमाम्नाये अनुक्ताः स्वरसंज्ञिताः प्लुताः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठिन्ति । देवदत्त ३ एहि । दूराह्वाने गाने रोदने विचारे च प्लुता लोकतः सिद्धाः ।।४।।

इति श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र)

बालावबोधवृत्तौ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

(अथ चतुर्थः पादः)

४६) वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥१॥

वर्गप्रथमाः कचटतपाः पदान्ताः स्वरेषु घोषवत्सु च परेषु तृतीयानापद्यन्ते । वागत्र । षड्यान्ति

४७) पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्न वा ॥२॥

पदान्ता वर्गप्रथमा पञ्चमे परे पञ्चमानापद्यन्ते । वाङ्मती । वाग्मती । नित्यं प्रत्यये, वाङ्मयम् ॥४७॥

४८) वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्छकारं न वा ॥३॥

वर्ग प्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः शकारः स्वरयवरेषु परेषु छकारं वाऽऽप्नोति । वाक्छूरः । वाक्शूरः । षट्छ्यामाः । षट्श्यामाः । तच्छ्वेतम् । तच्श्वेतम् । त्रिष्टुप्छ्रुतम् त्रिष्टुप्श्रुतम् ॥३॥

४९) तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥४॥

तेभ्य एव वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परे हकारः पूर्वचतुर्थं वाऽऽप्नोति । वाग्घीनः । वाग्हीनः ॥४॥

५०) पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥५॥

तकारः पदान्तो लचटवर्गयोश्च परयोः पररूपमाप्नोति । तल्लिङ्गम् । तच्च । तज्जैनम् । तट्टादि । तज्झीनम् ॥५॥

५१) चं शे ॥६॥

तकारः पदान्तः शे परे चत्वमाप्नोति । तच्श्लक्ष्णम् ॥६॥

५२) ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥७॥

ङणनाः पदन्ता ह्रस्वोपधाः स्वरे परे द्विः स्युः । क्रुङ्ङत्र । सुगण्णत्र । पचन्नत्र ॥७॥

५३) नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥८॥

नकारः पदान्तश्चछयोः परयोः शकारमाप्नोति, पूर्वस्य चानुस्वारः । महांश्चरः । महांश्छागः ॥८॥

५४) टठयोः षकारम् ॥९॥

नकारः पदान्तष्टठयोः परयोः षकारमाप्नोति, पूर्वस्य चानुस्वारः । महांष्टकः । महांष्ठकारः ॥९॥

५५) तथयोः सकारम् ॥१०॥

नः पदान्तस्थयोस्तथयोः सकारमाप्नोति, पूर्वस्य चानुस्वारः । महांस्तरुः । महांस्थुडति । धुट्परेष्वेषु न । महान्त्सरुः । प्रशानश्च । प्रशान्चरः ॥१०॥

५६) ले लम् ॥११॥

नः पदान्तो ले परे लत्वमाप्नोति । कारत्यागादनुस्वारहीनं च । महांल्लाभः ॥११॥

५७) जझञशकारेषु ञकारम् ॥१२॥
नः पदान्तो जझञशकारेषु परेषु ञकारमाप्नोति । महाञ्जनः । महाञ्झषः । महाञ्ञकारः । महाञ्शान्तः ॥१२॥

५८) शि न्चौ वा ॥१३॥
नः पदान्तः शे परे न्चौ ञ वाऽऽप्नोति । महाञ्छूरः । महाञ्चशूरः । महाञ्शूरः ॥१३॥

५९) डढणपरस्तु णकारम् ॥१४॥
नः पदान्तो डढणेषु परेषु णकारमाप्नोति । महाण्डिम्भः । महाण्ढौकते । महाण्णकारेण ॥१४॥

६०) मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥१५॥
मः पदान्तो व्यञ्जने परेऽनुस्वारमाप्नोति । त्वं साधुः ॥१५॥

६१) वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥१६॥
मः पदान्तो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चमं वाऽऽप्नोति । त्वं कारुः । त्वङ्कारुः । पुंभ्याम् पुम्भ्याम् ॥१६॥

इति श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-)
बालावबोधवृत्तौ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

(अथ पञ्चमः पादः)

६२) विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥१॥
विसर्जनीयश्चे छे वा परे शमाप्नोति । कश्चन्द्रः । कश्छेकः ॥१॥

६३) टे ठे वा षम् ॥२॥
विसर्जनीयष्टे वा ठे वा परे षमाप्नोति । कष्टकः । कष्ठकारः ॥२॥

६४) तेथे वा सम् ॥३॥
विसर्गस्ते थे वा परे समाप्नोति । कस्तत्र । कस्थुडति ॥३॥

६५) कखयोजिह्वामूलीयं न वा ॥४॥
विसर्गः कखयोः परयोर्जिह्वामूलीयं वाऽऽप्नोति । ककस्य । कः कस्य । कखलः । कःखलः ॥४॥

६६) पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥५॥
विसर्गः पफयोः परयोरुपध्मानीयं वाऽऽप्नोति । क पक्ष । कः पक्षः । कफले । कः फले । शिट्परेष्वेषु न । कः त्सरुः ॥५॥

६७) शेषे से वा वा पररूपम् ॥६॥
विसर्गः शे-षे-सेषु परेषु पररूपं वाऽऽप्नोति । करशान्तः । कः शान्तः । कष्षण्डः । कषण्डः । कस्साधुः । कः साधुः ॥७॥

६८) उमकारयोर्मध्ये ॥७॥
द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्ग उमाप्नोति । कोऽत्र ॥७॥

६९) **अघोषवतोश्च** ।।८।।
अकार घोषवतोश्च मध्ये विसर्ग उत्वमाप्नोति । को देवः ।।८।।

७०) **अपरो लोप्योऽन्यस्वरे यं वा** ।।९।।
अकारात् परो विसर्गोऽन्यस्वरे परे लोप्यः स्यात्, यं वाऽऽप्नोति । क इह । कयिह ।।९।।

७१) **आभोभ्यामेवमेव स्वरे** ।।१०।।
आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्गः स्वरे परे एवमेव स्यात् । ता आपः । तायापः । भो अत्र । भोयत्र ।।१०।।

७२) **घोषवति लोपम्** ।।११।।
आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्गो घोषवति परे लोपमाप्नोति । ता गताः । भो यासि ।।११।।

७३) **नामिपरो रम्** ।।१२।।
नामिनः परो विसर्गो रमाप्नोति । निरपेक्षः । सुपीः । सूतूर्षु ।।१२।।

७४) **घोषवत्स्वरपरः** ।।३।।
नामिनः परो विसर्गो घोषवत्सु स्वरेषु परेषु रमाप्नोति । अग्निर्याति । अग्निरत्र ।।१३।।

७५) **रप्रकृतिरनामिपरोऽपि** ।।१४।।
रेफप्रकृति विसर्गोऽनामिपरोऽपि घोषवत्सु च स्वरेषु च परेषु रमाप्नोति । पुनर्याति । पुनरत्र । अहाद् अरे क्लीबे । अहरत्र । अहर्गणः । क्लीबे किम् ? हे दीर्घाहोऽत्र । रे तु । अहोरात्रम् ।।१४।।

७६) **एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः** ।।१५।।
एष साभ्यां परो विसर्गो व्यञ्जने परे लोप्यः स्यात् । एष चारुः । स याति ।।१५।।

७७) **न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः** ।।१६।।
विसर्गलोपे कृते पुनः सन्धिर्न स्यात् । क इह । भो अत्र ।।१६।.

७८) **रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः** ।।१७।।
रो रे परे लोपमाप्नोति, स्वरश्च पूर्वो दीर्घः स्यात् । पुना रात्रिः । पटू रात्रिः ।।१७।।

(७९) **द्विर्भावं स्वरपरश्छकारः** ।।१८।।
स्वरात् परश्छकारो द्विर्भावमाप्नोति । गच्छति ।।१८।।

इति श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

(प्रथमाध्याये) पञ्चमः पादः ।। इति प्रथमोऽध्यायः ।।

(अथ द्वितीयोऽध्यायः । नाम्नि चतुष्टयम् ।।

(। अथ प्रथमः पादः।)

८०) धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिङ्गम् ॥१॥

धातुविभक्ती वर्जयित्वाऽर्थयुक्तं लिङ्गं स्यात् । वृक्षः । कुण्डम् । कुमारी ॥१॥

८१) तस्मात् पराः स्यादयो विभक्तयः ॥२॥

तस्माल्लिङ्गात् पराः स्यादयो विभक्तयः स्युः । सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् । ङे भ्याम् भ्यस् । ङसि भ्याम् भ्यस् । ङस् ओस् आम् । ङि ओस् सुप् । वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः । वृक्षम् वृक्षौ वृक्षान् । वृक्षेण वृक्षाभ्याम् वृक्षैः । वृक्षाय वृक्षाभ्याम् वृक्षेभ्यः । वृक्षात् वृक्षाभ्याम् वृक्षेभ्यः । वृक्षस्य वृक्षयोः । वृक्षाणाम् । वृक्षे वृक्षयोः वृक्षेषु ॥२॥

८२) पञ्चादौ घुट् ॥३॥

स्यादीनां विभक्तीनाम् आदौ पञ्च वचनानि घुट् स्युः ।५। सि औ जस् । अम् औ ॥३॥

८३) जस्शसौ नपुंसके ॥४॥

नपुंसके लिङ्गे जसशसौ घुटौ स्तः ॥४॥

८४) आमन्त्रिते सिः संबुद्धिः ॥५॥

आमन्त्रितेऽर्थे सिः सम्बुद्धिः स्यात् ॥५॥

८५) आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात् परः ॥६॥

उकारानुबन्ध आगमोऽन्त्यात् स्वरात् परः स्यात् । पयांसि ॥६॥

८६) तृतीयादौ तु परादिः ॥७॥

आगमस्तृतीयादौ विभक्तौ परावयवः स्यात् । सर्वेवाम्

८७) इदुदग्निः ॥८॥

इकारोकारान्तं लिङ्गमग्निः स्यात् । अग्निम् । धनुम् ॥८॥

८८) ईदूत् स्त्र्याख्यौ नदी ॥९॥

ईकारोकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नदी स्यात् । नद्यै । वध्वै ॥९॥

८९) आ श्रद्धा ॥१०॥

स्त्रीलिङ्गे आकारः श्रद्धा स्यात् । शाला ॥१०॥

९०) अन्त्यात् पूर्व उपधा ॥११॥

अन्त्यात् वर्णात् पूर्ववर्ण उपधा स्यात् । पञ्चानाम् ॥११॥

९१) व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥१२॥

अन्त्याद् व्यञ्जनात् पूर्वो नकारोऽनुषङ्ग स्यात् । विदुषः ॥१२॥

९२) धुड् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥१३॥

अन्तःस्थानुनासिकवर्जं व्यञ्जनं धुड् स्यात् । कखगघ । चछजझ । टठडढ । तथदघ । पफबभ । शषसह ॥

९३) अकारो दीर्घं घोषवति ।।१४।।
लिङ्गान्तोऽकारो घोषवति विभक्तौ दीर्घमाप्नोति । आभ्याम् । वृक्षाय ।।१४।।

९४) जसि ।।१५।।
लिङ्गान्तोऽकारो जसि दीर्घः स्यात् । देवाः ।।१५।।

९५) शसि सस्य च नः ।।१६।।
लिङ्गान्तोऽकारः शसि परे दीर्घमाप्नोति, सस्य च नः स्यात् । देवान् ।।१६।।

९६) अकारे लोपम् ।।१७।।
विभक्तौ लिङ्गस्याकारोऽकारे सामान्ये लोपमाप्नोति । देवम् । यः ।।१७।।

९७) भिसैस् वा ।।१८।।
अकारात् परो भिस् ऐस् स्यात् । देवैः ।।१८।।

९८) घुटि बहुत्वे त्वे ।।१९।।
अकारो घुटि परे बहुवचने एकारः स्यात् । देवेषु ।।९८।।

९९) ओसि च ।।२०।।
अकार ओसि परे एकारः स्यात् । देवयोः ।।२०।।

१००) ङसिरात् ।।२१।।
अकारात् परो ङसिर्आत् स्यात् । देवात् ।।२१।।

१०१) ङस् स्य ।।२२।।
अकारात् परो ङस्स्यः आत् स्यात् । देवस्य ।।२२।।

१०२) इन टा ।।२३।।
अकारात् परः टा इनः स्यात् । देवेन ।।२३।।

१०३) ङे र्यः ।।२४।।
अकारात् परो ङे यः स्यात् । देवाय ।।२४।।

१०४) स्मै सर्वनाम्नः ।।२५।।
अकारान्तात् सर्वनाम्नः परो ङेः स्मैः स्यात् । सर्वस्मै । विश्वस्मै । तीयाद् वा । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । अथ सर्वनामानि । सर्व-विश्व-उभ-उभय-अन्य-अन्यतर-इतर-कतर-कतम- डतर-डतम-वृत्-त्व-नेम-सम-सिम-पूर्व-पर-अवर-दक्षिण -उत्तर-अधराणि व्यवस्थायाम् । स्वम् अज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोरुपरि । वृत्-त्यद्-तद्-यद्-अदस्-इदम्-एतद्-एक-किम्-द्वि-युष्मद्-अस्मद्-भवन्तः । इत्यसंज्ञायाम् ।।२५।।

१०४) ङसिः स्मात् ।।२६।।
अकारान्तात् सर्वनाम्नः परो ङसिः स्मात् स्यात् । सर्वस्मात् ।।२६।।

१०५) ङिः स्मिन् ।।२७।।

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परो ङिः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मिन् ।।२७।।

१०६) विभाष्येते पूर्यादेः ।।२८।।

पूर्वादि नवशब्देभ्यः परौ स्मात्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । तीयाच्च । तृतीयस्मात् । तृतीयात् । तृतीयस्मिन् । तृतीये ।।२८।।

१०७) सुरामि सर्वतः ।।२९।।

अकारान्तात् सर्वनाम्नः सर्वतः स्त्रीकृतेऽप्यामि परे सुरागमः स्यात् । सर्वेषाम् । सर्वासाम् ।।२९।।

१०८) जस् सर्व इ ।।३०।।

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परो जस् सर्व इः स्यात् । सर्वे ।।३०।।

१०९) अल्पादेर्वा ।।३१।।

अल्पादेर्गणात् परो जस् इर्वा स्यात् । अल्पे । अल्पाः । अल्प-प्रथम-चरम-तय-अय-कतिपय-नेम-अर्ध-पूर्वादयश्च नव ।।३१।।

११०) द्वन्द्वस्थाच्च ।।३२।।

द्वन्द्वस्थसर्वनाम्नः परो जस् इर्वा स्यात् । पूर्वोत्तरे । पूर्वोत्तराः ।।३२।।

१११) नान्यत्सार्वनामिकम् ।।३३।।

द्वन्द्वस्थस्य सर्वनाम्नोऽन्यत् सार्वनामिकं कार्यं न स्यात् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् ।।३३।।

११२) तृतीया समासे च ।।३४।।

तृतीयया योगे समासेऽसमासे च सार्वनामिकं कार्यं न स्यात् । मासेन पूर्वात् । मासेनावराः ।।३४।।

११३) बहुव्रीहौ ।।३५।।

बहुव्रीहिसमासे सार्वनामिकं कार्यं न स्यात् । वस्त्रान्तरवसनान्तराः । अप्राधान्याद् 'द्वन्द्वस्थाच्च' (११०) इति वा न ।।३५।।

११४) दिशां वा ।।३६।।

दिशां बहुव्रीहौ सार्वनामिकं कार्यं वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।।३६।।

११५) श्रद्धायाः सिर्लोपः ।।३७।।

श्रद्धायाः परः सिर्लोपमाप्नोति । शाला ।।

११६) टौसौरे ।।३८।।

श्रद्धायाः टौसोः परयोरेः स्याते । शालया । शालयोः ।।३८।।

११७) सम्बुद्धौ च ।।३९।।

श्रद्धायाः सम्बुद्धौ एः स्यात् । हे माले ।।३९।।

११८) ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ।।४०।।

द्विस्वराम्बार्थानां श्रद्धानां सम्बुद्धौ ह्रस्वः स्यात् । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । हे अत्त । द्विस्वरेति किम् ? अम्बिके ॥४०॥

११९) ओरिम् ॥४१॥

श्रद्धायाः पर ओरिमाप्नोति । शाले ॥४१॥

१२०) ङवन्ति यै यास् यास् याम् ॥४२॥

श्रद्धायाः पराणि ङवन्ति वचनावि यै यास् यास् याम् यथासंख्यं स्युः । शालायै । शालायाः । शालायाः । शालायाम् ॥४२॥

१२१) सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥४३॥

श्रद्धायाः सर्वनाम्नः पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् सह सुना स्युः, ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ॥४३॥

१२२) द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥४४॥

आभ्यां पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् सह सुना वा स्युः, ह्रस्वपूर्वाश्च । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै । इत्यादि ॥४४॥

१२३) नद्या ए आस् आस् आम् ॥४५॥

नद्याः पराणि ङवन्ति वचनानि ए आस् आस् आम् यथासंख्यं स्युः । नद्यै । नद्याः । नद्याः । नद्याम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् । अलक्ष्म्यै पुंसे स्त्रियै वा ॥४५॥

१२४) सम्बुद्धौ ह्रस्वः ॥४६॥

नद्याः सम्बुद्धौ ह्रस्वः स्यात् । हे नदि । हे वधु ॥४६॥

१२५) अम्शसोरादिर्लोपम् ॥४७॥

नद्याः परयोरम्शसोरादिर्लोपमाप्नोति । (नदीम्।) नदीः (वधूम्।) वधूः । पुंसीदूदभ्यां सश्च नः । वातप्रमीन् । हूहून् ॥४७॥

१२६) ईकारान्तात् सिः ॥४८॥

नदी संज्ञकाद् ईकारान्तात् सिर्लोपमाप्नोति । नदी । ईकारान्तादिति किम् ? लक्ष्मीः ॥४८॥

१२७) व्यञ्जनाच्च ॥४९॥

व्यञ्जनात् सिर्लोपमाप्नोति । वाक् ॥४९॥

१२८) अग्नेरमोऽकारः ॥५०॥

अग्नेः परो अमोऽकारो लोपमाप्नोति । अग्निम् । धेनुम् ॥५०॥

१२९) औकारः पूर्वम् ॥५१॥

अग्नेः पर औकारः पूर्वस्वरमाप्नोति । अग्नी । धेनू । स्त्रेर्न । अतिस्त्रियौ नरौ ॥५१॥

१३०) शसोऽकारः सश्च नोऽस्त्रियाम् ॥५२॥

अग्नेः परः शसोऽकारः पूर्वस्वरमाप्नोति, यस्य च नोऽस्त्रियां स्यात् । अग्नीन् । पटून् । अस्त्रियां किम् ? मतीः । धेनूः ॥५२॥

१३१) टा ना ॥५३॥

अग्नेः परः टा ना स्यात्, अस्त्रियाम् । (अग्निना) अतिस्त्रिणा । पटुना । अस्त्रियां किम् ? गत्या । धेन्वा ॥५३॥

१३२) अदोऽमुश्च ॥५४॥

अदसोऽस्त्रियाम् अमुः स्यात् । टा ना च । अमुना । अस्त्रियामिति किम् ? अमुया ॥५४॥

१३३) इरेदुरोज्जसि ॥५५॥

लिङ्गस्य इउः एत् उः ओत् जसि परे स्यात् । अग्नयः । धेनवः ॥५५॥

१३४) सम्बुद्धौ च ॥५६॥

सम्बुद्धौ इः एत् उः ओत् स्यात् । हे अग्ने । हे धेनो ।

१३५) ङे ॥५७॥

ङयि परे इः एत् उः ओत् स्यात् । (अग्नये ।) अतिस्त्रिये । धेनवे ॥५७॥

१३६) ङसिङसोरलोपश्च ॥५८॥

अग्नेः परयोः ङसिङसोर्लोपः, इरेच्च उरोच्च स्यात् । (अग्नेः । अग्नेः।) अतिस्त्रेः । (अतिस्त्रेः) धेनोः । (धेनोः) ॥५८॥

१३७) गोश्च ॥५९॥

गोः परयोः ङसिङसोरस्य लोपः स्यात् । गोः । गोः । एदोभ्यां च । सेः । द्योः ॥५९॥

१३८) ङिरौ सपूर्वः ॥६०॥

अग्नेः परो ङिः पूर्वस्वरेण सह औः स्यात् । अग्नौ । धेनौ ॥६०॥

१३९) सखिपत्योर्ङिः ॥६१॥

सखिपत्योङिरेव औ स्यात् । सख्यौ । पत्यौ ॥६१॥

१४०) ङसिङसोरुमः ॥६२॥

सखिपतिभ्यां परयोर्ङसिङसोऽकार उमाप्नोति । सख्युः । पत्युः । नामधातुखीत्योः । सखायं पतिं वेच्छतः । सख्युः । पत्युः ॥६२॥

१४१) ऋदन्तात् सपूर्वः ॥६३॥

ऋकारान्तात् परयोर्ङसिङसोरकारः पूर्वेण स्वरेण सह उमाप्नोति । पितुः । (पितुः।) मातुः । (मातुः) ॥६३॥

१४२) आ सौ सिलोपश्च ॥६४॥

ऋकारान्तस्य सौ परे आ स्यात् । सिलोपश्च । पिता । माता ॥६४॥

१४३) अग्निवच्छसि ॥६५॥

ऋदन्तस्य शसि परेऽग्निवत् कार्यं स्यात् । पितन् । स्त्रियां मातृः ॥६५॥

१४४) अर्डौ ॥६६॥

ऋदन्तस्य ङौ परे अर् स्यात् । नरि । मातरि ॥६७॥

१४५) घुटि च ॥६७॥

ऋदन्तस्य घुटि परे अर् स्यात् । मातरम् । मातरौ ॥६७॥

१४६) धातोस्तृशब्दस्यार् ॥६८॥

धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य ऋत् घुटि परे आर् स्यात् । कर्तारौ । कर्तारः । क्रुशस्तुनस्तृच् पुंस्यसम्बुद्धिघुटि । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । सम्बुद्धौ तु, हे क्रोष्टो । शसादौ स्वरे न वा । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । स्त्रियां च । क्रोष्ट्री ॥६८॥

१४७) स्वस्त्रादीनां च ॥६९॥

स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तृ-शब्दानां घुटि आर् स्यात् । स्वसारौ । नप्तारौ ॥६९॥

१४८) आ च न सम्बुद्धौ ॥७०॥

ऋदन्तस्य सेः सम्बुद्धौ आर् आ च न स्यात् । अर् एव । हे कर्तः ।.७०॥

१४९) ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिर्लोपम् ॥७१॥

एभ्यः परः सम्बुद्धिः सिर्लोपमाप्नोति । हे देव । हे उपकुम्भ । हे नदि । हे श्रद्धे । पूर्वेण स्वरेण सह एतश्च । हे से ॥७१॥

१५०) आमि च नुः ॥७२॥

एभ्यः पर आमि नुराग मः स्यात् । देवानाम् । अग्नीनाम् । धेनूनाम् । पितृणाम् । नदीनाम् । वधूनाम् । शालानाम् ॥७२॥

१५१) त्रेस्त्रयश्च ॥७३॥

त्रेरामि परे त्रयादेशो नुश्च स्यात् । त्रयाणाम् । सम्बन्धोक्तेः, प्रियत्रीणाम् ॥७३॥

१५२) चतुरः ॥७४॥

चत्वार् शब्दस्यामि परे नुः स्यात् । चतुर्णाम् । षष्ठी किम् ? अतिचतुराम् ॥७४॥

१५३) संख्यायाः ष्णान्तायाः ॥७५॥

षकारनकारान्तायाः संख्यायाः सम्बन्धिन्यामि परे नुः स्यात् । षण्णाम् । पञ्चानाम् । आत्वेऽपि, अष्टानाम् ॥७५॥

१५४) कतेश्च जसशसोर्लुक् ॥७६॥

कतेः षनान्तसंख्यायाः सम्बन्धिनोर्जस्शसोर्लुक् स्यात् । कति । षट् । पञ्च ॥७६॥

१५५) नियो ङिराम् ॥७७॥

नियः परो ङिराम् स्यात् । नियाम् । ग्रामण्याम् ॥७७॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

(द्वितीयाध्याये) नाम्निचतुष्टये प्रथमः पादः ॥

(अथ द्वितीयः पादः।)

१५६) न सखिष्टादावग्निः ॥१॥

सखिशब्दष्टादौ स्वरेऽग्निर्न स्यात् । सख्या । सख्ये । समासे अग्निवत् प्रियसखौ ॥१॥

१५७) पतिरसमासे ॥२॥

पतिशब्दष्टादौ स्वरेऽसमासेऽग्निर्न स्यात् । पत्या । पत्ये । असमासे किम् ? गोपतिना ॥२॥

१५८) स्त्री नदीवत् ॥३॥

स्त्रीशब्दो नदीवत् स्यात् । स्त्रियै । स्त्रीणाम् ॥३॥

१५९) स्त्र्याख्याावियुवौ वामि ॥४॥

स्त्रीलिङ्गे इयुवस्थानिनावामि परे वा नदीवत् स्याताम् । श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् ॥४॥

१६०) ह्रस्वश्च ङवति ॥५॥

स्त्रीलिङ्गे ह्रस्व इदुदेव इयुवस्थानिनौ च ङवति परे वा नदीवत् स्याताम् । प्रियबुद्ध्यै । प्रियबुद्धये । धेन्वै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । अतिभ्रुवै । अतिभ्रुवे । पुंसे स्त्रियै वा ॥५॥

१६१) नपुंसकात् स्यमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥६॥

नपुंसकात् स्यमोर्लोपः स्यात् । तयोः स्यमोश्च परयोरुक्तं कार्यं न स्यात् । पयः । तत् । नामिनः सम्बुद्धौ गुणो वा । हे वारि । हे वारे ॥६॥

१६२) अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥७॥

अकारान्तान्नपुंसकात् स्यमो र्लोपो मुरागमश्च स्याद् असम्बुद्धौ । कुलम् । स्वम् । असम्बुद्धौ किम् ? हे कुण्ड ॥७॥

१६३) अन्यादेस्तु तुः ॥८॥

अन्यादिपञ्चशब्देभ्यः क्लीबे स्यमोर्लोपस्तुरागमश्च स्यात् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । केतमत् । निषेधाद्, एकतरम् ॥८॥

१६४) औरीम् ॥९॥

सर्वस्मान्नपुंसकाद् औरीमाप्नोति । कुण्डे । पयसी ॥९॥

१६५) जस्शसोः शिः ॥१०॥

सर्वस्मान्नपुंसका जस्शसोः शिः स्यात् । कुलानि । पयांसि ॥१०॥

१६६) धुट्स्वराद् घुटि नुः ॥११॥

अनन्ययुग्धुडन्तात् स्वरान्ताच्च नपुंसकाद् घुटि नुः स्यात् । पयांसि । गोरङ्क्षि । पद्मानि ।

अनन्ययुक् किम् ? सुवल्गि ॥११॥

१६७) नामिनः स्वरे ॥१२॥

नाम्यन्तनपुंसकात् स्वरे नुः स्यात् । वारिणी ॥१२॥

१६८) अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनन्तष्टादौ ॥१३॥

एषां नाम्यन्तानां नपुंसकानामन्तष्टादौ स्वरेऽन् स्यात् । अस्थ्ना । दध्ना । सक्थ्ना । अत्यक्ष्णा ॥१३॥

१६९) भाषितपुंस्कं पुम्वद् वा ॥१४॥

भाषितपुंस्कं विशेषणरूपं नाम्यन्तं नपुंसकं टादि स्वरे वा पुंवत् स्यात् । मृदुने, मृदवे वस्त्राय ॥१४॥

१७०) दीर्घमामि सनौ ॥१५॥

नाम्यन्तनपुंसकं टादिस्वरे सनावामि दीर्घमाप्नोति । वारीणाम् । धेनूनाम् । पितॄणाम् ॥१५॥

१७१) नान्तस्य चोपधायाः ॥१६॥

नान्तलिङ्गस्योपधायाः सनावामि दीर्घः स्यात् । पञ्चानाम् ॥१६॥

१७२) घुटि, चासुम्बुद्धौ ॥१७॥

नान्तलिङ्गस्योपधाया अम्बुद्धौ घुटि दीर्घः स्यात् । राजा । सामानि । सम्बुद्धौ तु, हे राजन् ॥१७॥

१७३) सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥१८॥

सकारान्तमहतोर्नस्योपधाया घुटि असम्बुद्धौ दीर्घः स्यात् । श्रेयान् । महान्तौ । सम्बुद्धौ, हे श्रेयन् ॥१८॥

१७४) अपश्च ॥१९॥

अप उपधाया घुटि असम्बुद्धौ दीर्घः स्यात् । आपः । नौ वा । स्वांपि, स्वंपि सरांसि । सम्बुद्धौ, हे शुच्यप् ॥१९॥

१७५) अन्त्वसन्तस्य चाधातोः सौ ॥२०॥

अन्तु अस् इत्यन्तस्याधातोरस्यासम्बुद्धौ सौ दीर्घः स्यात् । भवान् । सुपयाः गौः । भवन्तमिच्छन् भवान् । एवं, सुशिराः । अधातोः किम् ? बाणजः । सम्बुद्धौ, हे गोमन् ॥२०॥

१७६) इन्हन्पूषार्यम्णां शौ च ॥२१॥

एषामुपधायाः शौ असम्बुद्धौ सौ च परे दीर्घः स्यात् । दधीनि । भ्रूणहानि । सुपूषाणि । स्वर्यमाणि । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । शौ सौ च किम् ? दण्डिनौ । सम्बुद्धौ, हे दण्डिन् ॥२१॥

१७७) उशनः पुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥२२॥

एषां मन्तोऽसम्बुद्धौ सौ अन् स्यात् । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । सम्बुद्धौ, हे उशनः ॥२२॥

१७८) सख्युश्च ॥२३॥

सख्युरन्तोऽसम्बुद्धौ सौ अन् स्यात् । सखा । सम्बुद्धौ, हे सखे ॥२३॥

१७९) घुटि त्वै ॥२४॥

सख्युरन्तो घुटि ऐः स्यात् । सखायौ । क्लीबे न । सुसखीनि ॥२४॥

१८०) दिव उद् व्यञ्जने ॥२५॥

दिवो वस्य व्यञ्जने परे उत् स्यात् । द्युभ्यः । द्युगतः ॥२५॥

१८१) औ सौ ॥२६॥

दिवो वस्य सौ परे औः स्यात् । द्यौः । हे द्यौः ॥२६॥

१८२) वाम्या ॥२७॥

दिवे वस्य अमि वा आः स्यात् । द्याम् । दिवम् ॥२७॥

१८३) युजेरसमासे नुर्घुटि ॥२८॥

युजेर्धातोरसमासे घुटि नुः स्यात् । युङ् । युञ्जि । असमासे किम् ? अश्वयुक् ॥२८॥

१८४) अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥२९॥

अभ्यस्ते परे घुटि अन्त् नकाररहितः स्यात् । ददत् । जक्षतौ ॥२९॥

१८५) वा नपुंसके ॥३०॥

अभ्यस्तात् परो नपुंसके घुटि अन्त् वा नकाररहितः स्यात् । ददति । ददन्ति कुलानि ॥३०॥

१८६) तुदभादिभ्य ईकारे ॥३१॥

तुदादिभ्यो भादिभ्यश्च परोऽन्त् ईकारे नकाररहितः स्यात् । तुदती । तुदन्ती कुले । भाती । भान्ती स्त्री । तुदेत्यदन्तोक्तेरन्याकारादलोपः । पचन्ती ॥३१॥

१८७) हनेर्हेर्घिरुपधालोपे ॥३२॥

हनेरुपधालोपे कृते हश्च घः स्यात् । वृत्रघ्ना ॥३२॥

१८८) गोरौ घुटि ॥३३॥

गोलक्षितौकारान्तस्य घुटि औः स्यात् । गौ । द्यावौ ॥३३॥

१८९) अम्शसो रा ॥३४ ॥

ओकारन्तस्य अम्शसोः परयोः आः स्यात् । गाम् । अतिद्या ॥३४॥

१९०) पन्थिमन्थ्यृभुक्षीणां सौ ॥३५॥

एषामन्तः सौ परे आ स्यात् । पन्थाः । मन्थाः । हे ऋभुक्षाः ॥३५॥

१९१) अनन्तो घुटि ॥३६॥

एषामन्तो घुटि अन् स्यात् । पन्थानौ ॥३६॥

१९२) अघुटस्वरे लोपम् ॥३७॥

एषामन्तोऽघुटस्वरे लोपमाप्नोति । पथः । मथः । ऋभुक्षः । सुपथी स्त्री । मथा । ऋभक्षे । टादिवत् तद्धिते ये । पथ्यम् ॥३७॥

१९३) व्यञ्जने चैषां निः ॥३८॥

एषां तोऽघुट्स्वरे व्यञ्जने च लोपमाप्नोति । पथः । पथिभ्याम् । मन्थानमिच्छन् । मथीः । मथिगतः ॥३८॥

१९४) अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥३९॥

अक्रुञ्चेरनिकारानुबन्धस्य चानुषङ्गोऽघुट्स्वरव्यञ्जनयोर्लोपमाप्नोति । विदुषः । विदुर्षा । वैदुष्यम् । महत्सु । महत्ता । अदती । अक्रुञ्चेत् किम् ? क्रुञ्चः । सुकन्भ्याम् ॥३९॥

१९५) पुंसोऽन्शब्दलोपः ॥४०॥

पुंसोऽन्शब्दस्य लोपः स्यात्, अघुटस्वरव्यञ्जनयोः । पुंसः । पुम्भ्याम् ॥४०॥

१९६) चतुरो वाशब्दस्योत्वम् ॥४१॥

चतुरो वाशब्दस्याघुट्स्वरव्यञ्जनयोरुत्वं स्यात् । चतुरः । चतुर्थः ॥४१॥

१९७) अनडुहश्च ॥४२॥

अनडुहो वाशब्दस्याघुट्स्वरव्यञ्जनयोरुत्वं स्यात् । अनडुही । अनडुद्भ्याम् ॥४२॥

१९८) सौ नुः ॥४३॥

अनडुहः सौ परे नुः स्यात् । अनड्वान् ॥४३॥

१९९) सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥४४॥

उभयोश्चतुरनडुहोः सम्बुद्धौ ह्रस्वः स्यात् । हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् ॥४४॥

२००) अदसः पदे मः ॥४५॥

अदसः सम्बधिनि पदे सति विभक्तौ दस्य मः स्यात् । अमुष्मात् । विभक्तौ किम् ? अदः पुत्रः ॥४५॥

२०१) अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥४६॥

अघुटस्वरादौ इटा सहितस्य, रहितस्यापि, वन्सेर्वशब्दस्योत्वं स्यात् । पेचुषः । पैचुष्यम् । विदुषी ॥४६॥

२०२) श्वयुवमघोनां च ॥४७॥

एषां वस्याघुट्स्वरादावुत्वं स्यात् । शुनः । शुनी । यूनी । मघोनी ॥४७॥

२०३) वाहेर्वाशब्दस्यौ ॥४८॥

वाहेर्वाशब्दस्याघुट्स्वरादौ औ स्यात् । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौही ॥४८॥

२०४) अञ्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥४९॥

अञ्चेरकारस्याघुट्स्वरादौ लोपः स्यात्, पूर्वस्य च दीर्घः । प्रतीची । प्रातीच्यम् ॥४९॥

२०५) तिर्यङ् तिरश्चिः ॥५०॥

तियश्चशब्दोऽघुट्स्वरादौ तिरश्चिः स्यात् । तिरश्चः । तिरश्ची ॥५०॥

२०६) उदङ् उदीचिः ॥५१॥

उदञ्च्शब्दोऽघुट्स्वरादौ उदीच् स्यात् । उदीची । औदीच्यम् ॥५१॥

२०७) पात् पदं समासान्तः ॥५२॥

समासान्तः पात् शब्दोऽघुटस्वरादौ पदमाप्नोति ॥ एकपदः । असमासान्तेऽपि । पदा ॥५२॥

२०८) अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥५३॥

वमन्तसंयोगवर्जलिङ्गत् परस्यानोऽकारस्याघुट्स्वरादौ लोपः स्यात् । स च पूर्ववर्णस्य विधौ कर्तव्येऽलुप्तवत् स्यात् । राज्ञी । दध्ना । अवमेति किम् ? पर्वणा । चर्मणा ॥५३॥

२०९) ईङ्योर्वा ॥५४॥

ओकृते ईकारे ङौ च परे वमन्तसंयोगवर्जादनोऽकारस्य वा लोपः स्यात् । साम्नी । सामनी । राज्ञि । राजनि ॥५४॥

२१०) आ धातोरघुटस्वरे ॥५५॥

धातोराकारस्याघुट्स्वरे लोपः स्यात् । शङ्खध्मः । सोमपाः ॥५५॥

२११) ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥५६॥

धातोरीदूतौ भक्तिस्वरे ईयुवौ स्याताम् । नियौ । भुवाम् ॥५६॥

२१२) सुधीः ॥५७॥

सुधीर्विभक्तिस्वरे इयं प्राप्नोति । सुधिया ॥५७॥

२१३) भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥५८॥

भूर्वर्षाभूपुनर्भूवर्जो विभक्तिस्वरे उवं प्राप्नोति । भुवौ । मित्रभुवे । अवर्षेत्यादि किम् ? वर्षाभ्वौ । पुनर्भूः ॥५८।.

२१४) अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद् य्वौ ॥५९॥

अनेकाक्षर लिङ्गयोरीदूतोर्धातोरसंयोगात् परयोः सतोर्विभक्तिस्वरे य्वौ स्याताम् । ग्रामण्यौ । यवल्वः । अनेकाक्षरयोः किम् ? नियः । भुवः । असंयोगात् (किम् ?) यवक्रियौ । कटप्रुवौ ॥५९॥

२१५) भ्रूर्धातुवत् ॥६०॥

विभक्तिस्वरे भ्रूधातुवत् स्यात् । भ्रुवा ॥६०॥

२१६) स्त्री च ॥६१॥

विभक्तिस्वरे स्त्रीर्धातुवत् स्यात् । स्त्रियम् । अतिस्त्रियौ ॥६१॥

२१७) वाम्शसोः ॥६२॥

अम्शसोः परयोः स्त्रीर्वा धातुवत् स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् स्त्रियः । स्त्रीः ॥६२॥

२१८) भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥६३॥
भवतो वादेरवयवस्य सम्बुद्धौ वा उत्वं स्यात् । हे भोः । हे भवन् ॥६३॥

२१९) अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात् पूर्वोऽक् कः ॥६४॥
अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्त्यात् स्वरात् पूर्वोऽक् वा स्यात् । कश्च बहुलम् । उच्चकैः । उच्चैः । युष्मकाभिः । युष्माभिः । त्यादेश्च । पचतकिः ।

अज्ञातकुत्सिते चैव संज्ञायामनुकम्पने । तद्युक्तनीता वल्पत्वे ह्रस्वे वाच्ये च कः स्मृतः ॥
वृक्षकः ॥६४॥

२२०) के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥६५॥
स्त्रीकृताकारपरे के प्रत्यये पूर्वोऽकार इकारमाप्नोति । सर्विका । कारिका ॥६५॥

इति श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र)-बालावबोधवृत्तौ

(द्वितीयाध्याये नाम्नि चतुष्टये) द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

२२१) युष्मदस्मदोः पदं पदात् षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वस्नसौ ॥१॥
षष्ठी चतुर्थीद्वितीयाबहुत्वसिद्धं युष्मदस्मदोः पदं पदात् परं क्रमेण वस्नसौ वाऽऽप्नोति । धर्मो युष्माकम् । धर्मो वः । धर्मोऽस्माकम् । धर्मो नः । देयं युष्मभ्यम् । देयं वः । देयमस्मभ्यम् । देयं नः । पातु युष्मान् । पातु वः । पात्वस्मात् । पातु नः ॥१॥

२२२) वाम्नौ द्वित्वे ॥२॥
षष्ठ्यादिद्वित्वसिद्धं युष्मदस्मत्पदं पदात् परं क्रमेण वाम्नौ वाऽऽप्नोति । धर्मो युवयोः । धर्मो वाम् । गौर्युवाभ्याम् । गौर्वाम् । गौरावाम् । गौर्नो ॥२॥

२२३) त्वन्मदोरेकत्वे ते मे त्वा मा तु द्वितीयायाम् ॥३॥
षष्ठीचतुर्थ्येकत्वसिद्धं त्वन्मदोः पदं पदात् परं क्रमेण ते मे वाऽऽप्नोति । द्वितीयायां त्वेकत्वे वः त्वा मा । गौस्तव । गौस्ते । गौर्मह्यम् । गौर्मे । गौस्त्वाम् । गौस्त्वा । गौर्माम् । गौर्मे ॥३॥

२२४) न पादादौ ॥४॥
पादस्यादौ युष्मदादेः पदं एतानादेशान् नाप्नोति ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥

२२५) चादियोगे च ॥५॥
चादिना योगे युष्मदादिपदमेतानादेशान् नाप्नोति । गौस्तव च । गौर्मम च । च अह वा ह एव आमन्त्र्ये पूर्वे । साधो त्वा पातु ॥५॥

२२६) एषां विभक्तावन्तलोपः ॥६॥

युष्मदादीनामन्तस्य विभक्तौ लोपः स्यात् । एकत्वे युष्मदस्मदोस्त्वद्मदी । युष्मान् । अतिमाभिः ॥६॥

२२७) युवावौ द्विवाचिषु ॥७॥

द्वित्वस्थयोर्युष्मदस्मदोर्विभक्तौ युवावौ स्याताम् । युवाम् । अत्यावाभिः । विभक्तौ किम् ? युष्मत्पुत्रः ॥७॥

२२८) अमौ चाम् ॥८॥

युष्मदादिभ्यः परोऽम् औश्चाम् स्यात् । त्वाम् । आवाम् ॥८॥

२२९) आन् शसः ॥९॥

युष्मदादिपरस्य शस आन् स्यात् । युष्मान् । अतिमान् ॥९॥

२३०) त्वमहं सौ सविभक्त्योः ॥१०॥

युष्मदस्मदोः सौ सविभक्तयोः त्वमहम् स्याताम् । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥१०॥

२३१) यूयं वयं जसि ॥११॥

युष्मदस्मदोर्जसि सविभक्त्योर्यूयं वयं स्याताम् । यूयम् । अतिवयम् ॥११॥

२३२) तुभ्यं मह्यं ङयि ॥१२॥

युष्मदस्मदोर्ङयि सविभक्त्योस्तुभ्यंमह्यमौ स्याताम् । तुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥१२॥

२३३) तव मम ङसि ॥१३॥

युष्मदस्मदोर्ङयि सविभक्त्योस्तवममौ स्याताम् । तव । अतिमम ॥१३॥

२३४) अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥१४॥

युष्मदादिपरा द्वित्ववर्जपञ्चमी अत् स्यात् । त्वत् । अस्मत् । अत्यावत् । अद्वित्वे किम् ? युवाभ्याम् ॥१५॥

२३५) भ्यसभ्यम् ॥१५॥

युष्मदादिपरश्चतुर्थी भ्यस् अभ्यम् स्यात् । युष्मभ्यम् । अति- युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अत्यस् मभ्यम् ॥१५॥

२३६) सामाकम् ॥१६॥

युष्मदस्मदादिपरः साम् आकम् स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् । साम् किम् ? अतित्वयाम् ॥१६॥

२३७) एत्वमस्थानिनि ॥१७॥

अस्थानिनि अनादेशिनि स्वरादौ स्यादावेषामन्तस्य एत्वं स्यात् । त्वया । आवयोः । अतित्वयि ॥१७॥

२३८) आत्वं व्यञ्जनादौ ॥१८॥

अनादेशिनि व्यञ्जनादौ एषामन्तस्यात्वं स्यात् । युवाभ्याम् । कुलाभ्याम् ॥१८॥

२३९) रैः ॥१९॥
रैशब्दो व्यञ्जनादौ स्यादावात्वमाप्नोति । राः । अतिराभ्यां कुलाभ्याम् ॥१९॥

२४०) अष्टनः सर्वासु ॥२०॥
अष्टनः सर्वविभक्तिषु आ वा स्यात् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टा । अष्टासु । अष्टसु ॥२०॥

२४१) औ तस्माज्जस्शसोः ॥२१॥
तस्मादष्टनः कृताकारात् परयोर्जस्शसोः औ स्यात् । अष्टौ (तिष्ठन्ति) । अष्टौ (पश्य) । तस्मात् किम् ? अष्ट ॥२१॥

२४२) अर्वन्नर्वन्तिरसावनञ् ॥२२॥
अनञ् अर्वन् सिवर्जप्रत्ययेऽर्वन्त् स्यात् । अर्वन्तौ । सौ, अर्वा । अनञ् किम् ? अनर्वाणौ । तद्धितयस्वरस्त्रीकारेषु । अर्वत्यम् । आर्वतम् । अर्वती ॥२२॥

२४३) सौ च मघवान् मघवा वा ॥२३॥
मघवन्शब्दः सौ शेषे च प्रत्यये वा मघवन्त् स्यात् । मघवा । मघवान् । मघोनी । मघवती ॥२३॥

२४४) जरसा जरस् स्वरे वा ॥२४॥
विभक्तिस्वरे जरा जरस् वा स्यात् । अतिजरसौ । अतिजरौ ॥२४॥

२४५) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ विभक्तौ ॥२५॥
स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोस्त्रिचतुरोर्विभक्तौ तिसृचतस्रौ स्याताम् । तिसृभिः । सुतिस्रा । प्रियचतसृ ॥२५॥

२४६) तौ रं स्वरे ॥२६॥
तौ तिसृचतस्रौ विभक्तिस्वरे रं प्राप्नुतः । तिस्रः । चतस्रः ॥२६॥

२४७) न नामि दीर्घम् ॥२७॥
तौ सनावामि परे दीर्घं नृप्नुतः । ति सृणाम् । चतसृणाम् ॥२७॥

२४८) नृ वा ॥२८॥
नृः सनावामि परे दीर्घं वाऽऽप्नोति । नृणाम् । नॄणाम् ॥२८॥

२४९) त्यदादीनाम विभक्तौ ॥२९॥
त्यदादीनामन्तस्य विभक्तौ अकारः स्यात् । त्यौ । अप्राधान्यात् । अतितदौ ॥२९॥

२५०) किम् कः ॥३०॥
विभक्तौ किम् कः स्यात् । के ॥३०॥

२५१) दोऽद्वेर्मः ॥३१॥
त्यदादीनां दस्याद्वेर्विभक्तौ मः स्यात् । इमौ । अद्वेः किम् ? द्वौ ॥३१॥

२५२) सौ सः ॥३२॥

त्यदादीनां दस्य सौ परे सः स्यात् । असौ । असकौ ॥३२॥

२५३) तस्य च ॥३३॥

त्यदादीनां तस्य सौ परे सः स्यात् । स्यः । गौणत्वात् । प्रियत्यात् ॥३३॥

२५४) इदमियमयम् पुंसि ॥३४॥

इदम्शब्दः सौ परे स्त्रियामियम्, पुंसि चायं स्यात् । इयं स्त्री । अयं ना । नपुंसके, इदं कुलम् ॥३४॥

२५५) अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥३५॥

अक्वर्ज इदं व्यञ्जनादौ स्यादावत् स्यात् । आभ्याम् । अनक् किम् ? (इमकैः स्यादौ किम् ?) इदं कुलम् ॥३५॥

२५६) टौसोरनः ॥३६॥

अग्वर्ज इदं टौसोः परयोरनः स्यात् । अनेन । अनयोः । अकि, इमकेन ॥३६॥

२५७) एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैनः ॥३७॥

एतस्य इदमश्च टौसोर्द्वितीयायां चान्वादेशे एनत् स्यात् । एतं गां नय । अथो एनं देहि । अनेन भूर्दता । अथो एनेनात्ता, इत्यादि ॥३७॥

२५८) तस्माद् भिस् भिर् ॥३८॥

तस्मात् कृताकारा दमः परो भिस् भिर् स्यात् । एभिः । अकि तु, इमकैः ॥३८॥

२५९) अदसश्च ॥३९॥

अग्वर्जादिदमः परो भिस् भिर् स्यात् । अमीभिः । अकि, अमुकैः ॥३९॥

२६०) सावौ सिलोपश्च ॥४०॥

अदसोऽन्तश्च सौ परे ओ स्यात्, सिलोपश्च । असौ । असकौ । गोणत्वाद् अन्यदा ॥४०॥

२६१) उत्वं मात् ॥४१॥

अदसो मात् परस्य वर्णमात्रस्य उवर्णः स्यात् । अमुष्मै । अमू ॥४१॥

२६२) एद बहुत्वे त्वी ॥४२॥

अदसो मात् परस्य बहुत्वे निष्पन्न एत ईत् स्यात् । अमी ॥४२॥

२६३) अपां भे दः ॥४३॥

अपां विभक्तिभे दः स्यात् । अद्भिः ॥४३॥

२६४) विरामव्यञ्जनादिष्वनडुन्नहिवन्सीनां च ॥४४॥

विरामव्यञ्जनादिषुचानड्वाहनहिवन्सीनामन्तस्य दः स्यात् । अनडुद्भ्याम् । उपानत् । विद्वत्ता । येन । अनडुद्भ्यम् ॥४४॥

२६५) स्रसिध्वसोश्च ॥४५॥

एतयोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च दः स्यात् । उखास्त्रत् । पर्णध्वद्भ्याम् ॥४५॥

२६६) हशषछान्तेजादीनां डः ॥४६॥

हशषछानांमिजादीनां चान्तस्य विरामव्यञ्जनादिषु डः स्यात् । मधुलिट् । विड्भ्याम् । षट् । शब्दप्राट् । देवेट् । यज्-सृज्-मृज्-राज्-भ्राज्-भ्रस्ज्-व्रश्च्-परिव्राजोऽष्टौ ॥४६॥

२६७) दादेर्हस्य गः ॥४७॥

लिङ्गस्य दादेर्हस्य विरामव्यञ्जनादिषु गः स्यात् । गोधुक् । गोधुक्त्वम् ॥४७॥

२६८) चवर्गदृगादीनां च ॥४८॥

चवर्गान्तानां दृश इत्यादीनां च विरामव्यञ्जनादौ गः स्यात् । वाक् । श्रीभाग्भ्याम् । दृक्त्वम् । दृश् दिश् शस् स्पृश् दघृष् उष्णिह् ऋत्विज् असृज् (एते दृगादयः) ॥४८॥

२६९) मुहादीनां वा ॥४९॥

एषां विरामव्यञ्जनादौ गो वा स्यात् । मुक् मुट् । मुक्षु । मुट्सु । मुह्-द्रुह्-ष्णुह्-ष्णिह्-नशः पञ्च । (एते मुहादयः) ॥४९॥

२७०) हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत् ॥५०॥

धातोर्हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेरेकस्वरावयवस्य विरामव्यञ्जनादौ आदिचतुर्थत्वं स्यात्, तदकृतवत् । निघुट् । ज्ञानभुग्भ्याम् । गर्धप् । अकृतवत् किम् ? गोधुक् ॥५०॥

२७१) सजुषाशिषो रः ॥५१॥

एतयोरन्तस्य विरामव्यञ्जनादौ रः स्यात् । सजूः । आशीर्भ्याम् ॥५१॥

२७२) इरुरोरीरूरौ ॥५२॥

धातोः इरुरोर्विरामव्यञ्जनादौ यथासंख्यम् ईरूरौ स्याताम् । गीः । धूर्षु ॥५२॥

२७३) अह्नः सः ॥५३॥

अहन्शब्दान्तस्य विरामव्यञ्जनादौ सः स्यात् । हे दीर्घाहः । अहोभ्याम् ॥५३॥

२७४) संयोगान्तस्य लोपः ॥५४॥

संयोगान्तस्य विरामव्यञ्जनादौ लोपः स्यात् । विद्वान । पुंभ्याम् ॥५४॥

२७५) संयोगादेर्धुटः ॥५५॥

संयोगादेर्धुटो विरामव्यञ्जनादौ लोपः स्यात् । साधुतट् । साधुमग्भ्याम् । रात् सस्यैव । ऊर्क् ॥५५॥

२७६) लिङ्गन्तनकारस्य ॥५६॥

लिङ्गान्तनकारस्य विरामव्यञ्जनादौ लोपः स्यात् । सखा । राजभ्याम् ॥५६॥

२७७) न सम्बुद्धौ ॥५७॥

लिङ्गान्तनस्य सम्बुद्धौ लोपो न स्यात् । हे राजन् । क्लीबे वा । हे साम । हे सामन् ॥५७॥

२७८) **नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ** ॥५८॥
नकारसंयोगान्तौ पूर्ववर्णस्य दीर्घादिविधौ कर्तव्ये लुप्तावलुप्तवत् स्याताम् । राजभ्याम् । विद्वान् ॥५९॥

२७९) **इसुस्दोषां घोषवति रः** ॥५९॥
इसुसन्तस्य दोस्शब्दस्य च घोषवति परे रः स्यात् । सर्पिर्भ्याम् । धनुर्भ्याम् । दोर्भ्याम् । घोषवति किम् ? दोस्सु ॥५९॥

२८०) **धुटां तृतीयः** ॥६०॥
सामान्यघोषवति धुटां तृतीयः स्यात् । तडिद्भिः । मज्जति ॥६०॥

२८१) **अघोषे प्रथमः** ॥६१॥
अघोषे धुटां प्रथमः स्यात् । षट्सु । इच्छति ॥६१॥

२८२) **वा विरामे** ॥६२॥
विरामे धुटां प्रथमस्तृतीयो वा स्यात् । वाक् । वाग् ॥६२॥

२८३) **रेफसोर्विसर्जनीयः** ॥६३॥
रेफसकारयोः पदान्ते विसर्गः स्यात् । गीः । पयः- सु । वाधिकारान्न स्यादिस्वरे । गिरा । गिरादिभ्यः । धूर्ष ॥६३॥

२८४) **विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात् स्यमोर्लोपेऽपि** ॥६४॥
विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्तं कार्यं नपुंसकात् परयोः स्यमोर्लोपेऽपि तत् स्यात् । सुवाक् । सुपथि । सुद्यु । सुचतुः । न च । इदम् ॥६४॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्रः) बालावबोधवृत्तौ

(द्वितीयाध्याये नाम्नि चतुष्टये) तृतीयः पादः ॥

(। अथ चतुर्थः पादः।)

२८५) **अव्ययीभावादकारान्ताद् विभक्तीनाम् अमपञ्चम्याः** ॥१॥
अकारान्ताद् अव्ययीभावसमासात् पञ्चमीवर्जविभक्तीनाम् अम् स्यात् । उपकुलम् । पञ्चम्याः, उपकुम्भात् । गौणत्वात्, प्रियोपकुम्भम् ॥१॥

२८६) **वा तृतीयासप्तम्योः** ॥२॥
अकारान्तादव्ययीभावात् परयोः तृतीयासप्तम्योरम् वा स्यात् । पारेगङ्गम् । पारेगङ्गेन । मध्येवनम् । मध्येवने ॥२॥

२८७) **अन्यस्माल्लुक्** ॥३॥
अकारान्ताद् योऽन्योऽव्ययीभावस्तस्माद् विभक्तीनां लुक् स्यात् । उपनदि । अधित्वत् ॥३॥

२८८) **अव्ययाच्च** ॥४॥

अव्ययाद् विभक्तीनां लुक् स्यात् । स्वः । नीचैः ।।४।।

२८९) रूढाणां बहुत्वेऽस्त्रियाम् पत्यप्रत्ययस्य ।।५।।

देशतुल्यनाम्नां क्षत्रियाणां रुढसंज्ञा । तेषां रुढाणां बहुत्वेऽस्त्रियां कृतस्यापत्ययस्य लुक् स्यात् । अङ्गस्यापत्यानि, अङ्गाः । बहुत्वे किम् ? आङ्गः । अस्त्रियां किम् ? आङ्ग्यः ।।५।।

२९०) गर्गयस्कविदादीनां च ।।६।।

गर्गादियस्कादिविदादीनां बहुत्वेऽस्त्रियां कृतस्यापत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गर्गाः । ण्यलुक् । यस्काः । विदाः । अणः । (लुक्) ।।६।।

२९१) भृग्वत्र्यङ्गिरसकुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ।।७।।

एभ्यो बहुत्वेऽस्त्रियां कृतस्यापत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रेः एयण् । अन्यत्राण् । भृगवः । अत्रयः । अङ्गिरसः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः ।।७।।

२९२) यतोऽपैति भयमादत्ते वा तदपादानम् ।।८।।

यस्मादपैति, यस्माद् भयं, यस्मादादत्ते वा तत् कारकमपादानं स्यात् । ग्रामाद् गौर्याति । अग्नेर्बिभेति । गुरोरधीते । विश्लेषो विधिरपादानम् इत्यर्थः ।।८।।

२९३) ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ।।९।।

रक्षार्थधातूनां प्रयोगे ईप्सितम निप्सितं चापादानं स्यात् । यवेभ्यो गां रक्षति । अहिभ्यः स्वं पाति ।।९।।

२९४) यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत् सम्प्रदानम् ।।१०।।

यस्मै दातुमिच्छा, यस्मै रोचते, यस्मै धारयते वा तत् सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां दत्ते । तुभ्यं रोचते दधि । मह्यं गां धारयति । दिग्मात्रमिदम् ।।१०।।

२९५) य आधारस्तदधिकरणम् ।।११।।

कर्तुः कर्मणो वाऽऽधारोऽधिकरणं स्यात् । कटे आस्ते काकः । खेऽर्कं पश्यति ।।११।।

२९६) येन क्रियते तत् करणम् ।।१२।।

क्रिया येन क्रियते तत् करणं स्यात् । दात्रेण लुनाति ।।१२।।

२९७) यत् क्रियते तत् कर्म ।।१३।।

कर्त्रा यत् क्रियते तत् कर्म स्यात् । कटं करोति । शिष्यं धर्ममनुशास्ति ।।१३।।

२९८) यः करोति स कर्ता ।।१४।।

यः क्रियां करोति स कर्ता स्यात् । मैत्रेण कृतः ।।१४।।

२९९) कारयति यः स हेतुश्च ।।१५।।

तमेव कर्तारं यः कारयति स हेतुकर्ता स्यात् । मैत्रः कारयति ।।१५।।

३००) तेषां परमुभयप्राप्तौ ।।१६।।

तेषां षण्णां कारकाणामुभयप्राप्तौ सत्यां यत् परं तत् स्यात् । ग्रामाय (धनं) दत्वा तीर्थं गतः । सम्प्रदानमेव । वृक्षं त्यजति खगः । कर्मैव ।।१६।।

३०१) प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गर्थवचने ।।१७।।

लिङ्गार्थवचने प्रथमा विभक्तिः स्यात् । उच्चैः । वृक्षः । द्वौ ।।१७।।

३०२) आमन्त्रणे च ।।१८।।

आमन्त्रणेऽर्थे प्रथमा विभक्तिः स्यात् । हे पुत्र ।।१८।।

३०३) शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ।।१९।।

शेषा द्वितीयाद्या षट् विभक्तयः कर्मादिषु षट्स्वर्थेषु, क्रमेण स्युः । कर्मणि द्वितीया । करणे तृतीया । सम्प्रदाने चतुर्थी । अपादाने पञ्चमी । सम्बन्धे षष्ठी । अधिकरणे सप्तमी ।।१९।।

३०४) पर्यपाङ्योगे पञ्चमी ।।२०।।

परि-अप-आङ् योगे पञ्चमी स्यात् । अपपरी वर्जने । परि ग्रामद् वृष्टो मेघः । अप ग्राम्राद् वृष्टो मेघः । आङ् मर्यादाभिविध्योः । आ देशाद् वृष्टो मेघः ।।२०।।

३०५) दिगितरर्तेऽन्यैश्च ।।२१।।

एभिर्योगे लिङ्गात् पञ्चमी स्यात् । पूर्वो ग्रामात् । इतरो मित्रात् । ऋते वनात् । अन्यो देवात् ।।२१।।

३०६) द्वितीयैनेन ।।२२।।

एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गात् द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । निकषासमयाहाधिगन्तरा-न्तरेण येनतेनैः । निकषा ग्रामम् । इत्यादि ।।२२।।

३०७) कर्मप्रवचनीयैश्च ।।२३।।

कर्मप्रवचनीयैरभिपरिप्रतिअनु उपयोगे लिङ्गाद् द्वितीया स्यात् । वृक्षमभि याति गौः । यदत्र मां परि स्यात् । यदत्र मां प्रति स्यात् । अन्वर्जुनं योद्धा । उपार्हतं ध्येयः ।।२३।।

३०८) गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।।२४।।

चेष्टाक्रियाणां गत्यर्थानामध्ववर्जे कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्याताम् । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय याति । चेष्टायां किम् ? मनसा मेरुं याति । अनध्वनि किम् ? अध्वानं याति ।।२४।।

३०९) मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ।।२५।।

मन्यतेः प्राणिवर्जे कर्मण्यनादरे गम्ये द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्याताम् । न त्वां तृणं मन्ये । न त्वां तृणाय मन्ये । अप्राणिनीति किम् ? नावादेः प्राणिसंज्ञा । न त्वा नावं, काकं, वा मन्ये ।।२५।।

३१०) नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगे चतुर्थी ।।२६।।

एभिर्योगे लिङ्गाच्चतुर्थी स्यात् । नमोऽर्हदभ्यः । स्वस्ति तुभ्यम् । स्वाहाऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं समर्थो मल्लो मल्लाय । वषडिन्द्राय ।।२६।।

३११) तादर्थ्ये ।।२७।।

तस्मै इदमिति द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी स्यात् । यूपाय दारु । मूत्राय सम्पद्यते यवागूः ॥२७॥

३१२) तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥२८॥

तुमा समानार्थात् भाववाचिप्रत्ययान्ताल्लिङ्गात् चतुर्थी स्यात् । पाकाय, पक्तये, पचनाय वा, याति ॥२८॥

३१३) तृतीया सहयोगे ॥२९॥

सहार्थेन योगे लिङ्गात् तृतीया स्यात् । त्वया सह । मया साकम् ॥२९॥

३१४) हेत्वर्थे ॥३०॥

हेत्वर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात् तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । अन्नेन वसति ॥३०॥

३१५) कुत्सितेऽङ्गे ॥३१॥

तुत्सिताङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात् तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः ॥३१॥

३१६) विशेषणे ॥३२॥

विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात् तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसमपश्यत् ॥३२॥

३१७) कर्तरि च ॥३३॥

कर्तृकारके वर्तमानाल्लिङ्गात् तृतीया स्यात् । मया कृतम् ॥३३॥

३१८) कालभावयोः सप्तमी ॥३४॥

कालभावयो र्वर्तमानाल्लिङ्गात् सप्तमी स्यात् । शरदि धवलो मेघः । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥३४॥

३१९) स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च ॥३५॥

एभिर्योगे लिङ्गात् षष्ठी सप्तमी च स्यात् । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । इत्यादि ॥३५॥

३२०) निर्धारणे च ॥३६॥

निर्धारणेऽर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात् षष्ठीसप्तम्यौ स्याताम् । नृणां क्षत्रियः शूरः । नृषु क्षत्रियः शूरः ॥३६॥

३२१) षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥३७॥

हेतुप्रयोगे लिङ्गात् षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥३७॥

३२२) स्मृत्यर्थकर्मणि ॥३८॥

स्मरणार्थधातुप्रयोगे कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति ॥३८॥

३२३) करोतेः प्रतियन्ते ॥३९॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि प्रतियत्ने गम्ये षष्ठी वा स्यात् । उदकस्य, उदकं वा, उपस्कुरुते ।

३२४) हिंसार्थानामज्वरेः ॥४०॥

हिंसार्थधातूनां ज्वरवर्जानां कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । चौरस्य, चौरं वा रुजति । दास्याः, दासीं वा आमयते । अज्वरेः किम् ? चौरं ज्वरयति ॥४०॥

३२५) कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥४१॥

कृत्प्रयोगे कर्तृकर्मणोर्नित्यं षष्ठी स्यात् । तवासिका । अपां स्रष्टा । कृत्येव । तव, त्वया वा, ध्येयो जिनः । नोभयोर्हेतौ । नेतव्या ग्राममजा त्वया ॥४१॥

३२६) न निष्ठादिषु ॥४२॥

निष्ठादिषु प्रयोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठी नित्यं न स्यात् । मया कृतमोदनं भुक्तवान् । शन्तृङ्-आनश्-क्वसु-कान्-कि-उकञ्-तृन्-उदन्त-णकच्-अव्ययखलर्था निष्ठार्थाः ॥४२॥

३२७) षडो णो ने ॥४३॥

विभक्तिने परे षडो णः स्यात् । षण्माम् ॥४३॥

३२८) मनोरनुस्वारो धुटि ॥४४॥

धुटि परेऽनन्त्ययोर्मनोरनुस्वारः स्यात् । पुंसः । दंशः । अनन्त्ययोः किम् ? नृन् । गच्छति ॥४४॥

३२९) वर्गे वर्गान्तः ॥४५॥

अनन्त्योरनुस्वारो वर्गे परे तस्य वर्गस्यान्तः स्यात् । शङ्किता । स्वाम्पि ॥४५॥

३३०) तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥४६॥

अनन्त्यस्तवर्गश्चवर्गटवर्गयोर्योगे चवर्गटवर्गौ स्याताम् । आन्तरतम्यात् । मज्जति । षण्णाम् । अड्डति ॥४६॥

३३१) नामिकरपरप्रत्ययविकारागमस्थः सि षं नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि ॥४७॥

नामिभ्यः कराभ्यां च परः प्रत्ययविकारागमस्थोऽनन्त्यः सिर्नुविसर्जनीयषान्तरोऽप्यन्नन्तरोऽपि षत्वमाप्नोति । अग्निषु । वाक्षु । विकारस्थः, एषः । आगमस्थः, सर्वेषाम् । नुविसर्जनीयषान्तरः, धनूंषि । सुपीःषु । सर्पिष्षु ॥४७॥

३३२) रषृवर्णेभ्यो: नो णमन्त्यः स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥४८॥

रेफषकार ऋवर्णेभ्यः परोऽनन्त्यनकारः स्वरहयकवर्गपवर्गान्तरोऽपि णत्वमाप्नोति । तीर्णम् । पूष्णम् । नृणाम् । नृणाम् । स्वराद्यनन्तरः । नरेण । आर्येण । अर्हेण । पर्वणा । अर्केण । मूर्खेण । दर्पेण । रेफेण । अनन्त्यः किम् ? वृक्षान् ॥४८॥

३३३) स्त्रियामादाः ॥४९॥

स्त्रियां वर्तमानादकारान्तलिङ्गाद् आप्रत्ययः स्यात् । अजा ॥४९॥

३३४) नद्याद्यञ्चवाहव्यन्स्यन्तृसखिनान्तेभ्य ईः ॥५०॥

नदादि-अञ्च-वाह-उ-इ-अन्सि-अन्त-ऋ-सखि नान्तेभ्यो लिङ्गेभ्य ईः स्यात् । नदी, मही अञ्च, प्राची । वाह्, प्रष्ठौही । उ, पट्वी । इ, दाक्षी । अन्स्, विदुषी । अन्त्, पचन्ती ।

ऋ, कर्त्री । सखि । सखी । नान्ते दण्डिनी । राज्ञी । इतोक्तेर्वा । धूलिः । धूली ॥५०॥

३३५) ईकारे स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥५१॥

स्त्रीकृते ईकारे अकारो लोप्यः स्यात् । नदी ॥५१॥

३३६) स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥५२॥

नपुंसके वर्तमानः स्वरो ह्रस्वः स्यात् । सोमपम् । सेनानि । यवलु । अतिरि । प्रियक्च । अतिनु कुलम् । गौरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां चेति ह्रस्वः । चित्रगुः । अश्रद्धः । निष्कौशाम्बिः । अतिकरभोरुः ॥५२॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ (द्वितीयाध्याये नाम्नि चतुष्टये) चतुर्थः (कारक-) पादः ॥

(अथ पञ्चमः पादः ।)

३३७) नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥१॥

नाम्नां युक्तोऽर्थः समासः स्यात् । ततोऽन्यद् वाक्यम् ॥१॥

३३८) तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥२॥

तत्स्था युक्तार्थमात्रस्था विभक्तयो लोप्याः स्युः । नीलोत्पलम् । क्वचिन्न । कण्ठेकालः ॥२॥

३३९) प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥३॥

स्वरान्तस्य लिङ्गस्य विभक्तिषु लुप्तासु प्रकृतिः स्यात् । गां गतः, गोगतः । सन्धिः स्यात् । देवेन्द्रः ॥३॥

३४०) व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥४॥

समासे व्यञ्जनान्तस्य लिङ्गस्य विभक्तिषु लुप्तासु सुभोरिति व्यञ्जने परे यदुक्तं कार्यं तत् स्यात् । विद्वद्गतिः । गोधुगाश्रयः ॥४॥

३४१) पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥५॥

यत्र समासे द्वे पदे विशेषण-विशेष्ये तुल्यविभक्तिके स्तः स कर्मधारयोः ज्ञेयः । नीलोत्पलम् । छिन्नप्ररुढः । दीर्घस्त्री । विशेषणं पूर्वं वाच्यम् । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा । क्वचिदुपमानं परम् । पुरुषव्याघ्रः ॥५॥

३४२) संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥६॥

कर्मधारयः संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः । पञ्चपूली ॥६॥

३४३) तत्पुरुषावुभौ ॥७॥

उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषौ ज्ञेयौ । द्वयहः । महाराजः । तत्पुरुषत्वादत् ॥७॥

३४४) विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु । समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥८॥

यत्र समासे द्वितीयाद्या विभक्तयः परपदेन समस्यन्ते स तत्पुरुषो ज्ञेयः । सुखप्राप्तः । मासोनः । गोहितम् । मञ्चपतितः । राजपुरुषः । छायाशुष्कः । समत्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानगताद्यर्थे प्रथमादिभिः । समर्थः । अतिखट्वः । अवकोकिलं वनम् । पर्यध्ययनः । निष्कौशाम्बिः । तथा कुब्रह्म । अविप्रः । इत्यादयः ।।८।।

३४५) स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्बहून्यपि । तान्यन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिः ।।९।।

यत्र समासे द्वे बहूनि वा पदान्यन्यपदस्यार्थे समस्यन्ते स बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । आरूढवानरो वृक्षः । कृतकटः (जनः) । दत्तभोजनः (अतिथिः) । नष्टलोको देशः । चित्रगुः (देवदत्तः) । बहूदका (नदी) । बहुपदेऽपि । मत्तबहुगजं वनम् । तथा त्रिदशाः । आसन्नदशादयः । सपुत्रः ।।९।।

३४६) विदिक् तथा ।।१०।।

तथा विदिगभिधेये बहुव्रीहिः स्यात् । दक्षिणपूर्वा ।।१०।।

३४७) द्वन्द्वः समुच्चयो नाम्नोर्बहूनां वापि यो भवेत् ।।११।।

यत्र समासे द्वयोबहूनां वा नाम्नां समुच्चयः स द्वन्द्वः स्यात् । चैत्रमैत्रौ । धवाम्रपलाशाः । इतरेतरोऽयम् । वाक्त्वचम् । पीठच्छत्रोपानहम् । समाहारः ।।११।।

३४८) अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ।।१२।।

तत्र द्वन्द्वे यदल्पस्वरतरं तत् पूर्वं स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधम् । लघ्वक्षरम् असखि इदन्तम् उदन्तं स्वराद्यकारान्तं वा । शिरः । शीर्षम् । अग्निषोमौ । असखि किम् ? सुतासखायौ । वायुतोयम् । अस्त्रशस्त्रम् । क्वचिन्न । तण्डुलकिण्वे । तरोक्तेर्द्विपदनियमः । शङ्खदुन्दुभिवीणाः ।।१२।।

३४९) यच्चार्चितं द्वयोः ।।१३।।

द्वन्द्वे यत् पूज्यं तत् पूर्वं स्यात् । देवदैत्यौ । क्वचिन्न । काकमयूरौ ।।१३।।

३५०) पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ।।१४।।

यस्य समासस्य वाच्यपूर्वं स्यात् सोऽव्ययीभावः । अधित्वत् । उपकुम्भम् । मध्येवनम् । तथा केशाकेशि, मुष्टामुष्टि । इत्यादि ।।१४।।

३५१) स नपुंसकलिङ्ग स्यात् ।।१५।।

सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गं स्यात् । पारेगङ्गम् ।।१५।।

३५२) द्वन्द्वैकत्वम् ।।१६।।

द्वन्द्वस्यैकत्वं नपुंसकं स्यात् । हस्त्यश्वम् । आराशस्त्रि ।।१६।।

३५३) तथा द्विगोः ।।१७।।

द्विगोरेकत्वं नपुंसकं स्यात् । चतुष्पथम् । अपात्राद्यन्तादीनां नदादित्वात्, पञ्चपूली ।।१७।।

३५४) पुंवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे ॥१८॥

स्त्रियां वर्तमानो भाषितपुंस्कविशेषणरुप ऊङन्तवर्जः शब्दः स्त्रियामेकार्थे पूरण्यादिवर्जे पदे परे पुंवत् स्यात् । दीर्घशालः । शोभनभार्यः । गौरजङ्घः । भाषितपुंस्कः किम् ? द्रोणीभार्यः । अनूङ् किम् ? करभोरूभार्यः । अपूरण्यादिषु किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीप्रियः ॥१८॥

३५५) संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥१९॥

संज्ञापूरणीकोपधाः पुंवन्न स्युः । दत्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः । पाचिकाभार्यः ॥१९॥

३५६) कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥२०॥

स्पष्टम् । पूर्वप्रतिषेधबाधकोऽयम् । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । पाचिकभार्या ॥२०॥

३५७) आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥२१॥

महतस्तुल्याधिकरणे पदे परे आकारः कार्यः । महादेवः । च्व्यन्तस्य न । महद्भूतः शशी ॥२१॥

३५८) नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥२२॥

व्याख्यातो विशेषः । नञ् सम्बधिनि समासे नो लोप्यः स्यात् । असवर्णः । अघोषः । अकाकम् ॥२२॥

३५९) स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥२३॥

नञ्समासे स्वरेऽक्षरविपर्ययः स्यात् । अनजम् । अनजा भूः ॥२३॥

३६०) कोः कत् ॥२४॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे स्वरे कत् स्यात् । कदश्वः । तत्पुरुषे किम् ? कूष्ट्रो देश१ ॥२४॥

३६१) का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥२५॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोस्तत्पुरुषे का स्याद्, अक्षशब्दे च परे । कालवणम् । काक्षम् । कापथं च ॥२५॥

३६२) पुरुषे तु विभाषया ॥२६॥

तत्पुरुषे कुशब्दस्य पुरुषे परे का वा स्यात् । कापुरुषः । कुपुरुषः । अल्पे, कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णं च ॥२६॥

३६३) याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥२७॥

ईश्च आश्च स्त्रीकृतौ समासे क्वचिद् ह्रस्वौ स्याताम् । रेवतिमित्रः । मालभारिणी स्त्री । इष्टिकचितम् ॥२७॥

३६४) ह्रस्वस्य दीर्घता ॥२८॥

समासे ह्रस्वस्य क्वचिद् दीर्घः स्यात् । दात्राकर्शः । विश्वामित्रः । प्रावृट् ॥२८॥

३६५) अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥२९॥

अव्ययवर्जस्य विसर्गः कपयोः खफयोश्च सकारमाप्नोति । अयस्कल्पम् । अयस्काम्यति । पयस्कुम्भः । पयस्पात्रम् । भास्करः । अव्ययस्यापि । पुरस्कर्तुम् । नमस्कर्तुम् । पुरस्खादः । पुरस्फक्वः । नामिभ्यस्तु षम् । दुष्कृतम् । चतुष्पथम् । धनुष्खण्डम् । सर्पिष्फेनम् ।।२९।।

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ (द्वितीयाध्याये नाम्नि चतुष्टये) पञ्चमः (समास-) पादः ।

(अथ षष्ठः पादः १)

३६६) वाणपत्ये ।।१।।

षष्ठ्यन्तनाम्नोऽपत्येऽर्थे वा अण् प्रत्ययः स्यात् । पाण्डवः । पाण्डोरपत्यं वा ।।१।।

३६७) ण्य गर्गादेः ।।२।।

गर्गादेर्गणात् पौत्रादावपत्येऽर्थे ण्यः स्यात् । गर्गस्यापत्यं वृद्धं गार्ग्यम् । वात्स्यः । पौत्रादौ किम् ? गार्गिः । अनन्तरोऽपि । पाराशर्यः ।।२।।

३६८) कुञ्आदेरायनण् स्मृतः ।।३।।

कुञ्आदेर्गणात् पौत्रादावपत्येऽर्थे आयनण् स्यात् । तदन्तात् ण्यश्चाबहुत्वेऽस्त्रियाम् । कौञ्आयन्यः । कौञ्आयन्यौ । बहुत्वे । कौञ्आयनाः । स्त्रियाम् । कौञ्आयनी । नडादेरायनणेव । नाडायनः ।।३।।

३६९) स्त्र्यत्र्यादेरेयण् ।।४।।

स्त्रीविहिता आईउदिभ्योऽत्रितुल्यद्विस्वरेदन्तादिभ्यश्चार्थे एयण् स्यात् । शैवेयः । सौपर्णेयः । कामण्डलेयः । यौवतेयः । आत्रेयः । नाभेयः । शौभ्रेयः । द्विस्वरेति किम् ? मारीचः । इदन्तेति किम् ? दाक्षायणः ।।४।।

३७०) इणतः ।।५।।

अकारान्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इण् स्यात् । दाक्षिः ।इ। दाशरथिः । तदस्येदमण् ।।५।।

३७१) बाह्वादेश्च विधीयते ।।६।।

बाह्वादेर्गणाद् अपत्येऽर्थे इण् स्यात् । बाहविः ।।६।।

३७२) रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात् सास्य देवता । तद् वेत्त्यधीते तस्येदमेवमादेरण् इष्यते ।।७।।

रागात् । कौसुम्भम् । नक्षत्रयोगात् । पौषमहः । समूहात् । यौवतम् । सास्य देवता । जैनः । तद् वेति । छान्दसः । वैयाकरणः । तस्येदम् । मार्गं मांसम् । एवमादेः । आश्वो रथः । इत्यादि ।।७।।

३७३) तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि । पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ।।८।।

तेनेति तृतीयान्तान्नाम्नो दीव्यत्याद्यर्थे पण्यादिभ्यश्च पर इकण् स्यात् । आक्षिकम् । दाधिकम् । भाण्डम् । गौपुच्छिकः । शाकटिकः । पाणविकः । दौवारिकः । साहस्रिकः ।

आदिशब्दात् कौद्दालिकादयः ॥८॥

३७४) नावस्तार्ये विषाद् वध्ये तुलया संमितेऽपि च । तत्र साधौ यः ॥९॥

तृतीयान्तान्नाम्नो नावस्तार्येऽर्थे, विषाद्वध्येऽर्थे, तुलया संमितेऽर्थे, तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधावित्यर्थे यः स्यात् । नाव्यं जलम् । विष्यो वैरी । तुल्यम् । कर्मण्यम् ॥९॥

३७५) ईयस्तु हिते ॥१०॥

हितेऽर्थे ईयः स्यात् । वत्सीयः (गोधुक्) । त्यदादेः स्वराणामादावाकारवृद्धिमतां च शेषेऽर्थे । त्यदीयः । शालायां भवो जातो वा शालीयः । औपगवीयाः छात्राः ॥१०॥

३७६) यदुगवादितः ॥११॥

उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च हितेऽर्थे यत् स्यात् । कृकवाकव्यं पयः । वधव्यो देशः । गव्यं धनम् । हविष्यास्तण्डुलाः ॥११॥

३७७) उपमाने वतिः ॥१२॥

उपमानेऽर्थे वत् स्यात् । राजेव राजवत् । देवमिव देववत् । त्वयेव त्वद्वत् । विप्रायेव विप्रवत् । ग्रामादिव ग्रामवत् । तस्येव तदवत् । मथुरायामिव मथुरावत् ॥१२॥

३७८) तत्वौ भावे ॥१३॥

भावेऽभिधेये तत्वौ स्याताम् । गोता । गोत्वम् । पृथ्वादेरिमन् वा । प्रथिमा । पृथुता । पृथुत्वम् ॥१३॥

३७९) यण् च प्रकीर्तितः ॥१४॥

भावेऽर्थे यण् च स्यात् । जाड्यम् ॥१४॥

३८०) तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्वीन् ॥१५॥

तदिति प्रथमान्तात् तदस्यास्तीत्यर्थे मन्त्, वन्त्, विन् इन् इति यथालक्ष्यं स्युः । गोमान् । लक्ष्मीवान् । तपस्वी । मायी ॥१५॥

३८१) संख्याया पूरणे डमौ ॥१६॥

संख्यायाः पूरणेऽर्थे डः स्यात् । असंख्यादीनां मश्च । एकादश । पञ्चमी ॥१६॥

३८२) द्वेस्तीयः ॥१७॥

द्वेः पूरणेऽर्थे तीयः स्यात् । द्वितीयः ॥१७॥

३८३) त्रेस्तृ च ॥१८॥

त्रेः पूरणेऽर्थे तीयः स्यात् । तृतीयः ॥१८॥

३८४) अन्तस्थो डे र्षोः ॥१९॥

संख्यारषोरन्ते डे परे थः स्यात् । चतुर्थः । षष्ठः ॥१९॥

३८५) कतिपयात् कतेः ॥२०॥

आभ्यां पूरणेऽर्थे थः स्यात् । कतिपयथः । कतिथः ॥२०॥

३८६) विंशत्यादेस्तमट् ॥२१॥

विंशत्यादेः पूरणेऽर्थे तमट् स्यात् । विंशतितमः । विंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः ॥२१॥

३८७) नित्यं शतादेः ॥२२॥

शतादेः पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् स्यात् । शततमः । एकलक्षतमः ॥२२॥

३८८) षष्ट्याद्यतत्परात् ॥२३॥

असंख्यापरात् षष्ट्यादेः पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् स्यात् । षष्टितमः । नवतितमः । अतत्परात् किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमः ॥२३॥

३८९) विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः । परं तु ये अद्वयादेः सर्वनाम्नस्ते बहोश्चैव पराः स्मृताः ॥२४॥

वक्ष्यमाणप्रत्ययाः सर्वनाम कार्यं प्रति विभक्तिसंज्ञा विज्ञेयाः । ते च प्रत्यया द्वयादिवर्जसर्वनाम्नोश्चैव पराः स्युः ॥२४॥

३९०) तत्रेदमिः ॥२५॥

तत्र विभक्तिसंज्ञेषु परेषु इदम इः स्यात् । इह । इदानीम् ॥२५॥

३९१) रथोरेतेत् ॥२६॥

रथोः परत इदमः क्रमेण एत इत् स्याताम् । एतर्हि । इत्थम् ॥२६॥

३९२) तेषु त्वेतदकारताम् ॥२७॥

तादिषु प्रत्ययेषु एतद् अकारतां प्राप्नोति । अतः । अत्र । तेषु किम् ? एतथा ॥२७॥

३९३) पञ्चम्यास्तस् ॥२८॥

पञ्चम्यन्ताद् अद्वयादिसर्वनामबहुभ्यस्तस् स्यात् । सर्वतः । यतः । बहुतः अहागृरुहोरवधौ । ग्रामतः । हागृरुहोः हागरुहोः । सार्थाद्धीनः । वृक्षादवरोहति ॥२८॥

३९४) त्रः सप्तम्याः ॥२९॥

सप्तम्यन्तात् पूर्वोक्तात् त्रः स्यात् । यत्र । बहुत्र । आद्यादिभ्यस्तस् । आदितः । अग्रतः ॥२९॥

३९५) इदमो हः ॥३०॥

सप्तम्यान्तेदमो हः स्यात् । इह ॥३०॥

३९६) किमः ॥३१॥

सप्तम्यन्तात् किमो हः स्यात् । कुह ॥३१॥

३९७) अत् क्व च ॥३२॥

सप्तम्यन्तात् किमोऽत् स्यात् । किमश्च क्व । क्व ॥३२॥

३९८) तहोः कुः ॥३३॥

तह्योः परयोः किमः कुः स्यात् । कुतः । कुह ॥३३॥

३९९) काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥३४॥

एभ्यः काले सप्तम्यान्तेभ्यो दाः स्यात् । कदा । सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा ॥३४॥

४००) इदमो र्ह्यधुना दानीम् ॥३५॥

इदमः कालेऽर्थे सप्तम्यन्ताद् र्हि-अधुनादानीमः स्युः । एतर्हि । अधुना । इदानीम् ॥३५॥

४०१) दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥३६॥

तदः कालेऽर्थे सप्तम्यन्ताद् दादानीमौ स्मृतौ । तदा । तदानीम् ॥३६॥

४०२) सद्य आद्या निपात्यन्ते ॥३७॥

सद्यस् आद्याः शब्दाः कालेऽर्थे निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । अस्मिन्नहनि अद्य । एवमन्येऽपि ॥३७॥

४०३) प्रकारवचने तु था ॥३८॥

सर्वनाम्नोऽद्वयादेः प्रकारोक्तौ था स्यात् । सर्वथा । यथा । तथा । संख्याया धा । एकधा । द्विधा । एवमन्येऽपि ॥३८॥

४०४) इदंकिम्भ्यां थमुः कार्यः ॥३९॥

इदम्-किम्भ्यां प्रकारोक्तौ थमुः कार्यः । इत्थम् । कथम् ॥३९॥

४०५) आख्याताच्च तमादयः ॥४०॥

आख्यातान्नाम्नश्च तमादयो निपात्यन्ते । द्विबहुषु प्रकृष्टे तरतमौ । आढयतरः । आढयतमः । किंत्याद्येकान्तराव्ययेभ्योऽसत्त्वे तरांतमाम् । अस्तितराम् । अस्तितमाम् । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णेतमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । गुणाद् इष्ठेयन्सौ वा । पटिष्ठः । पटीयान् । पटुतरः । पटुतमः । त्यादेश्च प्रशस्ते रूपम् । पचतिरूपम् । वैयाकरणरुपः । ईषदसमाप्ते कल्पदेश्यदेशीयाः । पचतिकल्पम् । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । नाम्नो निन्द्ये पाशः । कविपाशः । भूतपूर्वे चरट् । आढयचरः । षष्ठया रूप्यश्च । चैत्ररूप्या गौः । चैत्रचरी भूः । बह्वल्पार्थात् कारकादिष्टानिष्टे शस् । भूरिशः । स्तोकशः । संख्यैकार्थाभ्यां वीप्सायाम् । द्विशः । कुडवशः । संख्याया वारे कृत्वसच् । पञ्चकृत्वः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । द्विः, द्विकृत्वो वा भुङ्क्ते । विकारेऽवयवेऽभक्षाच्छादनयोर्वा मयट् । स्वर्णमयं पात्रम् । सौवर्णम् । अभक्षाच्छादनयोः किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासं वासः । अण् । एकस्वरान्नित्यं मयट् । मृन्मयम् । अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु च्विः । शुक्लीकरोति । नीलीभवति । नीलीस्यात् । मनोरुश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सलुक् च्वौ । उन्मनीकरोति । विचेतसीभवति । विरजीस्यात् । व्याप्तौ सात् सम्पद्यतौ च । कर्म भस्मसात्करोति भवतीत्यादि । स्वाम्यर्थाद् आयत्ते । राजसात्करोति । देवत्रा च । देवत्राकरोति । देवसात्स्यात् । प्रमाणान्मात्रट् । हस्तमात्रम् । एवमन्येऽपि ॥४०॥

४०६) समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥४१॥

समासस्यान्ते स्थितानां राजादीनाम् अप्रत्ययान्तता स्यात् । देवराजः । द्वयहः । अतिसखः । स्त्रीपुंसौ । अत्र राजादिगणः ॥४१॥

४०७) डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥४२॥

डानुबन्धप्रत्ययेऽन्तस्वरादेर्लोपः स्यात् । पञ्चाशः ॥४२॥

४०८) तेर्विंशतेरपि ॥४३॥

विंशतेस्तेर्डानुबन्धलोपः स्यात् । एकोनविंशः ॥४३॥

४०९) इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥४४॥

इवर्णावर्णयोस्तद्धिते ये च परे लोपः स्यात् । आत्रेयः । नादेयः । दाक्षिः । गाङ्गेयः । तुल्यः । अव्ययानामन्त्यस्वरादेः । पौनःपुनिकः ॥४४॥

४१०) नस्तु क्वचित् ॥४५॥

क्वचिद् यथालक्ष्यं नस्य लोपः स्यात् । त्र्यहः क्वचिदुपधायाः । आह्निकम् ॥४५॥

४११) उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥४६॥

उवर्णस्तद्धिते स्वरे ओत्वमापादनीयः । औपगवः । वधव्यः ॥४६॥

४१२) एयेऽकद्रवास्तु लुप्यते ॥४७॥

कद्रूवर्जस्यावर्णस्योवर्ण एये परे लुप्यते । कामण्डलेयः । अकद्रवाः किम् ? काद्रवेयाः । पाण्डवेयाः ॥४७॥

४१३) कार्याववावावादेशावौकारौकारयोरपि ॥४८॥

ओकारौकारयोस्तद्धिते स्वरे परे ये च परे अवआवौ कार्यौ । औपगवः । गव्यम् । नाव्यम् ॥४८॥

४१४) वृद्धिरादौ सणे ॥४९॥

णानुबन्धे तद्धितस्वराणामादौ स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । आ आर् ऐ औ वृद्धयः । दाक्षिः । कार्पण्यम् । ऐन्द्रः । शौचम् । उत्तरपदस्यापि । पूर्ववार्षिकम् । उभयपदस्यापि । सौभाग्यम् । एवमादि ॥४९॥

४१५) न य्वोः पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥५०॥

इह निषेधो विधिश्च । णानुबन्धे तद्धिते पदसमीपयोर्यवयोः समीपस्वरस्य वृद्धिर्न स्यात् । किन्तु यवयोरादौ क्रमेणान्तरतम्यादौ वृद्धिरागमः स्यात् । वैयसनम् । सौवश्विः । य्वोः समीपे किम् ? दाध्यश्विः । माध्वश्विः । द्वारादीनां चापदाद्योरपि । दौवारिकः । सौवस्तिकः ॥५०॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरि विरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ (द्वितीयाध्याये नाम्नि चतुष्टये) षष्ठस्तद्धितपादः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

(अथ तृतीयोऽध्यायः आख्यातम् ।)

(अथ प्रथमः पादः)

४१६) अथ परस्मैपदानि ॥१॥

अथानन्तराणि दशविभक्तीनां पूर्वाणि नवनववचनानि परस्मैपदानि स्युः । ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । एवं सर्वत्र ९० ॥१॥

४१७) नव पराण्यात्मने ॥२॥

दशविभक्तीनां पराणि नवनववचनानि आत्मनेपदानि स्युः । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । एवं सर्वत्र वचन ९० । उभयं १८० ॥२॥

४१८) त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥३॥

परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमेण प्रथममध्यमोतमसंज्ञानि स्युः । ति तस् अन्ति, प्रथमः पुरुषः । सि थस् थ, मध्यमपुरुषः । मि वस् मस्, उत्तमपुरुषः । ते आते अन्ते, प्रथमः । से आते ध्वे, मध्यमः । ए वहे महे, उत्तमः । एवं सर्वत्र ॥३॥

४१९) युगपदवचने परः पुरुषाणाम् ॥४॥

युगपद् एककालं क्रियावचने पुरुषाणां मध्ये यः परः स स्यात् । स च त्वं चाहं च पचामः । स च त्वं चापाक्तम् । त्वं चाहं च पक्ष्यावः ॥४॥

४२०) नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥५॥

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषः स्यात् । स वक्ति । पचन्ते । पच्येते घटौ ॥५॥

४२१) युष्मदि मध्यमः ॥६॥

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषः स्यात् । त्वं पचसि । पच ॥६॥

४२२) अस्मद्युतमः ॥७॥

अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषः स्यात् । अहमस्मि । पचामः ॥७॥

४२३) अदाब् दाधौ दा ॥८॥

दाप्दैपवर्जौ दाधाधातू दासंज्ञौ स्तः । दीयते । धीयते । अदाप् किम् ? दीयतेऽन्नम् । निदायते स्थालम् ॥८॥

४२४) क्रियाभावे धातुः ॥९॥

क्रियाप्रतिपादको धातुः स्यात् । भवति ॥९॥

४२५) काले ॥१०॥

काले इति सप्तम्यन्तस्याधिकारो ज्ञेयः ॥१०॥

४२६) सम्प्रति वर्तमाना ॥११॥

सम्प्रतिकाले धातोर्वर्तमाना स्यात् । वदति । गम्यते ॥११॥

४२७) **स्मेनातीते ॥१२॥**

स्मेन योगेऽतीते काले वर्तमाना स्यात् । याति स्म कः । इति स्म स वक्ति ॥१२॥

४२८) **परोक्षा ॥१३॥**

अतीते काले परोक्षा स्यात् । आदिदेवः शिवं ययौ ॥१३॥

४२९) **भूतकरणवत्यश्च ॥१४॥**

भूतकरणवत्यो ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तयोऽतीते स्युः । अभवत् । अभूत् । अभविष्यत् ॥१४॥

४३०) **भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः ॥१५॥**

भविष्यति काले एता विभक्तयः स्युः । वक्ष्यति । श्रीर्भूयात् । वक्ता ॥१५॥

४३१) **तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥१६॥**

तासां विभक्तीनां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषो ज्ञेयः । तेन वर्तमाने काले वर्तमाना । ह्यस्तने अतीते ह्यस्तनी । अद्यतने अतीते अद्यतनी । परोक्षेऽतीते परोक्षा । क्रियातिपतने अतीते क्रियातिपत्तिः । एधाश्चेदाप्स्यत् तदा ओदनमपक्ष्यत् । भविष्यति काले आशीर्युक्ते आशीः । श्वस्तने भविष्यति श्वस्तनी । दिग्मात्रमिदम् ॥१६॥

४३२) **प्रयोगतश्च ॥१७॥**

पदान्तरस्य प्रयोगात् कालविशेषो ज्ञेयः । यावद्भुङ्क्तेते ततो याति ।

४३३) **पञ्चम्यनुमतौ ॥१८॥**

अनुमतौ वर्तमानाद्धातोः पञ्चमी स्यात् । कटं कुरु ॥१८॥

४३४) **समर्थनाशिषोश्च ॥१९॥**

पराशङ्क्यार्थाध्यवसायः समर्थना । तस्यामाशिषि च धातोः पञ्चमी स्यात् । गिरिमुत्पाटयानि । जीव ॥१९॥

४३४) **विध्यादिषु सप्तमी च ॥२०॥**

एषु वर्तमानाद् धातोः सप्तमी पञ्चमी च स्यात् । क्षमां भजेः, भज वा ॥२०॥

४३६) **क्रियासमभिहारे सर्वकालेषु मध्यमैकवचनं पञ्चम्याः ॥२१॥**

पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । तत्र वर्तमानाद् धातोः सर्वकालेषु पञ्चम्या मध्यमैकवचनं हि स्वौ स्तः । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । अलुनाः । लविष्यामो वा ॥२१॥

४३७) **मायोगेऽद्यतनी ॥२२॥**

मायोगे धातोरद्यतनी स्यात् । मा भूः । न माङा । मा वद ॥२२॥

४३८) **मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥२३॥**

मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च स्यात् । मा स्म करोः । माकार्षीः स्म ॥२३॥

४३९) **वर्तमाना ॥२४॥**

ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । एतानि वचनानि वर्तमानाः स्युः ॥२४॥

४४०) सप्तमी ॥२५॥

यात् याताम् युस् । यास् यातम् यात । याम् याव याम ॥ ईत् ईयाताम् ईरन् । ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् । ईय ईवहि ईमहि ॥ एतानि वचनानि सप्तमी स्युः ॥२५॥

४४१) पञ्चमी ॥२६॥

तु ताम् अन्तु । हि तम् त । आनि आव आम ॥ ताम् आताम् अन्ताम् । स्व आथाम् ध्वम् । ऐ आवहै आमहै । एतानि वचनानि पञ्चमी स्युः ॥२६॥

४४२) ह्यस्तनी ॥२७॥

दि ताम् अन् । सि तम् त । अम् व म ॥ त आताम् अन्त । थास् आथाम् ध्वम् । इ वहि महि । एतानि वचनानि ह्यस्तनी स्युः ॥२७॥

४४३) एवमेवाद्यतनी ॥२८॥

एवमेव ह्यस्तनीवद् अद्यतनी स्यात् ॥२८॥

४४४) परोक्षा ॥२९॥

अट् अतुस् उस् । थल् अथुस् अ । अट् व म ॥ ए आते इरे । से आथे ध्वे । ए वहे महे ॥ एतानि परोक्षा स्युः ॥२९॥

४४५) श्वस्तनी ॥३०॥

ता तारौ तारस् । तासि तास्थम् तास्थ । तास्मि तास्वस् तास्मस् ॥ ता तारौ तारस् । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे तास्वहे तास्महे ॥ एतानि श्वस्तनी स्युः ॥३०॥

४४६) आशीः ॥३१॥

यात् यास्ताम् यासुः । यास् यास्तम् यास्त । यासम् यास्व यास्म ॥ सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि । एतानि आशीः स्युः ॥३१॥

४४७) स्य संहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥३२॥

स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती स्युः । स्यति स्यतस् स्यन्ति । स्यसि स्यथस् स्यथ । स्यामि स्यावस् स्यामस् ॥ स्यते स्येते स्यन्ते । स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे स्यामहे ॥ एतानि भविष्यन्ती स्युः ॥३२॥

४४८) द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥३३॥

स्येन संहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्तिः स्युः । स्यत् स्यताम् स्यन् । स्यस् स्यतम् स्यत । स्यम् स्याव स्याम । स्यत स्येताम् स्यन्त । स्यथास् स्येथाम् स्यध्यम् । स्ये स्यावहि स्यामहि ॥ एतानि क्रियातिपत्तिः स्युः ॥३३॥

४४९) षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥३४॥

षण्णां विभक्तीतामाद्या वर्तमानासप्तमीपञ्चमीह्यस्तन्यः सार्वधातुकं स्युः ॥३४॥

इति श्रीमेरुतङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

(तृतीयाध्याये आख्याते) प्रथमः पादः ॥

(अथ द्वितीय पादः ।)

४५०) प्रत्ययः परः ॥१॥

प्रकृतेः परः प्रत्ययो ज्ञेयः । कर्ता ॥१॥

४५१) गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥२॥

गर्हार्थाद् गुपः, क्षमार्थात् तिजः, संदेहप्रतीकारार्थात् कितः स्वार्थे सन् स्यात् । जुगुप्से । तितिक्षे विचकित्स । व्याधिचिकित्सा ॥२॥

४५२) मानबधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३॥

क्रमेण विचारवैरुप्यार्जवनिशानार्थेभ्यः स्वार्थे सन् स्यात् । अभ्यासेकारस्य च दीर्घः । मीमांसे । बीभत्से । दीदांसे । शीशांसे ॥३॥

४५३) धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥४॥

इच्छतिनैककर्तृकाद् वा तुमन्ताद् धातोः सन् स्यात् । यियक्षते ॥४॥

४५४) नाम्न आत्मेच्छायां यिन् ॥५॥

नाम्नः पर आत्मेच्छार्थे यिन् स्यात् । पुत्रीय । भ्रातृपुत्रीय । मान्ताव्ययाभ्यां न । किमिच्छ । स्वरिच्छ ॥५॥

४५५) काम्य च ॥६॥

नाम्नः पर आत्मेच्छार्थे काम्यश्च स्यात् । पुत्रकाम्य । इदंकाम्य । स्वःकाम्य ॥६॥

४५६) उपमानादाचारे ॥७॥

उपमानान्नाम्न आचारेऽर्थे यिन् स्यात् । पुत्रीय माम् । आधाराच्च । कुटीय सौधे ॥७॥

४५७) कर्तुरायिः सलोपश्च ॥८॥

कर्तुरुपमानान्नाम्न आचारेऽर्थे आयिः स्यात् । सम्भवे वा सलोपश्च । हंसाये । पयाये । पयस्ये । आयेर्वा लोपः । हंसति ॥८॥

४५८) इन् कारितं धात्वर्थे ॥९॥

नाम्नः परो धात्वर्थे इन् स्यात् । स च कारितसंज्ञः । हलय । मुण्डय ॥९॥

४५९) धातोश्च हेतौ ॥१०॥

हेतुकर्तृव्यापारेऽर्थे धातोरिन् स्यात् । स च कारितसंज्ञः । पाचय ॥१०॥

४६०) चुरादेश्च ॥११॥

चुरादिधातुभ्यः स्वार्थे इन् स्यात् । सच कारितसंज्ञः । चोरय । युजादेर्वा । योजय । योज ॥११॥

४६१) इनि लिङ्गस्यानेकारक्षरस्यान्त्यस्वरादे र्लोपः ॥१२॥
अक्षरं स्वरः । अनेकस्वरस्य लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्त्यस्वरादेरिनि परे लोपः स्यात् । अतिहस्तय । अनेकाक्षरस्य किम् ? त्वचय । इमनिष्ठेयंसि च । म्रदिमा । पटिष्टः । पटीयान् ॥१२॥

४६२) र शब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥१३॥
व्यञ्जनादेरनेकस्वरलिङ्गस्य लघो ऋकारस्येनि परे रशब्दः स्यात् । प्रथम । इमनादौ च । प्रथिमा । प्रथिष्ठः ॥१३॥

४६३) धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥१४॥
व्यञ्जनादेरेकस्वराद् धातोः क्रियासमभिहारेऽर्थे यशब्दः स्यात् । स च चेक्रीयितसंज्ञः । पापच्ये । ऋमुख्येभ्यश्च । अरार्ये । अटाट्ये । व्यञ्जनादेः किम् ? भृशमत्ति (अशाश्यते) । एकस्वरात् किम् ? भृशं चकास्ति । वा लुक् चेक्रीयितस्य । पापक्ति ॥१४॥

४६४) गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः ॥१५॥
एभ्यः स्वार्थे आयः स्यात् । गोपाय । धूपाय । विच्छाय । पणाय । पनाय । कमेरिनङ् । कामये । इमावसार्वधातुके वा । गोपायिता । गोप्ता । कामयिता । कमिता ॥१५॥

४६५) ते धातवः ॥१६॥
ते सनाद्या धातवः स्युः ।.१६॥

४६६) चकास्कास्प्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥१७॥
चकास्ग्रहणादनेकस्वराद् धातोः कास्प्रत्ययान्तेभ्यश्च परोक्षायामाम् स्यात् । चकासामास । दरिद्राञ्चकार । कासाञ्चक्रे । चोरयामास । स्वमास ॥१७॥

४६७) दययासश्च ॥१८॥
एभ्यः परः परोक्षायामाम् स्यात् । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥१८॥

४६८) नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥१९॥
ऋच्छवर्जाद् गुरुमतो नाम्यादेर्धातोः परोक्षायामाम् स्यात् । ईहाञ्चक्रे । उब्जाञ्चक्रे । अनृच्छः किम् ? आनर्च्छ । नोर्णोः । प्रोर्णुनाव ॥१९॥

४६९) उषविदजागृभ्यो वा ॥२०॥
एभ्यः परोक्षायां वा आम् स्यात् । उषाञ्चकार । उवोष । विदामास । विवेद । जागरामास । जजागार । समिधे वा । समिधाञ्चक्रे । समीधे ॥२०॥

४७०) भीह्रीभृहुवां तिवच्च ॥२१॥
एभ्यः परोक्षायां वाऽऽम् स्यात् । स च तिरिव बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्रयामास । जिह्राय । बिभरामास । बभार । जुहवामास । जुहाव ॥२१॥

४७१) आमः कृञनुप्रयुज्यते ॥२२॥

आमः परः कृञ् अनुप्रयुज्यते । ऊहाञ्चक्रे । विदः पञ्चम्यां वा कृञ् । विदाङ्कुरु । विद्धि ॥२२॥

४७२) असभुवौ च परस्मै ॥२३॥

आमः परावसभुवौ प्रयुज्येते । आत्मनेपदस्थाने परस्मैपदं च । ईक्षामास । ईक्षाम्बभूव । अन्वाचयशिष्टादेशत्वात्, ईक्षामासे त्वया ॥२३॥

४७३) सिज् अद्यतन्याम् ॥२४॥

धातोः परोऽद्यतन्यां सिच् स्यात् । अचैषीत् ॥२४॥

४७४) सणनिटः शिडन्तान्नाम्न्युपधाददृशः ॥२५॥

दृश्वर्जात् शिडन्तान्नाम्न्युपधादनिटो धातोरद्यतन्यां सण् स्यात् । अविक्षत् । अलिक्षत् । अदृशः किम् ? अद्राक्षीत् ॥२५॥

४७५) श्रिद्रुस्रुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्तरि ॥२६॥

एभ्यः कर्तर्यद्यतन्यां चण् स्यात् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । अचकमत् । अपीपचत् । कर्तरि किम् ? तेनाहमश्रयिषि ॥२६॥

४७६) अण् असुवचिख्यातिलिपिसिचिह्वः ॥२७॥

एभ्यः कर्तर्यद्यन्याम् अण् स्यात् । अपास्यत । अवोचत् । अख्यत् । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् ॥२७॥

४७७) पुषादिद्युतादिलृकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥२८॥

एभ्यः परः कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदेऽण् स्यात् । अपुषः । अद्युतः । आगमः । आरः । असरः । अशिषः । ऋदिन्मुख्येभ्यो न वा । अरुधः । अरौत्सीः । परस्मै किम् ? अद्योतिष्ट ॥२८॥

४७८) इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥२९॥

पदिधातोः कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने ते परे इच् स्यात् । उदपादि । मुत् । दीपादेर्वा । अदीपि । अदीपिष्ट ॥२९॥

४७९) भावकर्मणोश्च ॥३०॥

सर्वस्माद् धातोर्भावकर्मणोरद्यतन्यां ते परे इच् स्यात् । अस्थायि मया । अकारि कटः । स्वरग्रहदृशहनभ्यः स्यसिजाशीःश्वस्तन्यां टिज् वा । स्थायिष्यते । स्थास्यते । घानिता । हन्ता ॥३०॥

४८०) सार्वधातुके यण् ॥३१॥

धातोर्भावकर्मणोः सार्वधातुके यण् स्यात् । स्थीयते । पच्यते अन्नं मया ॥३१॥

४८१) अन् विकरणः कर्तरि ॥३२॥

धातोः कर्तरि सार्वधातुके अन् विकरणः स्यात् । भव ॥३२॥

४८२) दिवादेर्यन् ।।३३।।
दिवादिभ्यः कर्तरि सार्वधातुके यन् स्यात् । दीव्य ।।३३।।

४८३) नुः स्वादेः ।।३४।।
स्वादिभ्यः कर्तरि सार्वधातुके नुः स्यात् । सुनु । स्वार्थे तक्षो वा । तक्ष्णोति । स्वार्थे किम् ? संतक्षति वाग्भिः शिष्यम् ।।३४।।

४८४) श्रुवः शृ च ।।३५।।
श्रुधातोर्विकरणे नुः शृश्च स्यात् । शृणु ।।३५।।

४८५) स्वराद् रुधादेः परो नशब्दः ।।३६।।
रुधादेः स्वरात् परः कर्तरि सार्वधातुके नशब्दः स्यात् । रुणद्धि ।।३६।।

४८६) तनादेरुः ।।३७।।
तनादेः कर्तरि सार्वधातुके उः स्यात् । तनु । कृञश्च । कुरु ।।३७।।

४८७) ना क्र्यादेः ।।३८।।
क्र्यादेः कर्तरि सार्वधातुके ना स्यात् । क्रीणाति ।।३८।।

४८८) आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ।।३९।।
व्यञ्जनान्तात् क्र्यादेः कर्तरि हौ परे आनः स्यात् । पुषाण ।।३९।।

४८९) आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ।।४०।।
धातोर्भावकर्मणोरात्मनेपदानि स्युः । भूयते । पीयते पयः ।।४०।।

४९०) कर्मवत् कर्मकर्ता ।।४१।।
कर्मकर्ता कर्मवत् स्यात् । लूयते, अलावि, लविष्यते वा, केदारः स्वयमेव ।।४१।।

४९१) कर्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ।।४२।।
रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्तर्यात्मनेपदानि स्युः । रोचते । शेते । निविशादिभ्यश्च । निविशते ।।४२।।

४९२) चेक्रीयितान्तात् ।।४३।।
चेक्रीयितान्तात् कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । लोलूये ।।४३।।

४९३) आय्यन्ताच्च ।।४४।।
आय्यन्तात् कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । हंसाये । अन्तग्रहणाद् आयिलोपे न । घटति ।।४४।।

४९४) इन्ञ्यजादेरुभयम् ।।४५।।
इनन्ताद् ञनुबन्धाद् यजादेश्च कर्तर्युभयपदं स्यात् । कारयति । कारयते । सुनोति । सुनुते । यजति । यजते । फलवत्कर्तयात्मने ।।४५।।

४९५) पूर्ववत् सनन्तात् ।।४६।।

सन्पूर्वो या धातुस्तद्वत् सनन्तादपि पदं स्यात् । बुभूषति । रुरोचिषते ॥४६॥

४९६) शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ॥४७॥

उक्तेभ्यः शेषाद् धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । भाति ॥४७॥

इति श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ (तृतीयाध्याये आख्याते) द्वितीयः पादः ॥

(अथ तृतीयः पादः ।)

४९७) द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥१॥

अनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य धातोरवयवस्य द्विर्वचनं स्यात् । जेघ्रीये । जजागार । आट । अनभ्यासस्य किम् ? जुगुप्सिषे । इनिकृतं स्थानिवत् । अजूहवः । स्वरविधिः स्वरे इत्याद्यग्रे किम् ? चक्रुः ॥१॥

४९८) स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥२॥

स्वरादिधातोरनभ्यासस्यैकस्वरस्य द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं स्यात् । आशिशः । अटाट्ये । नामधातोर्यथेष्टम् । पुपुत्रीयिष । पुतित्रीयिष । पुत्रायियिष । स्वरादेर्द्वितीयात् । अशिश्वीयिष । अश्वीयियिष ॥२॥

४९९) न नबदराः संयोगादयोऽये ॥३॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नबदरायादन्यस्मिन् परे द्विर्न स्युः । उन्दिदिष । उब्जिजिष । अड्डिडिष । इन्दिद्रीयिष । अये किम् ? अरार्ये ॥३॥

५००) पूर्वोऽभ्यासः ॥४॥

द्विरुक्तस्य धातोः पूर्वोऽवयवोऽभ्यासः स्यात् । देहि ॥४॥

५०१) द्वयमभ्यस्तम् ॥५॥

अभ्यासो धातुश्च द्वयमभ्यस्तं स्यात् । ददति ॥५॥

५०२) जक्षादिश्च ॥६॥

जक्षादिपञ्चधातवोऽभ्यस्तानि स्युः । जक्षति । जाग्रति । (दरिद्रति । चकासति । शासति) ॥६॥

५०३) चण्परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥७॥

चण्परोक्षयोश्चेक्रीयितसनन्तयोर्यथोक्तं द्विर्वचनं स्यात् । अपीपठः । आर । अशास्ये । प्रतीषिष ॥७॥

५०४) जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥८॥

एषां सार्वधातुके द्विर्वचनं स्यात् । जुहोति । जहाति ॥८॥

५०५) अभ्यासस्यादिर्व्यञ्जनमवशेष्यम् ॥९॥

अभ्यासस्यादावेव व्यञ्जनं रक्ष्यम् । जग्लौ । आट ॥९॥

५०६) शिट्परोऽघोषः ॥१०॥
अभ्यासे शिट्परोऽघोषो रक्ष्यः । चुश्च्योत । शिट्परः किम् ? पप्सौ ॥१०॥

५०७) द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥११॥
अभ्यासे द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ स्याताम् । चखान । दध्यौ ॥११॥

५०८) हो जः ॥१२॥
अभ्यासे हो जः स्यात् । जहौ ॥१२॥

५०९) कवर्गस्य चवर्गः ॥१३॥
अभ्यासे कवर्गस्य चवर्गः स्यात् । चक्रे । जुङुवे ॥१३॥

५१०) न कवतेश्चेक्रीयित ॥१४॥
कवतेरभ्यासस्य चवर्गो न स्यात् । कोकूये । कौतिकुवत्योस्तु (न) । चोकूये ।

५११) ह्रस्वः ॥१५॥
अभ्यासे दीर्घस्य ह्रस्वः स्यात् । ददौ ॥१५॥

५१२) ऋवर्णस्याकारः ॥१६॥
अभ्यासे ऋवर्णस्याकारः स्यात् । वव्रे ।

५१३) दीर्घ इणः परोक्षायामगुणे ॥१७॥
इणोऽभ्यासस्य परोक्षायामगुणे दीर्घः स्यात् । ईयुः । अगुणे किम् ? इयाय ॥१७॥

५१४) अस्यादेः सर्वत्र ॥१८॥
सर्वस्यां परोक्षायामभ्यासादेरस्य दीर्घः स्यात् । आद् ॥१८॥

५१५) तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत् संयोगः ॥१९॥
तस्माद् दीर्घीभूताभ्यासाकारात् परादिर्नागमः स्याद्, धातोरन्तश्चेत् संयोगः । आनर्च्छुः ।
तस्मात् किम् ? आञ्छुः ॥

५१६) ऋकारे च ॥२०॥
दीर्घीभूताभ्यासाकारादृकारे नागमः स्यात् । आनृधे ॥२०॥

५१७) अश्नोतेश्च ॥२१॥
अश्नोतेदीर्घीभूताभ्यासाकारान्नागमः स्यात् । आनशे ॥२१॥

५१८) भवतेरः ॥२२॥
परोक्षायां भवतेरभ्यासस्याऽकारः स्यात् । बभूव ॥२२॥

५१९) निजिविजिविषां गुणः सार्वधातुके ॥२३॥
एषामभ्यासेकारस्य गुणः स्यात् । नेनेक्ति । वेवेक्ति । अवेवेट् ॥२३॥

५२०) भृञ्हाङ्माङामित् ॥२४॥

सार्वधातुके एषामभ्यासस्येत् स्यात् । बिभर्ति । जिहीते । मिमीते ॥२४॥

५२१) अर्तिपिपर्त्योश्च ॥२५॥

सार्वधातुकेऽनयोरभ्यासस्येत् स्यात् । इयर्ति । पिपृयात् ॥२५॥

५२२) सन्यवर्णस्य ॥२६॥

सनि परेऽभ्यासावर्णस्येत् स्यात् । पिपक्ष । सन्यभ्यासस्य किम् ? पापचिषे ॥२६॥

५२३) उवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे ॥२७॥

सनि परेऽभ्यासोवर्णस्य जान्तः स्थापवर्गपरस्यावर्णे परे इत् स्यात् । जिजावयिष । यियावयिष । पिपावयिष । मिमावयिष। । श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा । शिश्रावयिष । सुस्रावयिष । जान्तःस्थेत्यादि किम् ? जुहावयिष । अवर्णे किम् ? बुभूष ॥२७॥

५२४) गुणश्चेक्रीयिते ॥२८॥

चेक्रीयितऽभ्यासनामिनो गुणः स्यात् । चेचीये । पोपूये ॥२८॥

५२५) दीर्घोऽनागमस्य ॥२९॥

चेक्रीयितेऽनागमस्याभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । पापच्ये । अनागमस्य किम् ? वनीवच्ये ॥२९॥

५२६) वञ्चिस्रन्सिध्वन्सिभन्सिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो नी ॥३०॥

एषामभ्यासस्यान्तो नी स्यात् । वनीवच्ये । सनिस्रस्ये । दनीध्वास्ये । बनीभ्रस्ये । चनीकस्ये । पनीपत्ये । पनीपद्ये । चनीस्कद्ये ॥३०॥

५२७) अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥३१॥

आत् परोऽनुनासिकान्तस्तदन्तधातोश्चेक्रीयितेऽभ्यासस्यान्तोऽनुस्वारः स्यात् । बंभण्ये । अतः किम् ? बाभाम्ये ॥३१॥

५२८) जपादीनां च ॥३२॥

चेक्रीयिते एषामभ्यासाकारस्यान्तोऽनुस्वारः स्यात् । जंजप्ये । जंजभ्ये ॥३२॥

५२९) चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥३३॥

चेक्रीयितेऽनयोरभ्यासान्तोऽनु स्वारपरस्याकारस्यानोदुच्च स्यात् । चंचूर्ये । पुंफुल्ये । अनोत् किम् ? चंचूर्ति । लुक्यय्यभ्यासकार्यम् ॥३३॥

५३०) ऋमतो रीः ॥३४॥

चेक्रीयिते ऋमद्धातोरभ्यासान्तो रीः स्यात् । परीपृच्छये । रिरौ च लुकि, नरिनर्ति । नर्नर्ति । नरीनर्ति ॥३४॥

५३१) अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चण्परे ॥३५॥

समानस्यालोपे चण्परे इन्यभावस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात् । अपीपचत् । अलीलवत् । अशिश्रवः अशुश्रवः । अलोपे समानस्य किम् ? अररचत् । समानस्य किम् ? अपीपठत् । घुनि किम् ? अततक्षत् । इनि किम् ? अचकमत ॥३५॥

५३२) दीर्घो लघोः ॥३६॥

समानस्यालोपे चण्परे इनि लघोरभ्यासस्य लघुधात्वक्षरे परे दीर्घः स्यात् । अचीकरः । स्वरादेर्न । अर्णुनवः । लघोः किम् ? अतित्रपः ॥३६॥

५३३) अत् त्वरादीनां च ॥३७॥

चण्परे इनि त्वरादीनामभ्यासस्यात् स्यात् । अतत्वरः । इच्च गणः । अजगणः । अजीगणः ॥३७॥

५३४) इतो लोपोऽभ्यासस्य ॥३८॥

इतः सूत्रादारभ्याभ्यासलोपः स्यादित्यधिकारः ॥३८॥

५३५) सनि मिमीमादारभलभशकपतपदामिस् स्वरस्य ॥३९॥

एषां स्वरस्य सनि परे इस् स्यात् । अभ्यासलोपश्च । डुमिङ् । मित्से । प्रमित्से । मा । उपमित्से । मित्स । दित्स । धित्स । आरिप्से । लिप्से । शिक्ष । पित्स । पित्से । नेटि । पिपतिष ॥३९॥

५३६) आप्नोतेरीः ॥४०॥

आप्नोतेः स्वरस्य सनि ईः स्यात् । अभ्यासलोपश्च । ईप्स ॥४०॥

५३७) दम्भेरिच्च ॥४१॥

दम्भेः स्वरस्य सनि इच्च ईच्च स्यात् । अभ्यासलोपश्च । धिप्स । धीप्स । इ नेटि । दिदंभिष ॥४१॥

५३८) दिगि दयतेः परोक्षायाम् ॥४२॥

देङः परोक्षायां दिगिः स्यात् । अभ्यासलोपश्च । दिग्ये ॥४२॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ (तृतीयाध्याये आख्याते) तृतीयः पादः ॥

(अथ चतुर्थः पादः।)

५३९) सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तःस्थायाः ॥१॥

अन्तःस्थाया यरलवाणां सपरस्वरायाः इउऋरूपं सम्प्रसारणं स्यादित्यधिकारः ॥१॥

५४०) ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिवश्चिभ्रस्जीनामगुणे ॥२॥

एषामन्तःस्थायाः सपरस्वराया अगुणप्रत्यये सम्प्रसारणं स्यात् । गृह्ये । जिनाति । ऊयुः । विध्यः । उष्टः । विच । पृच्छ । वृश्च । भृज्ज । अगुणे किम् ? ग्रहीता ॥२॥

५४१) स्वपिवचियजादीनां यण्परोक्षाशीःषु ॥३॥

एषां यण्यगुणे परोक्षाशिषोः यथोक्तं सम्प्रसारणं स्यात् । सुप्यते । सुषुपुः । सुप्याः । उच्यते । ऊचुः । उच्याः । ईज्ये । ईजुः । इज्याः । कित् कृति च । सुप्तः । यजाद्या नव । उक्तिः । इष्टिः । गृहीत्वा ॥३॥

५४२) परोक्षायामभ्यासस्योभयेशाम् ।।४।।
उभयेषां ग्रहादिस्वपादीनामभ्यासस्य परोक्षायां सम्प्रसारणं स्यात् । जग्राह । जिज्यौ । सुष्वाप । उवाच । इयाज ।।४।।

५४३) व्यथेश्च ।।५।।
व्यथेरभ्यासस्य परोक्षायां सम्प्रसारणं स्यात् । विव्यथे ।।५।।

५४४) न वाश्व्योरगुणे च ।।६।।
वेश्वयोरभ्यासस्यागुणे गुणिनि परोक्षाप्रत्यये सम्प्रसारणं न स्यात् । ववतुः । ववौ । शिश्वियुः । शिश्वाय । वेधातोर्वा गुणे । ववुः । ऊवुः ।।६।।

५४५) स्वपिस्यमिव्येञां चेक्रीयिते ।।७।।
एषां चेक्रीयिते सम्प्रसारणं स्यात् । सोषुप्ये । सेसिम्ये । वेवीये ।।७।।

५४६) स्वापेश्चणि ।।८।।
स्वापेश्चणि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् । असुषुपत् ।।८।।

५४७) ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ।।९।।
एषां सनि परे सम्प्रसारणं स्यात् । जिघृक्ष । सुषुप्स । पिपृच्छिष ।।९।।

५४८) चायः किश्चेक्रीयिते ।।१०।।
चायश्चेक्रीयिते किः स्यात् । चेकीये ।।१०।।

५४९) प्यायः पिः परोक्षायाम् ।।११।।
प्यायश्चेक्रीयितपरोक्षयोः पिः स्यात् । पेपीये । आपीप्ये ।।११।।

५५०) श्वयतेर्वा ।।१२।।
श्वयतेश्चेक्रीयिते परोक्षायां सम्प्रसारणं वा स्यात् । शोशूये । शेश्वीये । शुशाव । शिश्वाय ।।१२।।

५५१) कारिते च संश्चणोः ।।१३।।
कारिते सति संश्चणोर्विषययोः सम्प्रसारणं वा स्यात्। शुशावयिष । शिश्वाययिष । अशूशवः । अशिश्वयः ।।१३।।

५५२) ह्वयतेर्नित्यम् ।।१४।।
ह्वेः सन्चण्विषये कारिते नित्यं सम्प्रसारणं स्यात् । जुहावयिष । अजूहवः ।।१४।।

५५३) अभ्यस्तस्य च ।।१५।।
ह्वेरभ्यस्तमात्रस्य सम्प्रसारणं स्यात् । जुहाव । जोहूये । जुहूष ।।१५।।

५५४) द्युतिस्वाप्योरभ्यासस्य ।।१६।।
अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । अदिद्युतः । सुष्वापयिष । घमादेर्न । सिष्वापयिष ।।१६।।

५५५) न सम्प्रसारणे ।।१७।।

सम्प्रसारणे कृते पुनः सम्प्रसारणं न स्यात् । विध्य ॥१७॥

५५६) वशेश्चेक्रीयिते ॥१८॥

वशेश्चेक्रीयिते सम्प्रसारणं न स्यात् । वावश्ये ॥१८॥

५५७) प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥१९॥

प्रच्छिव्रश्चिभ्रस्जीनां परोक्षायां सम्प्रसारणं न स्यात् । पप्रच्छुः । वव्रश्चुः । बभ्रज्जुः ॥१९॥

५५८) सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥२०॥

सन्ध्यक्षरान्तानामविकरणे विषये आकारः स्यात् । धाता । दाता । अविकरणे किम् ? द्यति ॥२०॥

५५९) न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥२१॥

व्येः परोक्षायामाकारो न स्यात् । संविव्याय । संविव्ययिथ ॥२१॥

५६०) मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिस्थाने ॥२२॥

एषां गुणवृद्धिप्राप्तौ आ स्यात् । प्रमाता । प्रमासीः । निमापय । उपादास्त । गुणवृद्धिस्थाने किम् ? प्रमीये ॥२२॥

५६१) सनि दीङः ॥२३॥

दीङः सनि आ वा स्यात् । दिदासे । दिदीषे ॥२३॥

५६२) स्मिजिक्रीङामिनि ॥२४॥

एषामिनि आः स्यात् । विस्मापय । जापय । क्रापय । अध्यापय ॥२४॥

५६३) सृजिदृशोरागमोऽकारः स्वरात् परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने ॥२५॥

अनयोः स्वरात् परो धुडादिप्रत्यये गुणवृद्धिप्राप्तावकारागमः स्यात् । स्रष्टा । अद्राक्षीत् । गुणवृद्धिस्थाने किम् ? सृक्षीष्ट । (दृक्षीष्ट) सृप्-स्पृश्-मृश्-तृप्-दृपो वा । सर्प्ता । अस्प्राक्षीः । अस्पार्क्षीः ॥२५॥

५६४) दीङोऽन्तो यकारः स्वरादावगुणे ॥२६॥

दीङोऽन्तः स्वरादावगुणे यकारः स्यात् । उपदिदीये ॥२६॥

५६५) आलोपोऽसार्वधातुके ॥२७॥

धातोराकारस्य स्वरादावगुणेऽसार्वधातुके लोपः स्यात् । पपुः । गोदः । असार्वधातुके किम् ? याति ॥२७॥

५६६) इटि च ॥२८॥

धातोराकारस्येटि लोपः स्यात् । ददिथ ॥२८॥

५६७) दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ ॥२९॥

एषामन्तो व्यञ्जनादावगुणेऽसार्वधातुके ईकारः स्यात् । दीये । धीये । मीये । गीये । पीये । स्थीयते । अवसीये । हीये । एषां किम् ? गाङ् । गायते । पायते ॥२९॥

५६८) आशिष्येकारः ॥३०॥
एषामन्तो व्यञ्जनादावगुणे आशिषि एकारः स्यात् । देयाः । धेयाः । मेयाः । इत्यादि । संयोगादेरातोऽस्थो वा । ग्लेयाः । ग्लायाः । अस्थः किम् ? स्थेयाः ॥३०॥

५६९) अन उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥३१॥
भूवर्जमेभ्योऽन् उस् स्यात् । अकार्षुः । अदुः । अददुः । विद्द्विषादन्तेभ्यो वा । अविदुः । अविदन् । अद्विषुः । अद्विषन् । अयुः । अयान् । अभुवः किम् ? अभूवन् ॥३१॥

५७०) इचस्तलोपः ॥३२॥
इचः परस्य तस्य लोपः स्यात् । अपादि । अलावि ॥३२॥

५७१) हेरकारादहन्तेः ॥३३॥
हनलक्षितधातोरन्याकारात् हेर्लोपः स्यात् । पच । हन् इत्यादि किम् ? जहि । याहि ॥३३॥

५७२) नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥३४॥
असंयोगान्नोर्विकरणात् हेर्लोपः स्यात् । चिनु । संयोगात् । आप्नुहि ॥३४॥

५७३) उकाराच्च ॥३५॥
उकारविकरणात् हेर्लोपः स्यात् । तनु । तुह्योस्तातण् वाशिषि । तनुतात् ॥३५॥

५७४) उकारलोपो वमोर्वा ॥३६॥
असंयोगात् परस्य विकरणोकारस्यागुणिनोर्वमोः परयोर्वा लोपः स्यात् । सुन्वः । सुनुवः । तन्मः । तनुमः । संयोगात् तु तक्ष्णुवः ॥३६॥

५७५) करोते र्नित्यम् ॥३७॥
कृञः परस्योकारस्यागुणिनो र्वमोः परयोर्नित्यं लोपः स्यात् । कुर्वः । कुर्मः ॥३७॥

५७६) ये च ॥३८॥
कृञः परस्योकारस्य ये परे लोपः स्यात् । कुर्याः ॥३८॥

५७७) अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥३९॥
कृञोऽकारस्यागुणे सार्वधातुके उकारः स्यात् । कुरु ॥३९॥

५७८) रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥४०॥
रुधादेर्विकरणान्तस्यागुणे सार्वधातुके उकारः स्यात् । रुन्द्धः । अगुणे किम् ? भिनत्ति ॥४०॥

५७९) अस्तेरादेः ॥४१॥
अस्तेरादेरगुणे सार्वधातुके लोपः स्यात् । सन्ति । अगुणे किम् ? अस्ति ॥४१॥

५८०) अभ्यस्तानामाकारस्य ॥४२॥
अभ्यस्तानामाकारस्यागुणे सार्वधातुके लोपः स्यात् । दत्ते । मिमते ॥४२॥

५८१) क्रयादीनां विकरणस्य ॥४३॥

क्र्यादिधातूनां विकरणस्याकारस्यागुणे सार्वधातुके लोपः स्यात् । क्रीणे ॥४३॥

५८२) उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥४४॥

उभयेषामभ्यस्त क्र्यादिविकरणानामाकारस्य दावर्जं व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके ईकारः स्यात् । मिमीते । लुनीहि । व्यञ्जनादौ किम् ? मिमताम् । सार्वधातुके किम् ? लालाये । अदः किम् ? दत्से ॥४४॥

५८३) इकारो दरिद्रातेः ॥४५॥

दरिद्रातेर्व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके इकारः स्यात् । दरिद्रितः । भीजहात्योर्वा । बिभितः । बिभीतः । जहितः । जहीतः ॥४५॥

५८४) लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥४६॥

जहातेरन्तस्यागुणसप्तम्यां लोपः स्यात् । जह्यम् ॥४६॥

५८५) धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥४७॥

हन्तेरन्तस्य धुडादावगुणे सार्वधातुके लोपः स्यात् । हतः । जंघतः । धुटि किम् ? हन्वः सिच्यात्मने न । आहतः ॥४७॥

५८६) शासेरिदुपधाया अणव्यञ्जनयोः ॥४८॥

शास्तेरुपधाया अण्यगुणे व्यञ्जनादौ च इत् स्यात् । अन्वशिषत् । अनुशिष्टः । शास्तेः किम् ? आशास्ते ॥४८॥

५८७) हन्तेर्ज हौ ॥४९॥

हौ परे हनो हस्य जः स्यात् । जहि । हौ किम् ? हतात् ॥४९॥

५८८) दास्त्योरेऽभ्यासलोपश्च ॥५०॥

दास्त्योरन्तस्य हौ परे ए स्यादभ्यासलोपश्च । देहि । धेहि । एधि ॥५०॥

५८९) अस्यैकव्यञ्जनमध्येऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥५१॥

अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जन मध्यगतस्यास्य गुणे परोक्षायामेत्वं स्यादभ्यासलोपश्च । सेहे । एकव्यञ्जनमध्ये किम् ? ततक्षुः । अनादेशादेः किम् ? बभणुः ॥५१॥

५९०) थलि च सेटि ॥५२॥

अनन्तरोक्तस्यास्य सेटि थलि एत्वं स्यादभ्यासलोपश्च । पेचिथ । सेटि किम् ? पपक्थ ॥५२॥

५९१) तृफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां च ॥५३॥

एषामन्तस्यागुणे परोक्षायां सेटि थलि एत्वं स्यात् । अभ्यासलोपश्च । तेरुः । तेरिथः । फेलुः । फेलिथः । भेजुः । भेजिथः । त्रेपे । श्रेथुः । ग्रेथुः । देभुः ॥५३॥

५९२) न शसददवादिगुणिनाम् ॥५४॥

शसददयोर्वादीनां गुणिनां चास्यानन्तरोक्तप्रत्यये प्राप्तं कार्यं न स्यात् । विशशसिथ । दददे । ववसुः । निनयिथ ॥५४॥

५९३) स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातुरियुवौ ॥५५॥
इवर्णोवर्णान्तधातोः स्वरादावगुणे प्रत्यये इयुवौ स्तः । शिश्रियुः । चिक्रियुः । पुवन्ति । लुलुवुः । स्वरादौ किम् ? श्रीयाः ॥५५॥

५९४) अभ्यासस्यासवर्णे ॥५६॥
इवर्णोवर्णान्ताभ्यासस्यासवर्णे स्वरे इयुवौ स्तः । इयृयात् । उवेषुः । सवर्णे तु, ईषुः ॥५६॥

५९५) नोर्विकरणस्य ॥५७॥
नुविकरणस्यागुणे स्वरादौ उव् स्यात् । आप्नुवति । विकरणस्य किम् ? तन्वन्ति ॥५७॥

५९६) य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥५८॥
अनेकाक्षरधातोरसंयोगपूर्वस्येवर्णस्यागुणे स्वरादौ यः स्यात् । दिग्ये । निन्ये । संयोगपूर्वस्य तु, शिश्रियुः । अधीये ॥५८॥

५९७) इणश्च ॥५९॥
इणोऽगुणे स्वरादौ यः स्यात् । यन्ति । इको वा । अधियन्ति । अधीये ॥५९॥

५९८) नोर्वकारो विकरणस्य ॥६०॥
असंयुक्तस्य नोर्विकरणस्यागुणे स्वरादौ वकारः स्यात् । चिन्वे । असंयुक्तस्य किम् ? प्राप्नुवन्ति ॥६०॥

५९९) जुहोतेः सार्वधातुके ॥६१॥
सार्वधातुके जुहोतेरन्तस्य (उकारस्य) सार्वधातुकेऽगुणे स्वरादौ वः स्यात् । जुह्वति । सार्वधातुके किम् ? जुहुवुः ॥६१॥

६००) भुवो वोऽन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥६२॥
एतयोः स्वराद्योः परयोर्भुवो वकारोऽन्तः स्यात् । बभूव । अभूवम् । बहिरङ्गत्वात्, बभूवुषः ॥६२॥

६०१) गोहेरुदुपधायाः ॥६३॥
गुहो गुणे कृतस्वरादिप्रत्यये उपधाया ऊत् स्यात् । गूहति । गूहकः । गोहेः किम् ? जुगुहुः ॥६३॥

६०२) दुषेः कारिते ॥६४॥
दुषेरुपधायाः कारिते ऊत् स्यात् । दूषय । चित्ते वा । मनो दूषय, दोषय वा ॥६४॥

६०३) मानुबन्धानां ह्रस्वः ॥६५॥
घटादयोऽमान्ताश्च मानुबन्धास्तेषामुपधायाः कारिते ह्रस्वः स्यात् । घटय । व्यथय । रमय । गमय । न कम्यमिचमः । कामये । आमय । आचामय ॥६५॥

६०४) इचि वा ॥६६॥
मानुबन्धानां कारिताद् इचि परे ह्रस्वो वा स्यात् । अघटि अघाटि । अक्षञि । अक्षाञि ॥६६॥

६०५) जनिवध्योश्च ॥६७॥

एतयोरिचि नित्यं ह्रस्वः स्यात् । अजनि । अवधि ।।६७।।

६०६) **ओतो यिन्नायी स्वरवत्** ।।६८।।

ओदन्तात् परौ यिन्नायी स्वरवत् स्तः । गव्यः । गव्यौ ।।६८।।

६०७) **औतश्च** ।।६९।।

औदन्तात् परौ यिन्नायी स्वरवत् स्तः । नाव्यम् । नाव्ये ।।६९।।

६०८) **नाम्यन्तानां यणायियिन्नाशीश्विचेक्रीयितेषु ये दीर्घः** ।।७०।।

नाम्यन्तानां यणादौ ये च्वौ च परे दीर्घः स्यात् । चीये । साधूये । मुनीये । चीयाः । चेचीये । पटूकुरु । ये किम् ? कृषीष्ट ।।७०।।

६०९) **इणोऽनुपसृष्टस्य** ।।७१।।

इणोऽनुपसृष्टस्यैवाशिषि से परे दीर्घः स्यात् । ईयाः । अनुपसृष्टस्य किम् ? अन्वियाः । आशिषि किम् ? समीये ।।७१।।

६१०) **ऋत ईदन्तश्च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु** ।।७२।।

ऋदन्तस्य च्व्यादौ ईदन्तः स्यात्। पित्रीस्यात् । चेक्रीये । मात्रीय । मात्रीये । ऋतः किम् ? चेकीर्यें ।।७२।।

६११) **इरन्यगुणे** ।।७३।।

ऋदन्तस्यागुणे अनि इदन्तः स्यात् । आद्रियेे ।।७३।।

६१२) **यणाशिषोर्ये** ।।७४।।

ऋदन्तस्य यणाशिषोर्ये इदन्तः स्यात् । क्रिये । क्रियाः ।।७४।।

६१३) **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः** ।।७५।।

अर्तिसंयोगादेश्च धातोर्यणाशिषोर्ये गुणः स्यात् । अर्यते । अर्याः । स्मर्यते । स्मर्याः । बहिरङ्गत्वात्, संस्क्रिये ।।७५।।

६१४) **चेक्रीयिते च** ।।७६।।

अर्तिसंयोगाद्योश्चेक्रीयिते गुणः स्यात् । अरार्ये । सास्मर्ये ।।७६।।

६१५) **घ्राध्मोरी** ।।७७।।

घ्राध्मोश्चेक्रीयिते ई स्यात् । जेघ्रीये । देध्मीये । हनो घ्नीर्वा । जेघ्नीये । जङ्घन्ये ।।७७।।

६१६) **यिन्यवर्णस्य** ।।७८।।

अवर्णस्य यिनि ईः स्यात् । जलीय । मालीय । च्वौ च । सितीस्यात् । मालीभव ।।७८।।

६१७) **अदेर्घस्लृ सनद्यतन्योः** ।।७९।।

एतयोः परयोरदो घस्लृः स्यात् । जिघत्स । अघसः ।।७९।।

६१८) **वा परोक्षायाम्** ।।८०।।

परोक्षायामदो घस्लृर्वा स्यात् । आद । जघास ॥८०॥

६१९) वेञश्च वयिः ॥८१॥

वेञः परोक्षायां वयिः स्यात् । उवाय । ववौ ॥८१॥

६२०) हन्तेर्वधिराशिषि ॥८२॥

हन् आशिषि वधः स्यात् । वध्याः । नेटि च । धानिषीष्टम् ॥८२॥

६२१) अद्यतन्यां च ॥८३॥

हनोऽद्यतन्यां वधिः स्यात् । अवधीः । वात्मनेपदे । आहत । आवधिष्ट ॥८३॥

६२२) इणो गा ॥८४॥

इणोऽद्यतन्यां गाः स्यात् । अगाः । इकश्च । अध्यगाः ॥८४॥

६२३) इङः परोक्षायाम् ॥८५॥

अस्यां परोक्षाविषये इङो गाः स्यात् । अधिजगे ॥८५॥

६२४) सनीणिङोर्गमिः ॥८६॥

इण्-इङ्-इकां सनि गमिः स्यात् । जिगमिषा । मन्त्रमधिजिगांसे । अध्यजिगमिषः ॥८६॥

६२५) अस्तेभूरिसार्वधातुके ॥८७॥

अस्तेरसार्वधातुके विषये भूः स्यात् । भविता । अस्तेः किम् ? असिता ॥८७॥

६२६) ब्रुवो वचिः ॥८८॥

असार्वधातुकविषये ब्रुवो वचिः स्यात् । वक्ता ॥८८॥

६२७) चक्षिङः ख्याञ् ॥८९॥

असार्वधातुके चक्षिङः ख्याञ् स्यात् । आख्यास्यति । आख्यास्ये । क्शाञ्श्च । आक्शास्यति ॥८९॥

६२८) वा परोक्षायाम् ॥९०॥

चक्षः परोक्षाविषये वा ख्याञ्क्शञौ स्तः । आचख्ये । आचक्शौ । आचचक्षे ॥९०॥

६२९) अजेर्वी ॥९१॥

असार्वधातुके विषये अजेर्वी स्यात् । विव्युः । भृज्जतेर्वा । भर्ज् । भ्रष्टुम् । भर्ष्टुम् । बभर्जुः । बभ्रजुः ॥९१॥

६३०) अदादेर्लुग् विकरणस्य ॥९२॥

अदादेर्विकरणस्य लुक् स्यात् । अत्ति । हन्ति ॥९२॥

६३१) इण्स्थादापिबतिभूभ्यः सिचः परस्मै ॥९३॥

एभ्यः परस्मैपदे सिचः लुक् स्यात् । अगाः । इकोऽपि । अध्यगाः । अस्थाः । अदाः । अधाः । अपाः । अभूः । परस्मै किम् ? प्रास्थिषत ॥९३॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

अथ पञ्चमः पादः ।

६३२) नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥१॥
नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयो गुणिनि प्रत्यये गुणः स्यात् । एता । नेता । स्तोता । भविता । कर्ता । तरिता । सुनोति ॥१॥

६३३) नामिनश्चोपधाया लघोः ॥२॥
धातोरुपधायां लघुनामिनो गुणिनि गुणः स्यात् । भेत्ता ॥२॥

६३४) अनि च विकरणे ॥३॥
धातोरुपधाया नाम्यन्तस्य चान्येव विकरणे गुणः स्यात् । वर्ते । जय । अन्येव किम् ? नृत्य ॥३॥

६३५) करोतेः ॥४॥
करोतेर्विकरणे गुणः स्यात् । करोति । तनादेश्च । समर्णोति ॥४॥

६३६) मिदेः ॥५॥
मिदेर्विकरणे गुणः स्यात् । मेद्य ॥५॥

६३७) अभ्यस्तानामुसि ॥६॥
अभ्यस्तानामुसि परे नामिनो गुणः स्यात् । अबिभरुः । अभ्यस्तानामुसि किम् ? जुहुवुः ॥६॥

६३८) न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥७॥
णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः परयोर्गुणो न स्यात् । अशिश्रियः । अधुक्षः । लोलूये ॥७॥

६३९) अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥८॥
अभ्यस्तस्योपधाया नामिनः स्वरादौ गुणिन्यपि सार्वधातुके गुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनिजुः ॥८॥

६४०) सनि चानिटि ॥९॥
धातोरुपधाया नामिनोऽनिटि सनि गुणो न स्यात् । बिभित्स । दित्स । धित्स । नलुक् । धिप्स ॥९॥

६४१) सिजाशिषोश्चात्मने ॥१०॥
धातोरुपधाया नामिन आत्मनेपदेऽनिटो सिजाशिषोर्गुणो न स्यात् । अभित्त । भित्सीष्ट । सेटोः । अवर्धिष्ट । वर्धिषीष्ट ॥१०॥

६४२) ऋदन्तानां च ॥११॥
ऋवर्णान्तानामात्मनेपदेऽनिटोः सिजाशिषोर्गुणो न स्यात् । अकृत । कृषीष्ट । अतीर्ष्ट । तीर्षीष्ट ॥११॥

६४३) **स्थादोश्च** ।।१२।।
स्थादोर्नामिन आत्मनेपदेऽनिटि सिचि गुणो न स्यात् । प्रास्थित । अदित । अधिषाताम् ।।१२।।

६४४) **भुवः सिजलुकि** ।।१३।।
सिचो लोपे भुवो गुणो न स्यात् । अभूत् । सिज्लुकि किम् ? व्यत्यभविष्ट ।।१३।।

६४५) **सूतेः पञ्चम्याम्** ।।१४।।
सूतेः पञ्चम्यां गुणो न स्यात् । सुवै ।।१४।।

६४६) **दीधीवेव्योश्च** ।।१५।।
अनयोः सर्वत्र गुणो न स्यात् । आदीध्यै आवेव्यै ।।१५।।

६४७) **रुदविदमुषां सनि** ।।१६।।
एषां सनि गुणो न स्यात् । रुरुदिष । मुमुषिष ।।१६।।

६४८) **नाम्यन्तानामनिटाम्** ।।१७।।
नाम्यन्तानामनिटि सनि गुणो न स्यात् । चिचीष । सेटं तु, शिश्रयिष ।

६४९) **सर्वेषामात्मने सार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः** ।।१८।।
सर्वेषां गुणयोग्यनामिनां सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जे आत्मनेपदे गुणो न स्यात् । स्तुते । चिनुते । पञ्चम्युत्तमे तु, स्तुवै ।।१८।।

६५०) **द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै** ।।१९।।
सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जे द्वित्वे बहुत्वे च गुणो न स्यात् । स्तुतः । तनुतः । दुहन्ति । पञ्चम्युत्तमे तु, दोहाव ।।१९।।

६५१) **परोक्षायां च** ।।२०।।
परोक्षायां परस्मैपदे बहुत्वे गुणो न स्यात् । विव्यतुः । दुदुहुः ।।२०।।

६५२) **सवर्त्रात्मने** ।।२१।।
परोक्षायां सर्वत्रात्मनेपदे गुणो न स्यात् । चक्रे । ददुहिरे ।।२१।।

६५३) **आशिषि च परस्मै** ।।२२।।
आशिषि परस्मैपदे गुणो न स्यात् । चीयाः । दुह्याम् । परस्मै किम् ? चेषीष्ट ।।२२।।

६५४) **सप्तम्यां च** ।।२३।।
सप्तम्यां गुणो न स्यात् । स्तुयात् । तन्वीत ।।२३।।

६५५) **हौ च** ।।२४।।
हौ गुणो न स्यात् । स्तुहि । दुग्धि ।।२४।।

६५६) **तुदादेरनि** ।।२५।।
तुदादेरनि गुणो न स्यात् । नुद ।।२५।।

६५७) अमि विदेरेव ।।२६।।
आमि विदेरेव गुणो न स्यात् । विदामास । विदेः किम् ? जागरामास ।।२६।।

६५८) कुटादेरनिनिचट्सु ।।२७।।
कुटादिरिन् इचअट्वर्जप्रत्यये गुणो न स्यात् । कुटिता । कुटादेः किम् ? लेखितु । अनिनिचट्सु किम् ? उत्कोटये । अकोटि । चुकोट ।।२७।।

६५९) विजेरिटि ।।२८।।
विजेरिटि गुणो न स्यात् । उद्विजिता । ऊर्णोवा । प्रोर्णुविता ।।२८।।

६६०) स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ।।२९।।
स्थादोरद्यतन्यामात्मनेपदे इः स्यात् । व्यस्थित । अदित । अधित ।।२९।।

६६१) मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ।।३०।।
मुचादेः स्वरादनि विकरणे नकारागमः स्यात् । मुञ्च ।।३०।।

६६२) मस्जिनशोर्धुटि ।।३१।।
मस्जिनशोः स्वरात् धुटि नागमः स्यात् । मङ्क्ता । नङ्क्ष्यति ।।३१।।

६६३) रधिजभोः स्वरे ।।३२।।
अनयोः स्वरात् स्वरे परे नागमः स्यात् । रन्धय । अजम्भि ।।३२।।

६६४) नेटि रधेरपरोक्षायाम् ।।३३।।
परोक्षावर्जप्रत्यये इटि परे रधेः स्वरान्नागमो न स्यात् । रधिता । परोक्षायां किम् ? ररन्धिव ।।३३।।

६६५) रभिलभोरविकरणपरोक्षयोः ।।३४।।
अनयोः स्वराद् विकरणपरोक्षावर्जे स्वरे नागमः स्यात् । आरम्भय । अलम्भि । अविकरणपरोक्षयोः किम् ? आरभे । लेभे ।।३४।।

६६६) हुधुड्भ्यां हेर्धिः ।।३५।।
हुधुड्भ्यां परस्य हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । भिन्धि ।।३५।।

६६७) अस्तेः ।।३६।।
अस्तेः परस्य हेर्धिः स्यात् । एधि ।।३६।।

६६८) शा शास्तेश्च ।।३७।।
शास्तेः परस्य हेर्धिः स्यात्, शास्तेश्च शादेशः । शाधि ।।३७।।

६६९) लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ।।३८।।
अभ्यस्तादन्तेर्नस्य लोपः स्यात् । ददति । जाग्रतु ।।३८।।

६७०) आत्मने चानकरात् ।।३९।।

अकारवर्जात् परस्यात्मनेपदेऽन्तेर्नस्य लोपः स्यात् । कुर्वते । व्यतिलाताम् । अनकारात् किम् ? पच्यन्ते ॥३९॥

६७१) शेते रिरन्तेरादिः ॥४०॥

शेतेः परस्यान्तेरादी रिः स्यात् । अशेरन् वेत्तेर्वा । संविद्रते । संविदते ॥४०॥

६७२) आकारादट औ ॥४१॥

आकारादट औ स्यात् । पपौ ॥४१॥

६७३) ऋदन्तस्येरगुणे ॥४२॥

ऋदन्तस्यागुणे प्रत्यये इर् स्यात् । तितीर्ष । चिकीर्ष ॥४२॥

६७४) उरोष्ठ्योपधस्य ॥४३॥

ओष्ठ्योपधऋदन्तस्यागुणे प्रत्यये उर् स्यात् । पुपूर्ष । बोभूये ॥४३॥

६७५) इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥४४॥

समानस्यालोपे धातोरुपधायाश्चण्परे इनि ह्रस्वः स्यात् । अचीकरः । मा त्वमटिटः । असमानलीपेति किम् ? अससाम । उपधायाः किम् ? अचकाङ्क्षः ॥४४॥

६७६) न शास्वृदनुबन्धानाम् ॥४५॥

शासे ऋदनुबन्धानां चोपधायाश्चण्परे इनि ह्रस्वो न स्यात् । अशशासः । अडुढौकः ॥४५॥

६७७) लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥४६॥

पिबतेरुपधायाश्चण्परे इनि लोपः स्यात् । अभ्यासस्य ईच्च । अपीप्यः ॥४६॥

६७८) तिष्ठतेरित् ॥४७॥

तिष्ठतेरुपधायाश्चण्परे इनि इत् स्यात् । अतिष्ठिपः ॥४७॥

६७९) जिघ्रतेर्वा ॥४८॥

जिघ्रतेरुपधायाश्चण्परे इनि इद् वा स्यात् । अजिघ्रिपः । अजिघ्रपः । ऋवर्णस्य रुद्वा । अवीवृधः । अववर्ध ॥४८॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

(तृतीयाध्याये आख्याते) पञ्चमः पादः ॥

(अथ षष्ठः पादः ।)

६८०) अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥१॥

इदनुबन्धवर्जधातूनामगुणप्रत्ययेऽनुषङ्गलोपः स्यात् । श्रस्यते । नष्टः । अनिदनुबन्धानां किम् ? शङ्क्ये । इदनुबन्धानांनोऽन्तः ॥१॥

६८१) नशब्दाच्च विकरणात् ॥२॥

सर्वधातूनां नशब्दात् विकरणात् सर्वप्रत्ययेऽनुषङ्गलोपः स्यात् । भनक्ति । हिंस्तः ॥२॥

६८२) परोक्षाया मिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामगुणे ॥३॥

एषां परोक्षायामगुणेऽनुषङ्गलोपः स्यात् । समीधे । श्रेथुः । ग्रेथुः । देभुः । एषां किम् ? शश्रंसे ॥३॥

६८३) दंशिसञ्जिस्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥४॥

एषामनि विकरणेऽनुषङ्गलोपः स्यात् । दश । सज । परिष्वजे । रजति । भञ्जेर्वेचि । अभाजि । अभञ्जि ॥४॥

६८४) अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥५॥

इन्-इच्-अट्सु उपधाया अस्य दीर्घो नाम्यन्तानां वृद्धिः स्यात् । पाचय । अपाचि । अलावि । चकार । नाम्नो दीर्घः । त्वचय । अद्यन्ते वा । अहं पपच, पपाच । निनय, निनाय ॥५॥

६८५) सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥६॥

नामिस्वरान्तानां परस्मैपदे सिचि वृद्धिः स्यात् । अचैषीः । अलावीः । वार्णोः । प्रोर्णावीः । प्रोर्णुवीः । प्रौर्णवीः ॥६॥

६८६) व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥७॥

अनिटां व्यञ्जनान्तधातूनामुपधानामिनः परस्मैपदे सिचि वृद्धिः स्यात् । अभैत्सीः । अनिटां किम् ? अकोषीः ॥७॥

६८७) अस्य च दीर्घः ॥८॥

अनिटां व्यञ्जनान्तधातूनामस्य परस्मैपदे सिचि दीर्घः स्यात् । अभाङ्क्षी ॥८॥

६८८) वदव्रजरलन्तानाम् ॥९॥

वदव्रजयोरलन्तानां चास्य परस्मैपदे सिचि दीर्घः स्यात् । अवादीः । अव्राजीः । अचारीः अचालीः ॥९॥

६८९) श्विजाग्रोर्गुणः ॥१०॥

श्विजाग्रोः परस्मैपदे सिचि गुणः स्यात् । अश्वयीः । अजागरीः ॥१०॥

६९०) अर्तिसर्त्योरणि ॥११॥

अनयोरणि गुणः स्यात् । मा त्वमरः । असरत् । ऋवर्णदृशोश्च । अजरः । अदर्शः ॥११॥

६९१) जागर्तेः कारिते ॥१२॥

जागुः कारिते गुणः स्यात् । जागरय ॥१२॥

६९२) यणाशिषोर्ये ॥१३॥

जागुर्यणाशिषोर्ये गुणः स्यात् । जागर्यते । जागर्याः ॥१३॥

६९३) परोक्षायामगुणे ॥१४॥

जागुः परोक्षायामगुणे गुणः स्यात् । जजागरुः ॥१४॥

६९४) ऋतश्च संयोगादेः ।।१५।।

संयोगादेर्धातोऋतः परोक्षायामगुणे गुणः स्यात् । सस्मरुः । सञ्चस्करुः ।।१५।।

६९५) ऋदन्तानां च ।।१६।।

ऋदन्तानां परोक्षायामगुणे गुणः स्यात् । तेरुः । निपपरुः । न किति । निपपुराणः ।।१६।।

६९६) ऋच्छ ऋतः ।।१७।।

सर्वपरोक्षायां ऋच्छ ऋतो गुणः स्यात् । आनर्च्छ । आनर्च्छुः । किति न । आनृच्छ्वान् ।।१७।।

६९७) शीङः सार्वधातुके ।।१८।।

शीङः सार्वधातुके गुणः स्यात् । शेते । शये ।।१८।।

६९८) अयीर्ये ।।१९।।

शीङः ईकारोऽगुणे येऽय् स्यात् । शय्यते । अतिशय्यते ।।१९।।

६९९) आयिरिच्यादन्तानाम् ।।२०।।

आदन्तानामिचि आयिः स्यात् । अदायि । दायिता ।।२०।।

७००) शाछासाह्वाव्यावेत्रपामिनि ।।२१।।

एषामिनि आयिः स्यात् । शायय । छायय । सायय । ह्वायय । व्यायय । वायय । पायय ।।२१।।

७०१) अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ।।२२।।

अर्त्यादीनामादन्तानां चेनि पोऽन्तः स्यात् । संभवे यलोपो गुणश्च । अर्पय । ह्रेपय । ब्लेपया । रेपय । कनोपय । क्ष्मापय । स्थापय ।।२२।।

७०२) पातेर्लोऽन्तः ।।२३।।

पातेरिनि लोऽन्तः स्यात् । पालय ।।२३।।

७०३) धूञ्प्रीणात्योर्नः ।।२४।।

एतयोरिनि नोऽन्तः स्यात् । धूनय । प्रीणय । एतयोः किम् ? विधावय । प्रापय ।।२४।।

७०४) स्फायेर्वादेशः ।।२५।।

स्फायेरिनि वादेशः स्यात् । स्फावय ।।२५।।

७०५) शदेरगतौ तः ।।२६।।

अगत्यर्थशदेरिनि तः स्यात् । शातय । अगतौ किम् ? गाः शादय ।।२६।।

७०६) हन्तेस्तः ।।२७।।

हन्तेरिनि तः स्यात् । घातय ।।२७।।

७०७) हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः ।।२८।।

हनो हस्य इनिचोर्घिः स्यात् । घातय । अघानि ।।२८।।

७०८) लुप्तोपधस्य च ।।२९।।

लुप्तोपधस्य हनो हस्य घिः स्यात् । घ्नन्ति ॥२९॥

७०९) अभ्यासाच्च ॥३०॥

अभ्यासाच्च हनो हस्य घिः स्यात् । हेरचणि । प्रजिघ्ये । चणि । प्राजीहय ॥३०॥

७१०) जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥३१॥

सन्परोक्षयोर्जेर्गिः स्यात् । जिगीष । जिग्ये ॥३१॥

७११) चेः किर्वा ॥३२॥

सन्परोक्षयोश्चेः किर्वा स्यात् । चिकीर्ष । चिचीष । चिक्ये । चिच्ये ॥३२॥

७१२) सणोऽलोपः स्वरेऽबहुत्वे ॥३३॥

सणोऽस्याबहुत्वे स्वरे लोपः स्यात् । अधुक्षि । अधुक्षाताम् । अबहुत्वे किम् ? अधुक्षन्त ॥३३॥

७१३) दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥३४॥

दरिद्रान्तस्यासार्वधातुके लोपः स्यात् । दरिद्र्यते नानिट् सनि । दिदरिद्रास ॥३४॥

७१४) व्रश्चिमस्ज्योर्धुटि ॥३५॥

व्रश्चिमस्ज्योरन्तस्य धुटि लोपः स्यात् । व्रष्ट्रा । मङक्ष्यति । धुटि किम् ? मज्ज्यते ॥३५॥

७१५) यन्योकारस्य ॥३६॥

धातोरोकारस्य यनि लोपः स्यात् । द्यति ॥३६॥

७१६) आकारस्योसि ॥३७॥

धातोराकारस्य उसि लोपः स्यात् । अयुः ॥३७॥

७१७) सन्ध्यक्षरे च ॥३८॥

धातोराकारस्य सन्ध्यक्षरे लोपः स्यात् । व्यतिरे ॥३८॥

७१८) अस्तेः सौ ॥३९॥

अस्तेरन्तस्य सौ लोपः स्यात् । असि । हस्त्वेति । व्यतिहे ॥३९॥

७१९) असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥४०॥

अकारसन्ध्यक्षरयोः परयोरकारस्य तौ वर्णौ स्तः । तयोश्च निमित्तयोर्लोपः । पच्यन्ते । पचे ॥४०॥

७२०) दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥४१॥

एतयोरन्तस्येवर्णयकारयोर्लोपः स्यात् । आदीधिता । आवेव्यते ॥४१॥

७२१) नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥४२॥

नाम्यन्तव्यञ्जनान्तादायेरादेर्लोपः स्यात् । रैयते । विद्वस्ये ॥४२॥

७२२) गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरादावनण्यगुणे ॥४३॥

एषामुपधाया अण्वर्जेऽगुणस्वरादौ लोपः स्यात् । जग्मुः । जघ्नुः । जज्ञे । चख्नुः ।

जक्षुः । अनणि किम् ? अगमः ॥४३॥

७२३) कारितस्यानामिड्विकरणे ॥४४॥

आम्-इट्-विकरणवर्जे प्रत्यये कारितस्य लोपः स्यात् । कार्यते । कारिता । अनामीत्यादि किम् ? कारयामास । कारयिता । कारय ॥४४॥

७२४) यस्यापत्यप्रत्ययस्यास्वरपूर्वस्य यिन्नायिषु ॥४५॥

अस्वरपूर्वस्यापत्यप्रत्ययसम्बन्धिनो यस्य यिन्नायितद्धितस्वरस्त्रीकारेषु लोपः स्यात् । गार्गीयति । गार्गीयते । गार्गीस्यात् । गार्गीयः । आयिनः । गार्ग्यायणः । स्वरपूर्वस्य तु । आत्रेयीयः ॥४५॥

७२५) नलोपश्च ॥४६॥

यिन्नाय्योर्नाम्नोर्नस्य लोप एव स्यात् । विद्वस्य । राजाये ॥४६॥

७२६) व्यञ्जनाद्दिस्योः ॥४७॥

धातोर्व्यञ्जनाद् दिस्योर्लोपः स्यात् । अधोक् । अलेट् । सौदधोर्वा रो विसर्गवत् । अभिनोऽत्रा अजर्घाः ॥४७॥

७२७) यस्यानिनि ॥४८॥

धातोर्व्यञ्जनात् परस्य योऽननि प्रत्यये लोपः स्यात् । जङ्गमिता । यिन्नाय्योर्वा । दृशदिता । आननि किम् ? पापच्यते ॥४८॥

७२८) अस्य च लोपः ॥४९॥

धातोरस्यानिनि लोपः स्यात् । कथय । चिकीर्षिता ॥४९॥

७२९) सिचो धकारे ॥५०॥

धकारे सिचो लोपः स्यात् । अच्योढ्वम् ॥५०॥

७३०) धुटश्च धुटि ॥५१॥

धुटः परस्य सिचो धुटि लोपः स्यात् । अभित्त । धुटि किम् ? अभित्साताम् ॥५१॥

७३१) ह्रस्वाच्चानिटः ॥५२॥

ह्रस्वादनिटः सिचो धुटि लोपः स्यात् । आहत । प्रास्थित । अनिटः किम् ? अवारिष्टाम् ॥५२॥

७३२) इटश्चेटि ॥५३॥

इटः परस्य सिचः ईटि लोपः स्यात् । अलावीः ॥५३॥

७३३) स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥५४॥

संयोगाद्योः सकयोर्धुट्यन्ते च लोपः स्यात् । आरिप्स्ये । भ्रष्टा । तष्टा । अबाभ्रट् ॥५४॥

७३४) चवर्गस्य किरसवर्णे ॥५५॥

चवर्गस्यासवर्णे धुटि, अन्ते च, कः स्यात् । वक्ता । अनेनेक् । असवर्णे किम् ? उज्झ ॥५५॥

७३५) हो ढः ॥५६॥

हस्य धुट्यन्ते च ढः स्यात् । लेढा अलेट् ॥५६॥

७३६) दादेर्घः ॥५७॥

दादिधातोर्हस्य धुट्यन्ते च घः स्यात् । दोग्धा । अधोक् ॥५७॥

७३७) नहेर्धः ॥५८॥

नहेर्हस्य च धः स्यात् । नद्धा । अनानत् । आहतश्च आच्छ ॥५८॥

७३८) भृजादीनां षः ॥५९॥

भ्रस्जादेरन्तस्य धुट्यन्ते च षः स्यात् । भ्रष्टा । अमार्ट् ॥५९॥

७३९) छशोश्च ॥६०॥

छशोर्धुटयन्ते च षः स्यात् । प्रष्टा । क्रोट् ॥६०॥

७४०) भाषितपुंस्कं पुंवदायौ ॥६१॥

भाषितपुंस्कमायौ पुंवत् स्यात् । ब्राह्मणायते ॥६१॥

७४१) आदातामाथामादेरिः ॥६२॥

अकारात् परस्यातामाथाम् आदिरिः स्यात् । पचेताम् । पचेथाम् ॥६२॥

७४२) आते आथे इति च ॥६३॥

अकारादातेआथेइत्यादेरिः स्यात् । पचेते । पचेथे ॥६३॥

७४३) या शब्दस्य च सप्तम्याः ॥६४॥

अकारात् सप्तम्या या शब्दस्य ईः स्यात् । पचेत् । पचेः ॥६४॥

७४४) याम्युसोरियमियुसौ ॥६५॥

अकाराद् याम्युसोः स्थाने इयमियुसौ स्तः । पचेयम् । पचेयुः ॥६५॥

७४५) शमादीनां दीर्घो यनि ॥६६॥

शमाद्यष्टधातूनां यनि दीर्घः स्यात् । शाम्य । दाम्य । ताम्य । श्राम्य । भ्राम्य । क्षाम्य । क्लाम्य । माद्य ॥६६॥

७४६) ष्ठिवुक्लम्वाचमामनि ॥६७॥

एषामनि दीर्घः स्यात् । ष्ठीव । क्लाम । आचाम ॥६७॥

७४७) क्रमः परस्मै ॥६८॥

क्रमः परस्मैपदेऽनि दीर्घः स्यात् । क्राम ॥६८॥

७४८) गमिष्यमां छः ॥६९॥

एषामनि छः स्यात् । गच्छ । इच्छ । यच्छ ॥६९॥

७४९) पः पिबः ॥७०॥

पिबति ॥७०॥

७५०) घ्रो जिघ्रः ॥७१॥

जिघ्रति ॥७१॥

७५१) ध्मो धमः ॥७२॥

धमति ॥७२॥

७५२) स्थस्तिष्ठ ॥७३॥

तिष्ठति ॥७३॥

७५३) म्नो मनः ॥७४॥

मनति ॥७४॥

७५४) दाणो यच्छः ॥७५॥

यच्छति ॥७५॥

७५५) दृशेः पश्यः ॥७६॥

पश्यति ॥७६॥

७५६) अर्तेऋच्छिः ॥७७॥

ऋच्छति ॥७७।

७५७) सर्तेर्धावः ॥७८॥

वेगेन धावति ॥७८॥

७५८) शदेः शीयः ॥७९॥

शीयते ॥७९॥

७५९) सदेः सीदः ॥८०॥

सीदति । अनि परे इति सर्वत्र । वेतेः त्याद्या न वा डाद्या वा । वेद । विद्म । **ब्रुवः** पंचपंचाहश्च । आह । आहथुः ॥८०॥

७६०) जा जनेर्विकरणे ॥८१॥

जनेर्विकरणे जाः स्यात् । जायते । तनो यण्याद् वा । तायेे । तन्ये ॥८१॥

७६१) ज्ञश्च ॥८२॥

ज्ञो विकरणे जा स्यात् । जाने ॥ ८२॥

७६२) प्वादीनां ह्रस्वः ॥८३॥

प्वादेः (२२) विकरणे ह्रस्वः स्याति । पुनाति । लुनीहि ॥८३॥

७६३) उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वाधातुके ॥८४॥

धातोरुतो व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके वृद्धिः स्यात् । रौति । द्वित्वे न । जुहोति ॥८४॥

७६४) ऊर्णोतेर्गुणः ॥८५॥
ऊर्णो व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके वा गुणः स्यात् । प्रोर्णोति । प्रोर्णौति ॥८५॥

७६५) ह्यस्तन्यां च ॥८६॥
ऊर्णो व्यञ्जनादौ ह्यस्तन्यां नित्यं गुणः स्यात् । प्रौर्णोत् । प्रौर्णोः ॥८६॥

७६६) तृहेरिड् विकरणात् ॥८७॥
तृहेर्विकरणाद् व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके इट् स्यात् । तृणेढि । तृणेक्षि ॥८७॥

७६७) ब्रुव ईड् वचनादिः ॥८८॥
ब्रुवो व्यञ्जनादिगुणिनि सार्वधातुके वचनादिरिट् स्यात् । अब्रवीत् ॥८८॥

७६८) अस्तेर्दिस्योः ॥८९॥
अस्तेर्दिस्योरादिरीट् स्यात् । आसीत् । आसीः ॥८९॥

७६९) सिचः ॥९०॥
सिचः परयोर्दिस्योरादिरीट् स्यात् । अकार्षीत् । अकार्षीः ॥९०॥

७७०) रुदादिभ्यश्च ॥९१॥
रुदादिपञ्चभ्यो दिस्योरादिरीट् स्यात् । अरोदीः । अजक्षीः ॥९१॥

७७१) अदोऽट् ॥९२॥
अदो दिस्योरादिरट् स्यात् । आदत् । आदः । रुदादेश्च । अरोदः ॥९२॥

७७२) सस्य सेऽसार्वधातुके तः ॥९३॥
सस्यासार्वधातुके से तः स्यात् । विवत्स ॥९३॥

७७३) अणि वचेरोदुपधायाः ॥९४॥
वच उपधाया अणि ओत् स्याद् । अवोचः ॥९४॥

७७४) अस्यतेः स्थोऽन्तः ॥९५॥
अणि परेऽस्यतेरन्तः स्थः स्यात् । आस्थत् ॥९५॥

७७५) पतेः पप्तिः ॥९६॥
पतेरणि पप्तिः स्यात् । अपप्तः ॥९६॥

७७६) कृपे रो लः ॥९७॥
कृपे रस्य लः स्यात् । कल्प्ता ॥९७॥

७७७) गिरतेश्चेक्रीयिते ॥९८॥
ग्रोरस्य चेक्रीयिते लः स्यात् । निजेगिल्यते ॥९८॥

७७८) वा स्वरे ॥९९॥
ग्रोरस्य स्वरे लो वा स्यात् । गिर । गिल । अयावुपसर्गस्य । पलाये ॥९९॥

७७९) तृतीयादेर्घढधभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं सध्वोः ॥१००॥
धातोस्तृतीयादेर्घढधभान्तस्यावयवस्य सध्वे चादिचतुर्थत्वं स्यात् । दुधुक्ष । अधूढ्वम् ॥१००॥

७८०) लोपे च दिस्योः ॥१०१॥
धातोस्तृतीयादे र्घढधभान्तस्यावयवस्य दिस्यो र्लोपे आदिचतुर्थत्वं स्यात् । अधोक् । अबोभोत् ॥१०१॥

७८१) तथोश्च दधातेः ॥१०२॥
धन्तस्य धस्तथोः सध्वोश्चादि चतुर्थत्वं स्यात् । धत्तः । धत्थः । धत्से । धद्वे । धन्तस्य किम् ? दधाति ॥१०२॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ
(तृतीयाध्याये आख्याते) षष्ठः पादः ॥

(अथ सप्तमः पादः।)

७८२) इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिर्व्यञ्जनादेरयकारादेः ॥१॥
धातो परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादिरिडागमः स्यात् । भविता । अयकारादेः किम् ? सूयात् ॥१॥

७८३) स्नुक्रमिभ्यां परस्मै ॥२॥
आभ्यां परस्य परस्मैपदविषये व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादिरिट् स्यात् । प्रस्नविष्यति । चिक्रमिष । परस्मै किम् ? प्रचिक्रंसे ॥२॥

७८४) रुदादेः सार्वधातुके ॥३॥
रुदादिभ्यः सार्वधातुकायकारादेर्व्यञ्जनादेरिट्स्यात् । रोदिति । जक्षितः । ये तु, रुद्याः ॥३॥

७८५) ईशः से ॥४॥
ईशः सादौ सार्वधातुके आदिरिट् स्यात् । ईशिष्व ॥४॥

७८६) ईडजनोः सध्वे च ॥५॥
ईड्जनोः सार्वधातुके सध्वे आदिरिट् स्यात् । ईडिषे । ईडिध्वम् । व्यतिजज्ञि । ईशश्च । ईशिध्वे ॥५॥

७८७) से गमः परस्मै ॥६॥
परस्मैपदविषयाद् गमेः से आदिरिट् स्यात् । गमिष्यति । जिगमिषुः । परस्मै किम् ? गम्यते ॥६॥

७८८) हनृदन्तात् स्ये ॥७॥
हन्ऋदन्ताच्च धातोः स्ये आदिरिट् स्पात् । हनिष्यति । करिष्ये ॥७॥

७८९) अञ्जेः सिचि ॥८॥

अञ्जेः सिचि आदिरिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥८॥

७९०) स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै ॥९॥

एभ्यः परस्मैपदे सिचीट् स्यात् । प्रास्तावीः । प्रासावीः । प्राधाविषुः । परस्मै किम् ? प्रास्तोष्ट ॥९॥

७९१) यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥१०॥

एषां परस्मैपदे सिचीट् स्यात् । सोऽन्तश्च । अयंसीत् । व्यरंसीः । अनंसिष्टम् । अयासिषुः ॥१०॥

७९२) स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशूकृगृदृधृप्रच्छां सनि ॥११॥

एषां सनीट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषे । अरिरिषे । अञ्जिजिषे । अशिशिषे । क्राद्यासु दादौ । चिकरिषे । जिगरिषुः । आदिदरिषे । दिधरिषे । पिपृच्छिष ॥११॥

७९३) इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥१२॥

ग्रहोऽपरोक्षायामिटो दीर्घः स्यात् । ग्रहीता । परोक्षायाम्, जगृहिव । ऋद्वृङ्वृञामपरोक्षाशीः परस्मै सिचि वा । तितरीषति । तरिषे । अवरीष्ट । अवरिष्ट । पावरिता । प्रावरीता । अपरोक्षेत्यादि किम् ? तरिथ । वरिषीष्ट प्रावरिषुः ॥१२॥

७९४) अनिडेकस्वरादातः ॥१३॥

एकस्वरादादन्तधातोरसार्वधातुकमनिट् स्यात् । दाता । वृत्पञ्चकात् स्य सन् श्वस्तन्यात्मने । वर्त्स्यति । विवृत्स । कल्प्तासि ॥१३॥

७९५) इवर्णादश्विश्रिडीङ्शीङः ॥१४॥

श्विश्रिडीङ्शीङ्वर्जादेकस्वरादिवर्णान्तादसार्वधातुकमनिट् स्यात् । चेता । नेता । अश्वादि किम् ? श्वयिता ॥१४॥

७९६) उतोऽयुरुणुस्नुक्षुक्ष्नुवः ॥१५॥

य्वादिवर्जादेकस्वरादुदन्तादसार्वधातुकमनिट् स्यात् । स्तोता । अय्वादि किम् ? यविता ॥१५॥

७९७) ऋतोऽवृङ्वृञः ॥१६॥

वृङ्वृञ्वर्जादेकस्वराददन्तादसार्व धातुकमनिट् स्यात् । कर्ता । अवृङ्वृञः किम् ? वरिता । प्रावरिता ॥१६॥

७९८) शकेः कात् ॥१७॥

कान्ताच्छकेरसार्वधातुकमनिट् स्यात् । शक्ता ॥१७॥

७९९) पचिवचिसिचिरिचिमुचेश्चात् ॥१८॥

चान्ताः पञ्चानिटः । पक्ता ॥१९॥

८००) प्रच्छेश्छात् ॥१९॥

प्रष्टा ॥१९॥

८०१) युजिरुजिरञ्जिभुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिभ्रस्जि यजिमस्जिसृजिनिजिविजि-स्वञ्जेर्जात् ॥२०॥

जान्ताः पञ्चदशानिष्टः स्युः । योक्ता ॥२०॥

८०२) अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्तिछिदिभिदिहदिशदिसदि पदि-स्कन्दिखिदेर्दात् ॥२१॥

दान्ताः षोडशानिटः । अत्ता ॥२१॥

८०३) राधिरुधिक्रुधिक्षुधिबन्धिशुधिसिध्यतिबुध्यतियुधिव्यधिसाधेर्धात् ॥२२॥

धान्ता एकादशानिटः ।राद्धा ॥२२॥

८०४) हनिमन्यतेनति् ॥२३॥

नान्तौ द्वावनिटौ ॥ हन्ता । मन्ता ॥२३॥

८०५) आपितपितिपिस्वपिवपिशपिछुपिक्षिपिलिपिलुपिसृपेः पात् ॥२४॥

पान्ता एकादशानिटः । आप्ता ॥२४॥

८०६) जभिरभिलभिभ्यो भात् ॥२५॥

भान्ता स्त्रयोऽनिटः । जब्धा ॥२५॥

८०७) यमिरमिनमिगमेर्मात् ॥२६॥

मान्ताश्चत्वारोऽनिटः ॥ यन्ता ॥२६॥

८०८) रिशिरुशिक्रुशिलिशिविशिदिशिदृशिस्पृशिमृशिदंशेर्शात् ॥२७॥

शान्ता दशानिटः । रेष्टा ॥२७॥

८०९) त्विषिपुष्यतिकृषिश्लिष्यतिद्विषिपिषिविषिशिषिशुषितुषिदुषेः षात् ॥२८॥

षान्ता एकादशानिटः । त्वेष्टा ॥२८॥

८१०) वसतिघसेः सात् ॥२९॥

सान्तौ द्वावनिटौ वस्ता । घस्ता ॥२९॥

८११) दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्हात् ॥३०॥

हान्ता दशानिटः । दग्धा । रिहिलिही सौत्रौ ॥३०॥

८१२) ग्रहगुहोः सनि ॥३१॥

एतयोः सनीट् न स्यात् । जिघृक्ष । जुघुक्षुः ॥३१॥

८१३) उवर्णान्ताच्च ॥३२॥

उवर्णान्तात् सनीट् न स्यात् । पुपूष । बुभूष ॥३२॥

८१४) इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपति दरिद्रां वा ॥३३॥

एषां सनीट् वा स्यात् । दिदेविष । दुद्यूष । अर्दिधिष । ईत्स । बिभ्रजिष । बिभ्रक्ष

दिदम्भिष । धीप्स । शिश्रयिष । शिश्रीष । यियविष । युयूष । प्रोर्णुनविष । बिभरिष । बुभूर्ष । जिज्ञपयिष । ज्ञीप्स । सिषणिष । सिषांसति । तनिष । तितांस । पिपतिष । पित्स । दिदरिद्रिष । दिदरिद्रास । वृऋतामात्मने सिजाशिषोश्च । प्रावरिष । प्रावुवूर्ष । अवरिष्ट । अतृत । तरिषीष्ट । तीर्षीष्ट ॥३३॥

८१५) **भुवः सिज्लुकि ॥३४॥**

सिज्लुकि भुवो नेट् स्यात् । अभूत् ॥३४॥

८१६) **सृवृभृस्नुद्रुस्रुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥३५॥**

परोक्षायामेभ्य एव धातुभ्यो नेट् स्यात् । ससृव । ववृषे । ववृमहे । इत्यादि । एभ्य एव किम् ? पेचिव ॥३५॥

८१७) **थल्यृकारात् ॥३६॥**

ऋकारान्तात् थलि नेट् स्यात् । जहर्थ । थलि किम् ? जह्रिव । अत्वदृश्सृज्स्वरान्तानां नित्यानिटां वा । पेचिथ । पपक्थ । ययिथ । ययाथ । ऋवृव्येदां नित्यम् । आरिथ । आदिथ ॥३६॥

८१८) **कृञोऽसुटः ॥३७॥**

असुटः कृञः परोक्षाथलोर्नेट् स्यात् । चकृव । चकर्थ । असुट् किम् ? सञ्चस्करिव । सञ्चस्करिथ ॥३७॥

८१९) **सूड् भूषणे सम्पर्युपात् ॥३८॥**

सम्पर्युपात् परस्य कृञो भूषणेऽर्थे सुडादिः स्यात् । संस्कर्ता । पर्यस्कार्षीः । उपचस्क्रे ॥३८॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

(तृतीयाध्याये आख्याते) सप्तमः पादः ॥

(अथाष्टमः पादः ।)

८२०) **पदान्ते धुटां प्रथमः ॥१॥**

धुटां पदान्ते प्रथमः स्यात् । तन्नाम । अलेट् ॥१॥

८२१) **रसकारयोर्विसृष्टः ॥२॥**

रसयोः पदान्ते विसृष्टः स्यात् । अबिभः । यातः ॥२॥

८२२) **घढधभेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥३॥**

धावर्जं घढधभान्तधातुभ्यस्तथोर्धः स्यात् । अदुग्ध । अलीढ । अबुद्धाः । अलब्धाः । अधः किम् ? धतः ॥३॥

८२३) **षढोः कः से ॥४॥**

षढोः से कः स्यात् । पेक्ष्यति । लेक्ष्ये ॥४॥

८२४) **तवर्गस्य षटवर्गाद् टवर्गः ॥५॥**

षाट् टवर्गाच्च तवर्गस्य टवर्गः स्यात् । वपुष्टा । द्वेष्टि । लीढः ॥५॥

८२५) ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥६॥

ढस्य ढे लोप उपधायाश्च दीर्घः स्यात् । मूढः । लेढा ॥६॥

८२६) सहिवहोरोदवर्णस्य ॥७॥

सहिवहोर्ढस्य ढे लोपोऽवर्णस्यौच्च स्यात् । सोढा । उदवोढम् ॥७॥

८२७) धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥८॥

धुटां चतुर्थेषु तृतीयः स्यात् । दग्धः ॥८॥

८२८) अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥९॥

अशिटां धुटामघोषे प्रथमः स्यात् । धोक्षि । अशिटां किम् ? अस्ति ॥९॥

८२९) भृजः स्वरात् स्वरे द्विः ॥१०॥

भृजः स्वरात् परस्य जस्य स्वरे द्विः स्यात् । बभृज्जे ॥१०॥

८३०) अस्य वमोर्दीर्घः ॥११॥

अस्य वमाद्योः परयोर्दीर्घः स्यात् । पचावः । दीव्यामः ॥११॥

८३१) स्वरान्तानां सनि ॥१२॥

स्वरान्तानां सनि दीर्घः स्यात् । चिचीष ॥१२॥

८३२) हनिङ्गमोरुपधायाः ॥१३॥

हनइङ् गमश्चोपधायाः सनि दीर्घः स्यात् । जिघांस । अधिजिगांसे । तनो वा । तितांस । तितंस । इङ्गमः किम् ? सञ्जिगंसे ॥१३॥

८३३) नामिनो र्वोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥१४॥

अकुर्छुरोर्धातो रवोरुपधानामिनो व्यञ्जने दीर्घः स्यात् । बुभूर्ष । कूर्द । दीव्य । अकुर्छुरोः किम् ? कुर्याः । छुर्यते । नाभ्यासे । विव्युः ॥१४॥

८३४) सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥१५॥

धातोः सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः स्यात् । अचकात् । सौ वा । अचकात्त्वम् । अचकास्त्वम् ॥१५॥

८३५) अड् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनी क्रियातिपतिषु ॥१६॥

आसु विभक्तिषु धातोरादिरड् स्यात् । अभवः । अभूः । अदास्यत् ॥१६॥

८३६) स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥१७॥

आसु विभक्तिषु स्वरादिधातोरादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । आयत् । ऐधिष्ट । औहिष्यत ॥१७॥

८३७) अवर्णस्याकारः ॥१८॥

स्वरादिधातोरादेरस्य ह्यस्तन्यादिषु आकारः स्यात् । आटत् । आटीत् । आटिष्यत् ॥१८॥

८३८) अस्तेः ॥१९॥

अस्तेरस्य ह्यस्तन्यामाकारः स्यात् । आस्ताम् ॥१९॥

८३९) एतेर्ये ॥२०॥

ह्यस्तन्यनि एतेर्ये परे अटो दीर्घः स्यात् । आयन् । अध्यायन् ॥२०॥

८४०) न मामास्मयोगे ॥२१॥

मा योगे मास्मयोगे चाडाद्या न स्युः । मा त्वं करोः । मा स्म कार्षीः ॥२१॥

८४१) नाम्यन्ताद् धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥२२॥

नाम्यन्तधातोराशिषादिषु धस्य ढः स्यात् । चेषीढ्वम् । अकृढ्वम् । चकृढ्वे ॥२२॥

८४२) मर्जो मार्जिः ॥२३॥

मर्ज इत्यस्य मार्जिः स्यात् । मार्ष्टा । अमार्ट् । गुणे स्वरे वा । मार्जन्ति । मृजन्ति ॥२३॥

८४३) धात्वादेः षः सः ॥२४॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सिञ्च । न ष्ट्वैष्ठिव्-ष्ठक्वाम् । ष्टयायति ॥२४॥

८४४) णोनः ॥२५॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नय ॥२५॥

८४५) नमित्तात् प्रत्ययविकारागमस्थः सः षत्वम् ॥२६॥

निमित्तान्नामिकरात् प्रत्यय विकारागमस्थः सः षत्वमाप्नोति । चिचीष । धनुष्य । शक्ष्यति । चिकीर्ष । सिषेव । परिष्कुरु ॥२६॥

८४६) शासिवसिघसीनां च ॥२७॥

निमित्तात् शासादीनां सः षत्वमाप्नोति । शिष्ये । उष्यते । जक्षुः ॥२७॥

८४७) स्तौतीनन्तयोरेव षणि ॥२८॥

निमित्तात् परः प्रत्ययादिस्थः स्तोतीनन्तयोरेव सः षत्वभूते सनि षत्वमाप्नोति । तुष्टुषा । सिषेवयिष । एव किम् ? सुसूष । षणि किम् ? तिष्ठास । स्विस्वदिसहाम् । सिस्वेदयिष ॥२८॥

८४८) लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥२९॥

लुका लोपे सति प्रत्यये परे उक्तं कार्यं प्रकृतेर्न स्यात् । पञ्च । दुग्धे । प्रत्यये किम् ? अस्थुः ॥२९॥

८४९) स्वरविधिः स्वरे द्विर्वचननिमित्ते कृते द्वर्वचने ॥३०॥

द्विर्वचननिमित्ते स्वरादिप्रत्यये परे द्विर्वचने कृते सति पश्चात् स्वरविधिः स्यात् । पपुः । आटिटः । निन्युः । स्वरविधिः किम् ? असूषुपः । स्वरे किम् ? देध्मीये ॥३०॥

८५०) योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥३१॥

धातोः प्रत्ययस्य च योऽनुबन्धः सोऽप्रयोगी । इङ् सन् ॥३१॥

८५१) शिडिति शादयः ॥३२॥

शषसहाः शिटः स्युः ॥३२॥

८५२) सम्प्रसारण य्वृतोऽन्तःस्थानिमित्ताः ॥३३॥

अन्तःस्थानिमित्ता इउऋवर्णाः सम्प्रसारणं स्युः ॥३३॥

८५३) अर् पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे (च) गुणः ॥३४॥

अर् एओ अपेक्ष्य पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे गुणः स्यात् । आर् । ए । ओ ॥३४॥

८५४) आरुत्तरे च वृद्धिः ॥३५॥

आर् उत्तरे द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिः स्यात् । आर् । ऐ । औ ॥३५॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितायां (कातन्त्र-) बालावबोधवृत्तौ

(तृतीयाध्याये आख्याते) अष्टमः पादः ॥

॥ इत्याख्यातं समाप्तम् । इति तृतीयोऽध्यायः॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः कृतः ॥

अर्हम् ॥

कात्यायनेन ये पूर्वं विस्तरेण कृतः कृताः ।
ते संक्षिप्याभिधीयन्ते बालानामवबुद्धये ॥१॥

(अथ प्रथमः पादः ।)

८५५) सिद्धिर्लोकात् ॥१॥

कृदन्तैः समासासमासविभाषादिसिद्धिर्लोकाद् व्याकरणादेर्ज्ञेया ॥१॥

८५६) ञ्णितीज्वत् ॥२॥

ञनुबन्धे णानुबन्धे च कृत्प्रत्यये धातोरिचीव कार्यस्य सिद्धिः स्यात् । पाठः । कारकः । घातः । जनकः । वधः । उत्कोटकः । पायकः । घटंघटम् । घाटंघाटम् ॥२॥

८५७) हन्तेस्तः ॥३॥

हन्तेर्नस्य ञ्णिति कृत्प्रत्यये तः स्यात् । घातः । घातकः ॥३॥

८५८) न सेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमामिचि ॥४॥

सेटोऽमन्तधातोर्वमादिवर्जस्येचि कृतं कार्यं न स्यात् । अशमि । ञ्णितीज्वद् भावात् । शमः । तमी । सेटः किम् ? अयामि । यामः । अवमीत्यादि किम् ? अवामि । वामः । अकामि । कामः । आचामि । आचामः ॥४॥

८५९) प्रत्ययैकदेशलुकां चानाम् ॥५॥

प्रत्यये एकदेशस्य लुग् येषां तेषां धातूनामनां नलोपवर्जानां तत्रैव श्रुते प्रत्यये यत् प्राप्तं तन्न स्यात् । समिधिता । अदृशदि । दृशदकः । वेच्यः । लोलुवः । अनां किम् ? एधः ॥५॥

८६०) सार्वधातुकवच्छिति ॥६॥

शानुबन्धे कृति सार्वधातुक इव कार्यं स्यात् । जुह्वत् । कुर्वाणः ॥६॥

८६१) अगुणः क्ङिति ॥७॥

कानुबन्धो ङानुबन्धश्च कृदगुणः स्यात् । कृतः । गृहीत्वा । इष्टिः । बिभ्यत् । सुन्वन् ॥७॥

८६२) गुणी जागुरशन्तृङ्कृत् ॥८॥

जागर्तेः परोऽशन्तृङ् कृद्गुणी स्यात् । जागरकः । जागरितः । अशन्तृङ् किम् ? जाग्रत् ॥८॥

८६३) क्त्वा सेडरुदविदमुखक्षुधक्लिशकुशगुधमृडमृदवदवसग्रहाम् ॥९॥

अरुदादीनां सेट् क्त्वा गुणी स्यात् । शयित्वा । देवित्वा । श्रंसित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा । अरुदेत्यादि किम् ? रुदित्वा । विदित्वा । गृहीत्वा ॥९॥

८६४) व्यञ्जनादीदुदुपधानामवो वा ॥१०॥

अवन्तस्येकारोकारोपधस्य व्यञ्जनादिधातोः सेट् क्त्वा गुणी वा स्यात् । लिखित्वा । लेखित्वा । द्युतित्वा । द्योतित्वा । अवः किम् ? देवित्वा । सन् च । लिलिखिष । लिलेखिष ॥१०॥

८६५) तृषिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्चाम् ॥११॥

एषां सेट् क्त्वा गुणी वा स्यात् । तृषित्वा । तर्षित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा ॥११॥

८६६) थफां न्युपान्ते ॥१२॥

थान्तफान्तानां नि उपान्त्ये सति सेट् क्त्वा गुणी वा स्यात् । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । न्युपान्ते किम् ? कोथित्वा ॥१२॥

८६७) जान्तनशामनिटां वा तादिः ॥१३॥

अनिटां जान्तनशां न्युपान्ते तादिः क्त्वा गुणी वा स्यात् । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । अनिटां किम् ? अञ्जित्वा । तादिः किम् ? विभज्य ॥१३॥

८६८) स्कन्दस्यन्दोः ॥१४॥

अनयोस्तादिः क्त्वा गुणी स्यात् । स्कन्तवा । स्यन्त्वा । तादिः किम् ? प्रस्कद्य ॥१४॥

८६९) डी ङशीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदो निष्ठा सेट् ॥१५॥

एषां सेट् निष्ठा गुणी स्यात् । डयितः । शयितवान् । प्रमेदितः । सेट् किम् ? डीनः ॥१५॥

८७०) मृषः क्षान्तौ ॥१६॥

क्षान्तौ वर्तमानान्मृषः सेट् निष्ठा गुणी स्यात् । मर्षितः । क्षान्तौ किम् ? अपमृषितं वाक्यम् ॥१६॥

८७१) भावारम्भयोर्वोदुपधाद् गुण्यनः ॥१७॥

गुण्यन्विकरणार्हादुकारोपधधातोर्भावारम्भयोः सेट् निष्ठा गुणी वा स्यात् । द्योतितम् । द्युतितं, तमः । प्ररुदितः । प्ररोदितः । गुण्यनः किम् ? निगुधितम् ॥१७॥

८७२) ह्लादो ह्रस्वः क्तौ च ॥१८॥

ह्लादः क्तौ निष्ठायां च ह्रस्वः स्यात् । ह्लतिः । ह्लन्तः । ह्लन्नवान् ॥१८॥

८७३) खिदन्तेऽनव्ययस्वरस्यमोऽन्तश्च ॥१९॥

अनव्ययस्वरान्तोपपदस्यखानुबन्धप्रत्ययान्ते धातोर्मोऽन्तः सम्भवे ह्रस्वः स्यात् । तीर्थङ्करः । ग्रामणिंमन्यः । कालिंमन्या । वधुंमन्या । झंमन्यः । अनव्ययस्य किम् ? दोषामन्यमहः ॥१९॥

८७४) नाम्येकस्वरस्य द्वितीयाम् ॥२०॥

अनव्ययं नाम्यैकस्वरोपपदस्य खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ द्वितीयाम् स्यात् । श्रियंमन्यः । गांमन्यः । एकस्वरस्य किम् ? सेनानिंमन्यः ॥२०॥

८७५) ह्रस्वस्य तः पित्कृति ॥२१॥

ह्रस्वान्तधातोः पानुबन्धकृति तोऽन्तः स्यात् । अग्निचित् । प्रकृत्य ॥२१॥

८७६) ओदौद्भ्यां यः स्वरवत् ॥२२॥

ओकारौकाराभ्यां कृद् यः स्वरवत् स्यात् । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । कृद्यः किम् । उपोयते ॥२२॥

८७७) वेर्लोपः ॥२३॥

कृतो वेर्लोपः स्यात् । गीः । क्विप् । अर्धभाक् । विंण् । सोमपाः । विच् । च्वेश्च । पटूकुरु ॥२३॥

८७८) य्वोर्व्यञ्जनेऽये ॥२४॥

यवयोर्यवर्जकृद्व्यञ्जने लोपः स्यात् । क्नूतः । दिदिवान् । लोलूः । त्यादौ च । पापहि । अये किम् ? प्रक्नूय्य । प्रदीव्य ॥२४॥

८७९) निष्ठेटीनः ॥२५॥

निष्ठायामिटि परे इनो लोपः स्यात् । कारितः । चारितवान् । निष्ठायां किम् ? कारयिता ॥२५॥

८८०) लघुपूर्वो यप्यय् ॥२६॥

लघुपूर्व इन् यपि अय् स्यात् । प्रशमय्य । विगणय्य । आल्वादिषु । स्पृहयालुः । स्तनयित्नुः । आप्नोतेर्वा । प्रापय्य । प्राप्य ॥२६॥

८८१) मीग्मिग्दीङ्दामानामाः ॥२७॥

मीग्-मिग्-दीङां दामागायत्यादीनां यपि परे आःस्यात् । प्रमाय । परिमाय । प्रदाय ईत्त्वबाधार्थम् । आदाय । विधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय । अवसाय । विहाय ॥२७॥

८८२) क्षेः क्षीः ॥२८॥

क्षेर्यपि क्षीः स्यात् । प्रक्षीय ॥२८॥

८८३) निष्ठायां न वा (ऽऽक्रोशदौन्ययोः ॥२९॥

क्षितायुः । क्षीणायुः । क्षितकः । क्षीणकः) ॥२९॥

८८४) स्फायः स्फीः ॥३०॥
निष्ठायां स्फायः स्फीर्वा स्यात् । स्फीतः । स्फीतवान् ॥३०॥

८८५) प्रस्त्यः सम्प्रसारणम् ॥३१॥
प्रात् स्त्यायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं स्यात् । प्रस्तीतः ॥

८८६) न वेञ्ज्योर्यपि ॥३२॥
अनयोर्यपि सम्प्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । प्रज्याय ॥३२॥

८८७) व्यश्च ॥३३॥
व्येञो यपि सम्प्रसारणं न स्यात् । प्रव्याय ॥३३॥

८८८) संपरिभ्यां वा ॥३४॥
संव्याय । परिवीय ॥३४॥

८८९) तद्दीर्घमवोऽन्त्यम् ॥३५॥
वेञ्वर्जस्य तत् सम्प्रसारणमन्त्यं दीर्घं स्यात् । मित्रहूः । हूतः । अवः किम् ? उतः । अन्त्यं किम् ? सुप्तः ॥३५॥

८९०) अहन् सत्पञ्चमस्य क्वागुणधुटोः ॥३६॥
हनवर्जं सत् पञ्चमान्तोपधायाः क्वावगुणे धुटि च दीर्घः स्यात् । प्रशान् । शान्तः । शंशान्तः । शान्त्वा । अहन् किम् ? वृत्रहणि । सत्पञ्चमस्य किम् ? गतः । घृतः । अगुणधुटि किम् ? गन्ता । प्रणम्य । क्रमे वा क्त्वि । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा ॥३६॥

८९१) छवोः शूटौ पञ्चमे च ॥३७॥
छवयो क्वावगुणिधुटि पञ्चमे च क्रमेण श्-ऊटौ स्याताम् । शब्दप्राशौ । पृष्टः । प्रश्नः । अक्षः । द्यूः । द्यूत्वा । दुद्यूष । स्योमा ॥३७॥

८९२) श्रिव्यव्यादेः सस्वरः ॥३८॥
श्रूः । ऊतः ॥३८॥

८९३) राल्लोप्यौ ॥३९॥
रेफात् छवौ क्वावगुणिधुटि पञ्चमे च लोप्यौ स्याताम् । मुरौ । मूर्तः । मोर्मा । धूः । धूर्त्तिः । तोर्मा ॥३९॥

८९४) वनतितन्वादिनिषिद्धेटां धुट्यगुणे पञ्चमः ॥४०॥
वनतेस्तन्वादिनिषिद्धेटश्चागुणे धुटि पञ्चमो लोप्यः स्यात् । वतिः । ततः । हत्वा ॥४०॥

८९५) यपि ॥४१॥
एषां यपि पञ्चमो लोप्यः स्यात् । प्रवत्य । प्रतत्य । मो वा । आगत्य । आगम्य । घञां धेः । एधः ॥४१॥

८९६) विड्वनोरा: ।।४२।।
अनयो: पञ्चम आ: स्यात् । अब्जा: । अवावा । ध्वावा ।।४२।।

८९७) धुटिखनिसनिजनाम् ।।४३।।
एषां पञ्चमस्य धुटि आ स्यात् । खात: । सात: । जाति: । सनि च । सिषास ।।४३।।

८९८) ये वा ।।४४।।
खाये । खन्ये । चाखाये । चंखन्ये । प्रसाय । प्रसन्य । जायते । जन्यते ।।४४।।

८९९) इञहातेस्तादौ क्त्वि ।।४५।।
जहातेस्तादौ क्त्वि इत् स्यात् । हित्वा । तादौ किम् ? प्रहाय । जहाते: किम् ? हात्वा ।।४५।।

९००) दोसोमास्थामगुणे ।।४६।।
एषामगुणे तादौ इत् स्यात् । दित: । अवसित: । मित्वा । स्थिति: ।।४७।।

९०१) वा छाशो: ।।४८।।
छात: । छित: । शाति: । शिति: ।।४८।।

९०२) धागो हि: ।।४९।।
धागस्तादावगुणे हि: स्यात् । हित: । हित्वा ।।४९।।

९०३) चरफलोरस्योत् ।।५०।।
अनयोरस्य तादावगुणे उत् स्यात् । चूर्ति: । प्रफुल्त: ।।५०।।

९०४) दद्बोऽध: ।।५१।।
दासंज्ञस्याधेटस्तादावगुणे दत् स्यात् । दत्ति: । अध: किम् ? धीत: ।।५१।।

९०५) उपसर्गस्वरात: ।।५२।।
उपसर्गस्वराद् दासंज्ञस्याधेटस्तादावगुणे त: स्यात् । प्रत्तम् । नीत्तम् ।।५२।।

९०६) यपि चादो जग्ध: ।।५३।।
तादावगुणे यपि चादो जग्ध: स्यात् । जग्ध: । प्रजध्य ।।५३।।

९०७) क्त्वातुममन्तोऽव्ययम् ।।५४।।
क्तवातुममन्तोऽसंख्येयत्वादव्ययं स्यात् ।।५४।।

९०८) अनुबन्धइत् ।।५५।।
कृत्सूत्रे अनुबन्ध इत् स्यात् ।।५५।।

इति श्रीमदञ्चलगच्छेश्वरश्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितयो: कृत्सूत्रवृत्त्यो:
(चतुर्थाध्याये) प्रथम: पाद: ।।

(अथ द्वितीयः पादः ।)

९०९) कृत् ।।१।।

अत्र वक्ष्यमाणः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।।१।।

९१०) कर्तरि ।।२।।

विशेषोक्तिं विना कृत् कर्तरि स्यात् । कर्ता । घुरकेलिमौ कर्मकर्तरि । भङ्गुरः । पचेलिमाः माषाः ।।२।।

९११) श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजृभजः क्तौ वा ।।३।।

एषां कर्तरि क्तो वा स्यात् । अश्लिष्टाः कान्तां ते । आश्लिष्टा कान्ता तैः । अतिशयितो गुरुं शिष्यः । अतिशयितो गुरुस्तैः । विभक्ताः स्वं ते । विभक्तं स्वं तैः ।।३।।

९१२) आरम्भे ।।४।।

आरम्भार्थे विहितः क्तः कर्तरि वा स्यात् । प्रकृताः कटं ते । प्रकृतः । कटस्तैः ।।४।।

९१३) वागत्यर्थकर्मकपिबभुजाम् ।।५।।

एषां क्तः कर्तरि वा स्यात् । गतोऽसौ ग्रामम् । गतोऽसौ तैः । स्थितोऽसौ । स्थितं तैः । पीताः पयः । पीतं पयः । भुक्तास्ते । भुक्तं तैः ।।५।।

९१४) क्तवा तुमम् भावे ।।६।।

एते धात्वर्थमात्रे स्युः । कृत्वा । कर्तुम् । कारं कारं याति ।।६।।

९१५) कृत्यक्तखलर्थाः कर्मणि च ।।७।।

एते सकर्मकाद् धातोः कर्मणि, अकर्मकाच्च भावे स्युः । कार्यः, कर्तव्यः कटस्तेन । स्थेयं देयं त्वया । कृतः कटः । कृतं कटं तेन । सुकरः कटः । सुकरं तेन ।।७।।

९१६) भीमादयोऽपादाने ।।८।।

एतेऽपादाने स्युः । भीमः । भयानकः ।।८।।

९१७) सम्प्रदानाच्चान्यत्रोणादयः ।।९।।

सम्प्रदानाद् अपादानाच्चान्यत्र कारके वर्तमानार्थधातुभ्यो बहुलमुणादयः स्युः । कारुः ।।९।।

९१८) अन्यत्रापि कृत् ।।१०।।

यथोद्दिष्टार्थादन्यत्रापि कृत् स्यात् । मोहनीयं कर्म ।।१०।।

९१९) वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।।११।।

न विद्यते समानं रुपं यस्य । स्त्र्यर्थे विहितं वर्जयित्वा सरूपकृद् वा स्यात् । चेयम् । चेतव्यम् । चयनीयम् । असरुपः किम् ? ध्यणि यो न । कार्यम् । अस्त्रियां किम् ? चिकीर्षा । क्तिर्न ।।११।।

९२०) तव्यानीयौ ।।१२।।

धातोः परौ तव्यानीयौ स्याताम् । स्थातव्यम् । स्थानीयम् ॥१२॥

९२१) स्वराद्य एच्च ॥१३॥

स्वरान्तधातोर्यस्यादातश्च एत् । चेयम् । देयम् ॥१३॥

९२२) शकितकिचतियतिशसिसहियजिभजिपवर्गात् ॥१४॥

एभ्यो यः स्यात् । शक्यम् । तक्यम् । चत्यम् । यत्यम् । शस्यम् । सह्यम् । यज्यम् । भज्यम् । तप्यम् । गम्यम् । नाम्नो वदः क्यप् च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् ॥१४॥

९२३) यममदगदचरोऽनुपसर्गे ॥१५॥

एषामुपसर्गाभावे यः स्यात् । यम्यम् । मद्यम् । गद्यम् । चर्यम् । अनुपसर्गात् किम् ? प्रयाम्यम् । अभिचार्यः । आङि च । आचर्यम् ॥१५॥

९२४) वृञ्भृदृशासुस्तुजुषीणां क्यप् ॥१६॥

एषां क्यप् स्यात् । वृत्यम् । भृत्यम् । आदृत्यम् । शिष्यम् । अवश्यस्तुत्यम् । जुष्यम् । इत्यम् ॥१६॥

९२५) ऋदुपान्त्यादकृपः ॥१७॥

कृपवर्जाद् ऋदुपधात् क्यप् स्यात् । वृध्यम् । अकृपः किम् ? कल्प्यम् ॥१७॥

९२६) न वा कृवृषिमृजिदुहिगुहिशंसिजपः ॥१८॥

एभ्यो वा क्यप् स्यात् । कृत्यम् कार्यम् । वृष्यम् । वार्ष्यम् । मृज्यम् । मार्ज्यम् । दुह्यम् । दौह्यम् । गुह्यम् । गौह्यम् । शस्यम् । शास्यम् । जप्यम् । जाप्यम् ॥१८॥

९२७) ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण् ॥१९॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनाच्च घ्यण् स्यात् । कार्यम् । शार्ध्यम् । पाक्यम् ॥१९॥

९२८) आसुयुवपिलपित्रपिडिपिदभिचमानमः ॥२०॥

आङ्पूर्वाभ्यां सुञ्नमभ्यां यौत्यादिभ्यश्च घ्यण् स्यात् । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । दाभ्यम् । आचाम्यम् । आनाम्यम् ॥२०॥

९२९) उवर्णादावश्यके ॥२१॥

अवश्यंभावे द्योत्ये उवर्णान्तधातोर्घ्यण् स्यात् । नाव्यम् । अवश्यलाव्यम् । लव्यमन्यत् ॥२१॥

९३०) कृत्याः ॥२२॥

तव्यानीयक्यप्घ्यण्प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥२२॥

९३१) णकाचतृचः ॥२३॥

धातोः कर्तरि एते स्युः । पाचकः । पचः । पक्ता ॥२३॥

९३२) नन्द्यादेरनः ॥२४॥

नन्दनः । शोभनः ॥२४॥

१३३) ग्रहादेर्णिन् ॥२५॥
ग्राही । स्थायी ॥२५॥

१३४) नाम्युपधप्रीकृगृज्ञः कः ॥२६॥
विक्षिपः । प्रियः । किरः । गिरः । ज्ञः ॥२६॥

१३५) उपसर्गादातो डोऽश्यः ॥२७॥
आह्वः । प्रह्वः ॥२७॥

१३६) न वा ज्वलादिदुनीभूग्रहास्त्रोर्णोऽनुपसर्गात् ॥२८॥
एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो वा णः स्यात् । ज्वलः । ज्वालः । दवः । दावः । नयः । नायः । भवः । भावः । ग्रहः । ग्राहः । आस्त्रवः आस्त्रावः । नर्तकगाथकगायनीप्रवकादयोऽकट्धकट्नणकाद्यन्ता ज्ञेयाः ॥२८॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितयोः कृत्सूत्रवृत्त्योः (चतुर्थाध्याये) द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

अर्हम् ॥

१३७) कर्मणोऽण् ॥१॥
कर्मणः पराद् धातोरण् स्यात् । कुम्भकारः । वेदाध्यायः ॥१॥

१३८) मन्याणिन् पुंवच्चात्र ॥२॥
कर्मणः परान्मन्यतेर्णिन् स्यात् । अत्र णिन्नन्ते कर्मणः पुंवत् स्यात् । ज्ञमानी बन्धोः । पटुमानी पत्न्याः । पुंवद्भावात् । खट्वामानिनी ॥२॥

१३९) खश् च स्वस्मै ॥३॥
कर्मणः परादात्मार्थे खश् च स्यात् । विदुषीमात्मानं मन्यते विद्वन्मानिनी । मन्या । ज्ञंमन्यः ॥३॥

१४०) ण-क-टक्-अच्-ट-अ-इ-खि-खश्-ख-ड-णिन्-खनट्-खिष्णु-खुकञ्-विण्-विटो यथोद्देशम् ॥४॥
कर्मणोऽकर्मणः केवलाद् धातोरेते सप्तदशप्रत्यया यशोद्देशं ज्ञेयाः । ण । धर्मशीलः । क । गोदः । टक् । सामगी । सुरापी । अच् । कवचहरः कुमारः । पूजार्हः । चक्रधरः । धनुग्रहः । ट । भिक्षाचरी । अग्रेसरी । यशस्करी विद्या । अ । किङ्करः । इ । फलेग्रहिः । खि । कुक्षिंभरिः । खश् । स्तनन्धयः । असूर्यम्पश्यः । ख । भयङ्करः । ड । भुजगः । गिरिशः । तमोपहः । णिन् । शीर्षघाती । खनट् । प्रियङ्करणः । खिष्णु । विष्णुः । खुकञ् । प्रियम्भावुकः । विण् । श्रीभाक् । विट् । अग्रेगाः ॥४॥

१४१) मन्-वन्-क्वनिप्-विचः ॥५॥
कर्मणोऽकर्मणः केवलाद्वा धातोरेते प्रत्यया यथालक्ष्यं स्युः । मन् । इन्द्रशर्मा । वन् ।

विजावा । क्वनिप् । सुधीवा । विच् । सोमपाः । रिष् । रेट् ॥

९४२) क्विप् ॥६॥

कर्मणोऽकर्मणः केवलाद् वा धातोः क्विप् यथालक्ष्यं स्यात् । क्रव्यात् । उषाश्रुत् । प्रसूः । गीः । लूः । वृत्रहा । ददृजगज्जुहूवाक्प्राट् धीश्रीद्रूस्रू कटप्रूपरिवाट् भ्राजाद्याः क्विपः ॥६॥

९४३) नाम्नः साधौ णिनिः ॥७॥

नाम्नः परात् साध्वर्थात् ॥ धातोर्णिनिः स्यात् । साधुकारी ॥७॥

९४४) अजातेः शीले ॥८॥

जातिवर्जान्नाम्नः पराद् धातोः शीलेऽर्थे णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । प्रस्थायी । अजातेः किम् ? शालीन् भोक्ता । शीले किम् ? उष्णभोजो मन्दः ॥८॥

९४५) व्रताभीक्ष्ण्योः ॥९॥

नाम्नः पराद् धातोरनयोर्गम्ययोर्णिनिः स्यात् । अश्राद्धभोजी । क्षीरपायी ॥९॥

९४६) कर्तुरुपमानात् ॥१०॥

कर्त्रोपमानाद् धातोर्णिनिः स्यात् । उष्ट्रक्रोशी ॥१०॥

९४७) कर्मणोऽतीते हनः कुत्सायाम् ॥११॥

कर्मणः परादतीतार्थाद् धातोः कुत्सायां गम्यायां णिनिः स्यात् । पितृघाती ॥११॥

९४८) विक्रिय इन् ॥१२॥

कर्मणः परादतीतार्थाद् विक्रियः कुत्सायामिन् स्यात् । सोमविक्रयी ॥१२॥

९४९) क्वनिप् दृशेः ॥१३॥

कर्मणः परादतीतार्थाद् दृशः क्वनिप् स्यात् । बहुदृश्वा ॥१३॥

९५०) सप्तम्या जनेर्डः ॥१४॥

सप्तम्यन्तनाम्नः परादतीतार्थाज्जनेर्डः स्यात् । जलजम् ॥१४॥

९५१) अजातेः पञ्चम्याः ॥१५॥

पञ्चम्यन्ताजात्यर्थात् परादतीतार्थाज्जनेर्डः स्यात् । बुद्धिजम् । अजातेः किम् ? गजाज्जातः ॥१५॥

९५२) क्वचित् ॥१६॥

उक्तादन्यत्रापि यथालक्ष्यं डः स्यात् । द्विजः । प्रजाः ॥१६॥

९५३) क्तक्तवतू निष्ठा च ॥१७॥

अतीतार्थाद् धातोरेतौ स्यातां, निष्ठासंज्ञौ च । कृतः । कृतवान् ॥१७॥

(इति श्रीमदञ्चलगच्छेश्वर श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितयोः कृत्सूत्रवृत्याः (चतुर्थाध्याये) तृतीयः पादः ॥)

(अथ चतुर्थः पादेः ।)

९५४) क्वसुकानौ परोक्षावच्च ॥१॥

अतीतार्थाद् धातोः क्वसुकानौ स्याताम् । तौ च परोक्षावत् । पचिवान् । पाचयाञ्चकृवान् । पेचानः ॥१॥

९५५) वर्तमाने शन्तृ निशौ भविष्यति तु सस्यौ ॥२॥

वर्तमानार्थाद् धातोरेतौ स्याताम्, भविष्यदर्थात् तु स्ययुक्तौ । पचन् । पचमानः । यास्यन् । करिष्यमाणः । माङ्याकोशे च । मा पचन् । मा पचमानो मूर्खः ॥२॥

९५६) वेत्तेर्वा क्वन्सुः ॥३॥

वतमानार्थाद् विदः क्वन्सुर्वा स्यात् । तत्त्वं विद्वान् । विदन् वा ॥३॥

९५७) क्वसुशन्तृङौ परस्मै ॥४॥

एतौ प्रत्ययौ परस्मैपदसंज्ञौ स्तः । बभूवान् । भवन् ॥४॥

९५८) अनावात्मने ॥५॥

अत्र क्वन्सादिमध्ये आनौ आत्मनेपदसंज्ञौ स्तः । कुर्वाणः । सर्वेषामात्मने इत्यगुणः । व्यतिबभूवानः ॥५॥

९५९) शक्तिवयःशीले शानङ् ॥६॥

एषु गम्येषु वर्तमानार्थाद् धातोः शानङ् स्यात् । निघ्नानः । स्त्रियं गच्छमानः । निन्दमानः ॥६॥

९६०) आन्मोऽन्त आने ॥७॥

अकारात् पर आनो मान्तः स्यात् । क्रियमाणः । पक्ष्यमाणः ॥७॥

९६१) तृन् शीलधर्मसाधुषु ॥८॥

शीलादिवर्तमानार्थाद् धातोस्तृन् स्यात् । कर्ता कटम् । वधूमूढां मुण्डयितारः । श्राविष्ठायनः । गन्ता खेलः ॥८॥

९६२) इष्णुष्णुक्स्नुक्नुडिरुरुक्आरुआलुइन्उकञ्णकटाकमरक्घुरकुरऊकवरट्वरप्करक्विपो यथोक्तं धातोः ॥९॥

शीलादिवर्तमानार्थेभ्यो यथोक्तधातुभ्य एते एकविंशति प्रत्ययाः स्युः । इष्णु । भविष्णुः । वर्तिष्णुः । ष्णुक् । भूष्णुः । जिष्णुः । स्नु । स्थास्नुः । क्नु । गृध्नुः । डि । सासहिः । चक्रिः । रु । धारुः । रुक् । भीरुः । आरु । वन्दारुः । आलु । दयालुः । इन् । जयी । क्षयी । उकञ् । कामुकः । णक । आक्रोशकः । निन्दकः । टाक । जल्पाकी । मरक् । प्रसृमरः । घुर । भङ्गुरः । कुर । विदुरः । वावदूकः । जागरूकः । वर । भास्वर । पेस्वरः । ट्वरप्क । इत्वरः । जित्वरी । र । स्मेरः । नम्रः । क्विप् । विद्युत् ॥९॥

९६३) इङितो व्यञ्जनाद्यन्तादकर्मकादनः ॥१०॥

व्यञ्जनमादिरन्तश्च यस्य तस्माद् इतो ङितश्च शीलादिवर्तमानार्थादकर्मकाद् धातोरनः

स्यात् । स्पर्धनः । वर्तनः । अकर्मकात् किम् ? वसिता वस्त्रम् ॥१०॥

९६४) भूषा क्रोधार्थज्वालादीनां च ॥११॥

मण्डनः । कोपनः । जवनः । ज्वलनः । चङ्क्रमणः ॥११॥

९६५) शमष्टकाद् घिनण् ॥१२॥

शीलादिवर्तमानार्थेभ्यः शमाद्यष्टधातुभ्यो घिनण् स्यात् । शमी । प्रमादी । क्लमी ॥१२॥

९६६) युजादीनां च ॥१३॥

योगी । भोगी ॥१३॥

९६७) सनन्ताशंसिभिक्षेरुः ॥१४॥

एभ्यः शीलादिवर्तमानार्थेभ्य उः स्यात् । चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥१४॥

९६८) चेक्रीयितस्याचि लुक् ॥१५॥

अस्याचि परे लुक् स्यात् । लोलवः । नोतः । रोरूयः ॥१५॥

९६९) डुइत्रतटो विधिवत् ॥१६॥

एते प्रत्यया वर्तमानार्थधातुभ्यः सूत्रोक्तविधिना स्युः । शम्भुः । प्रभुः । लवित्रम् । नेत्रम् । पात्री ॥१६॥

९७०) ज्ञानेच्छार्चार्थाञीद्भ्यः क्तः ॥१७॥

ज्ञान इच्छार्चार्थेभ्यो ञ्यनुबन्धेभ्यश्च वर्तमानार्थेभ्यः क्तः स्यात् । राज्ञां ज्ञातः । इष्टः । पूजितः । मिन्नः । बहुवचनात्, शीलितरक्षितादयः ॥१७॥

९७१) भविष्यति गम्यादिः ॥१८॥

गम्यादयो भविष्यत्यर्थे इन्नाद्यन्ताः स्युः । ग्रामंगमी । आगामी ॥१८॥

९७२) क्रियार्थक्रियायां तुम्णकचौ ॥१९॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे सत्यां भविष्यदर्थाद् धातोरेतौ स्याताम् । पक्तुं, पाचको वा, याति । क्रियार्थायां किम् ? भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । शक्यार्थकालवेलासमयेषु तुम् । शक्तोऽलं भोक्तुम् । कालो भोक्तुम् ॥१९॥

९७३) भाववाचिनः ॥२०॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थाद् धातोर्भाववाचिप्रत्ययाः स्युः । पाकाय, पक्तये पचनाय वा, याति ॥२०॥

९७४) अण् कर्मणः ॥२१॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे कर्मणः पराद् भविष्यत्यर्थाद् धातोरण् स्यात् । शरलावो याति ॥२१॥

(इति श्रीमदञ्चलगच्छेश्वर श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितयोः कृत्सूत्रवृत्योः (चतुर्थाध्याये) चतुर्थः पादः ॥)

(अथ पञ्चमः पादः ।)

९७५) भावाकर्त्रोर्घञ् ॥१॥

भावे कर्तृवर्जे च कारके धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । आहारः । अकर्तृ किम् ? नदः ॥१॥

९७६) यथोक्तमल्क्यादयश्च ॥२॥

सोपसर्गाद् अनुपसर्गात् सनाम्नो वा यस्माद् धातोः भावाकर्त्रो यथोक्तस्तथा घञ् अल् क्यादयश्च स्युः । संरावः । अध्यायः । उच्छ्रायः । भावः । कायः । अल् । प्रभवः । संयमः । संयामः । युवर्णऋद्दमादिभ्योऽलेव । जयः । क्रयः । द्रवः । लवः । गरः । गमः । आदरः । किः । आदिः । निधिः । वार्धिः ।ड। परिघः । न । प्रश्नः ॥२॥

९७७) द्वितोऽथुः ॥३॥

द्वनुबन्धाद् धातोर्भावाकर्त्रोरथुः स्यात् । वेपथुः ॥३॥

९७८) ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् ॥४॥

ड्वनुबन्धाद् धातोर्भावाकर्त्रोस्तेन धात्वर्थेन तत्कृतमित्यर्थे त्रिमक् स्यात् । भृत्रिमम् ॥४॥

९७९) स्त्रियां क्तिः ॥५॥

स्त्रीलिङ्गधातोर्भावाकर्त्रोः क्तिः स्यात् । कृतिः । बुद्धिः । स्तुतिः । श्वादिभ्यो वा । श्रुतिः । श्रुतः । पक्षे यथाप्राप्ताः क्विबादयः । प्रतिश्रुत् । इष्टिः । इच्छा । विधिवत् । क्यप् । शयाः । भृत्याः । क्रिया । जागर्या ॥५॥

९८०) क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनादः ॥६॥

क्त इट् यस्माद् गुरुमतो व्यञ्जनान्ताद् धातोः स्त्रियां भावकर्त्रोरः स्यात् । ईहा ॥६॥

९८१) शंसिप्रत्ययात् ॥७॥

शंसः प्रत्ययान्ताच्च स्त्रियां भावकर्त्रोरः स्यात् । प्रशंसा । गोपाया । चिकीर्षा ॥७॥

९८२) षिद्भ्योऽङ् ॥८॥

षानुबन्धाद् धातोः स्त्रियां भावकर्त्रोरङ् स्यात् । घटा ॥८॥

९८३) भिदादिभीषिमुख्येभ्यः ॥९॥

भिदा । छिदा । भीषा । चिन्ता ॥९॥

९८४) उपसर्गादातः ॥१०॥

उपदा । सन्धा । आख्या ॥१०॥

९८५) मृगयेच्छायाच्ञाद्याः ॥११॥

(निपात्यन्ते) ॥११॥

९८६) कारितान्तेभ्योऽनः ॥१२॥

अस्मात् स्त्रियां भावाकर्त्रोरनः स्यात् । भावना ॥१२॥

९८७) वेत्तिमुख्येभ्यः ॥१३॥
वेदना । घट्टना ॥१३॥

९८८) क्रुत्सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥१४॥
एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः क्विप् स्यात् । क्रुत् । सम्पत् । विपत् ॥१४॥

९८९) नञोऽनिः शापे ॥१५॥
नञः पराद् धातोः शापे गम्ये स्त्रियां भावाकर्त्रोरनिः स्यात् । अजनिस्ते भूयात् ॥१५॥

९९०) प्रश्नाख्याने न वेञ् ॥१६॥
प्रश्ने आख्याने च गम्ये स्त्रियां भावाकर्त्रोरिञ् वा स्यात् । का त्वं कारिं क्रियां कृत्यां कृतिं कारिकां वाऽकार्षीः । सर्वां कारिं क्रियामित्यादि ॥१६॥

९९१) पर्यायार्हणोत्पत्तौ च णकः ॥१७॥
एष्वर्थेषु प्रश्नाख्यानयोश्च स्त्रियां भावाकर्त्रोर्द्धातोर्णकः स्यात् । तवासिका । अर्हसि धारयसि वेक्षुभक्षिकाम् । उत्पन्नेक्षुभक्षिका । का कारिकाऽभूत् । सर्वा कारिकाऽभूत् ॥१७॥

९९२) नाम्नि च ॥१८॥
प्रच्छर्दिका ॥१८॥

९९३) भावे ॥१९॥
स्त्रियां भावे णकः स्यात् । शायिका ॥१९॥

९९४) क्लीबे क्तः ॥२०॥
धातोर्नपुंसके भावे क्तः स्यात् । हसितम् ॥२०॥

९९५) अनट् ॥२१॥
धातोर्नपुंसके भावेऽनट् स्यात् । स्थानम् । यानम् ॥२१॥

९९६) करणाधारयोः ॥२२॥
पृथग्योगात् क्लीबे निवृत्तम् । करणाधारयोर्धातोरनट् स्यात् । भेदनो दण्डः । लेखनी । दोहनी ॥२२॥

९९७) पुंनाम्नि घः ॥२३॥
करणाधारयोर्धातोः पुंसि संज्ञायां घः स्यात् । करः । लयः ॥२३॥

९९८) व्यञ्जनाद् घञ् ॥२४॥
वेदः । आचारः ॥२४॥

९९९) इकिश्तिव् स्वरूपार्थयोः ॥२५॥
धातोः स्वरुपेऽर्थे च वाच्ये एते स्युः ।इ। भजिः । कि । क्रुधिः । श्तिव् । वेत्ति । अर्थे । यजेरङ्गम् । भुजिः क्रियते । अस्तिरत्र ॥२५॥

१०००) कृच्छ्रे दूरोऽकृच्छ्रे स्वीषद्भ्यां च खल् ॥२६॥

कृच्छ्रार्थवृत्तेर्दुरोऽकुच्छ्रार्थवृत्तिस्वीषदभ्यां च पराद् धातोः खल् स्यात् । दुःशयम् । दुष्करः । सुशयम् । सुकरः । ईषच्छयम् । ईषत्करः ॥२६॥

१००१) च्व्यर्थे कर्तृकर्मभ्यां भूकृञोः ॥२७॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थदुःस्वीषद्भ्यश्चार्थवृत्तिकर्तृभ्यां परो यथाक्रमं भूकृञोः खल् स्यात् । दुराढयंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ईषदाढयंभवं त्वया । दुराढयंकरः । स्वाढयंकरः । ईषदाढयं करोऽसौ मया ॥२७॥

१००२) अदरिद्राङ्भ्योऽनः ॥२८॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थदुःस्वीषद्भ्यो दरिद्रावर्जाकारान्तेभ्योऽनः स्यात् । दुष्पानम् । सुपानम् । ईषत्पानम् । अदरिद्रा किम् ? दुर्दरिद्रः ॥२८॥

१००३) शासुयुधिदृशिधृषिमृषां च ॥२९॥

दुःशासनः । दुर्योधनः । इत्यादि ॥२९॥

१००४) आवश्यकाधमर्णयोर्णिन् ॥३०॥

अवश्यम्भावे गम्येऽधमर्णे च कर्तरि धातोर्णिन् स्यात् । कारी । अवश्यङ्कारी । दायी शतम् ॥३०॥

(इति श्रीमदञ्चलगच्छेश्वर श्री मेरुतुङ्गसूरिविरचितयोः कृत्सूत्रवृत्त्योः (चतुर्थध्याये) पञ्चमः पादः ॥)

(अथ षष्ठः पादः ।)

१००५) निषेधेऽलंखल्वोःक्त्वा वा ॥१॥

निषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा स्यात् । अलङ्कृत्वा । खलुकृत्वा । पक्षे । अलं रुदितेन ॥१॥

१००६) एककर्तृकयोः प्राक्काले ॥२॥

एककर्तृकयोर्धातोर्मध्ये पूर्वकाले वर्तमानाद् धातोः क्त्वा वा स्यात् । पीत्वा याति ॥२॥

१००७) निमील्यादिभ्योऽप्राक्कालेऽपि ॥३॥

चक्षुर्निमील्य हसति । भिन्नकर्तुकेऽपि । प्रियं दृष्ट्वा सुखं स्यात् ॥३॥

१००८) ख्णम् चाभीक्ष्ण्ये ॥४॥

एककर्तृकयोर्धात्वोर्मध्ये पूर्वकाले आभीक्ष्ण्ये ख्णम् क्त्वा च वा स्यात् । भोजं भोजं याति । भुक्त्वा भुक्त्वा याति ॥४॥

१००९) पूर्वाग्रप्रथमेषु ॥५॥

पूर्वं भोजं (याति) । अग्रे भोजं (याति) । प्रथमं भोजं याति । पक्षे । पूर्वं भुक्त्वेत्यादि ॥५॥

१०१०) शापे कर्मणः कृगः ॥६॥
कर्मणः पराद् एककर्तृकात् कृगः शापे गम्ये ख्णम् वा स्यात् । चोरंकारमाक्रोशति ॥६॥
१०११) अन्यथैवं कथमित्थमः ॥७॥
अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् ॥७॥
१०१२) तथायथादीर्ष्योत्तरे ॥८॥
यथाकारं (भोक्ष्ये) । तथाकारं भोक्ष्ये ॥८॥
१०१३) विद्दृग्भ्यः कात्स्न्र्ये णम् ॥९॥
कात्स्न्र्यवतः कर्मणः परादेककर्तृकेभ्यो विदिभ्यो दृशेश्च णम् वा स्यात् । भिक्षुवेदं भोजय । कन्यादर्शं वरय ॥९॥
१०१४) यावतो विन्दजीवयोः ॥१०॥
यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावज्जीवं पठ ॥१०॥
१०१५) चर्मोदराभ्यां पूरेः ॥११॥
चर्मपूरं (शेते) । उदरपूरं शेते ॥११॥
१०१६) चेलार्थात् क्नोपेः ॥१२॥
चेलक्नोपं वृष्टः ॥१२॥
१०१७) गात्रपुरुषाभ्यां स्नः ॥१३॥
गात्रस्नायं (वृष्टिः) । पुरुषस्नायं वृष्टः ॥१३॥
१०१८) शुष्कचूर्णरूक्षात् पिषस्तस्यैव ॥१४॥
एभ्यः कर्मभ्यः परात् पिषस्तस्यैव धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । शुष्कपेषं (पिनष्टि । एवं) चूर्णपेषं, रूक्षपेषं, पिनष्टि ॥१४॥
१०१९) जीवाद्ग्रहः ॥१५॥
जीवग्राहं गृह्णाति ॥१५॥
१०२०) निमूलात् कषः ॥१६॥
निमूलकाषं कषति ॥१६॥
१०२१) हनश्च समूलात् ॥१७॥
समूलघातं हन्ति ॥१७॥
१०२२) करणेभ्य ॥१८॥
पाणिघातं हन्ति ॥१८॥
१०२३) हस्तार्थाद् ग्रहेः ॥१९॥
हस्तग्राहं करग्राहं गृह्णाति ॥१९॥

१०२४) आधाराद् बन्धेः ॥२०॥

चारकबन्धं बद्धः ॥२०॥

१०२५) कर्तृजीवान्नशः ॥२१॥

जीवनाशं नष्टः ॥२१॥

१०२६) ऊर्ध्वात् पूःशुषः ॥२२॥

ऊर्ध्वपूरं पूर्णः । ऊर्ध्वशोषं शुष्कः ॥२२॥

१०२७) कर्मकर्तृभ्यामिवाभ्याम् ॥२३॥

कर्तुः कर्मणश्चोपमानात् धातोस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात् । स्वर्णनिधायं निहितः । काकनाशं नष्टः ॥२३॥

१०२८) तृतीययोपदंशेः ॥२४॥

तृतीयान्तेन योगे उपदंशेर्णम् वा स्यात् । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥२४॥

१०२९) सप्तम्या च प्रमाणासत्त्योः ॥२५॥

सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन च योगे प्रमाणे आसत्तौ च गम्यायां धातोर्णम् वा स्यात् । द्वयङ्गुले द्व्यङ्गुलेन वोत्कर्षं द्वयङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । केशेषु (ग्राहं) केशैर्ग्राहं केशग्राहं युध्यन्ते ॥२५॥

१०३०) पञ्चम्या त्वरायाम् ॥२६॥

पञ्चम्यन्तेन योगे त्वरायां गम्यमानायां धातोर्णम् वा स्यात् । शय्याया उत्थाय शय्योत्थायं धावति ॥२६॥

१०३१) द्वितीयया ॥२७॥

लोष्टान् ग्राहं लोष्टग्राहं लोष्टान् गृहीत्वा वा युध्यन्ते ॥२७॥

१०३२) स्वाङ्गेनाधुवेण ॥२८॥

भ्रुवौ विक्षेपं भ्रूविक्षेपं भ्रुवौ विक्षिप्य वा वक्ति ॥२८॥

१०३३) नाम्ना ग्रहादिशोः ॥२९॥

नामानि ग्राहं, नामग्राहं, नाम गृहीत्वा दत्ते । एवं नामान्यादेशं नामादेश्यम् ॥२९॥

१०३४) तूष्णीमाभुवो णम् ॥३०॥

क्त्वो तूष्णीमा योगे भुवो णम्क्त्वौ स्याताम् । तूष्णींभूय, तूष्णीं भूत्वा गतः ॥३०॥

१०३५) अनञोऽव्ययात् क्त्वो यप् ॥३१॥

नञवर्जाद् अव्ययात् परं यदुत्तरपदं तदवयवस्य क्त्वो यप् स्यात् । प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा । अव्ययात् किम् ? परमकृत्वा । अलङ्कृत्वा ॥३१॥

१०३६) क्तेऽनिटश्चजोः कगौ धुट् घिति ॥३२॥

क्तेऽनिटो धातोश्चजोर्धुटि घ्यनुबन्धे च यथासंख्यं कगौ स्याताम् । पक्ता । त्यक्ता ।

पाकः । भोग्यम् । क्तेऽनिटः किम् ? सङ्कोचः । कूजः ॥३२॥

१०३७) न्यङ्क्वादयः ॥३३॥

न्युङ्कुः । शोकः ॥३३॥

१०३८) नावश्यकघ्यणि ॥३४॥

आवश्यकघ्यणि चजोः कगौ न स्याताम् । अवश्यपाच्यम् । अवश्यरञ्ज्यम् । अन्यत्र, पाक्यम् ॥३४॥

१०३९) वचोऽशब्दे ॥३५॥

अशब्दविषये वचो घ्यणि को न स्यात् । वाच्यम् । शब्दे न । वाक्यम् ॥३५॥

१०४०) यजत्यजोः ॥३६॥

अनयोर्घ्यणि गो न स्यात् । याज्यम् । त्याज्यम् ॥३६॥

१०४१) निप्राभ्यां युजः शक्ये ॥३७॥

आभ्यां युजः शक्ये गम्ये घ्यणि गो न स्यात् । नियोज्यः । प्रयोज्यः । शक्ये किम् ? नियोग्यः ॥३७॥

१०४२) भुजो भक्ष्ये ॥३८॥

भक्ष्यार्थभुजो घ्यणि गो न स्यात् । भोज्यं पयः । भक्ष्ये किम् ? भोग्या भूः ॥३८॥

१०४३) मो नो म्वोः ॥३९॥

धातोर्मो मवयोः परयोर्नः स्यात् । जगन्मि । जगन्वः । जगन्वान् ॥३९॥

१०४४) क्वावयस्वरे ॥४०॥

धातोर्मो यस्वरविषयवर्जं क्वो न स्यात् । प्रशान् । प्रशान्भ्याम् । अयस्वरे किम् ? प्रशम्य। प्रशामौ ॥४०॥

१०४५) धूगोदितां वेट् ॥४१॥

धूग औदनुबन्धस्य च प्राप्ताविड् वा स्यात् । धोता । धविता । राद् वा । रधिता ॥४१॥

१०४६) निष्कुषोऽक्तयोः ॥४२॥

निष्कोष्टा । निष्कोषिता । तयोर्नित्यम् । निष्कुषितः ॥४२॥

१०४७) ऊदितो वा क्त्वि ॥४३॥

ऊदनुबन्धात् क्त्वि परे वेट् स्यात् । दान्त्वा । दमित्वा ॥४३॥

१०४८) जृव्रश्च्योः ॥४४॥

अनयोः क्त्विव इट् स्यात् । जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥४४॥

१०४९) क्षुधवसोः क्तयोश्च ॥४५॥

अनयोः क्तयोः क्त्वि च परे इट् स्यात् । क्षुधितः । उषितवान् । उषित्वा ॥४५॥

१०५०) पूङ्क्लिशोर्वा ॥४६॥
पूतः । पवितः । क्लिष्ट्वा । क्लिशित्वा ॥४६॥

१०५१) अर्तीण्घसेकस्वरातां क्वसोः ॥४७॥
एषामेव क्वसाविट् स्यात् । आरिवान् । ईयिवान् । जक्षिवान् । आदिवान् । पेचिवान् । ददिवान् । एषां किम् ? बभज्वान् ॥४७॥

१०५२) गमहनविद्लृविशदृशां वा ॥४८॥
जग्मिवान् । जगन्वान् ॥४८॥

१०५३) न श्र्युवर्णल्वृतां किति ॥४९॥
एषां कानुबन्धे सार्वधातुके नेट् स्यात् । श्रितः । युत्वा । लूत्वा । वृतः । कीर्णः ॥४९॥

१०५४) कृदघोषवत्योः ॥५०॥
कृत्संज्ञे घोषवतितो च परे धातोर्नेट् स्यात् । ईश्वरः । दीप्रः । दीप्तिः । जागर्तिः ॥५०॥

१०५५) तेर्ग्रहादिभ्यस्त्विट् ॥५१॥
निगृहीतिः ॥५१॥

१०५६) सहलुभेच्छरुषरिषां वा तादौ ॥५२॥
सोढा । सहिता । रेष्टुम् । रेषितुम् ॥५२॥

१०५७) डीयश्व्यैदिद्वेटामपतो निष्ठायाम् ॥५३॥
एषां पतवर्जानां निष्ठायां नेट् स्यात् । डीनः । शूनवान् । त्रस्तः । रुद्धवान् । अपतः किम् ? पतितः ॥५४॥

१०५८) श्वसादेर्वा ॥५४॥
श्वस्तः । श्वसितः ॥५४॥

१०५९) आदिताम् ॥५५॥
आकारेतो निष्ठायां नेट् स्यात् । मिन्नः । मिन्नवान् । भावारम्भयोर्वा । मिन्नम् । मेदितम् । प्रमिन्नवान् । प्रमेदितवान् ॥५५॥

१०६०) रात् तो नोऽमूर्च्छः ॥५६॥
मूर्च्छवर्जरेफात् परस्य निष्ठातो नः स्यात् । पूर्णः । गूर्णवान् । अमूर्च्छः किम् ? मूर्तः ॥५६॥

१०६१) दाद्दस्यचामदः ॥५७॥
मदवर्जं दात् परस्य निष्ठातो धातुदस्य च नः स्यात् । भिन्नः । भिन्नवान् । अमदः किम् ? मत्तवान् ॥५७॥

१०६२) संयुक्तान्तस्थातोऽख्याध्यः ॥५८॥
ख्याध्यावर्जसंयुक्तान्तस्थापराद् आकारान्निष्ठातो नः स्यात् । स्त्यानः । श्राणः । ग्लान-

वान् । अख्याध्यः किम् ? ख्यातः । ध्यातः ॥५८॥

१०६३) ह्रीघ्राध्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा ॥५९॥

ह्रीणः । ह्रीतवान् ॥५९॥

१०६४) सूयत्याद्योदिताम् ॥६०॥

नवानां सूयत्यादीनाम् ओदितां च निष्ठातो नः स्यात् । सूनः । दूनवान् । लग्नवान् ॥६०॥

१०६५) व्रश्चेः कच् ॥६१॥

व्रश्चेर्निष्ठातो नो, धात्वन्तस्य च कः स्यात् । वृक्णः ॥६१॥

१०६६) दुगोरू च ॥६२॥

दूनः । गूनवान् ॥६२॥

१०६७) क्षेः क्षी चाभावकर्मणोः ॥६३॥

क्षेः परस्य भावकर्मवर्जो निष्ठातो नः, क्षेः क्षी च स्यात् । क्षीणः । क्षीणवान् । भावकर्मणोः क्षितमस्य । प्रक्षितोऽसौ तेन ॥६३॥

१०६८) क्षैशुषिपचां मकवाः ॥६४॥

एषां निष्ठातो यथासंख्यं मकवाः स्युः । क्षामः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ॥६४॥

१०६९) ऋल्वादेरप्रोर्न क्तेश्च ॥६५॥

पृवर्जऋदन्तात् ल्वादिभिश्च निष्ठायाः क्तेश्च तो नः स्यात् । तीर्णः । तीर्णवान् तीर्णिः । लूनः । लूनवान् । लूनिः । धूनवान् । अप्रः किम् ? पूर्तिः । पूर्तः ॥६५॥

१०७०) अवर्णादूटो वृद्धिः ॥६६॥

धातोरधातोर्वाऽवर्णात् परस्य ऊटो वृद्धिः स्यात् । धौतः । अवनमूतिः । पटस्योति पटौतिः । जनानवतीति जनौतिः । वृद्धिग्रहणं मङ्गलार्थम् ॥६६॥

इति श्रीमेरुतुङ्गसूरिविरचितयोःकृत्सूत्रवृत्त्योः (चतुर्थाध्याये) षष्ठः पादः सम्पूर्णः ॥

समाप्तमिदं मेरुतुङ्गबालावबोधव्याकरणम् ॥